

ქართული ეთნოსოციალური სინამდვილის ენობრივი კონცეპტუალიზაციის საკითხისათვის

მარინე ბერიძე, თბილისი

წინამდებარე სტატია გახლავთ VolkswagenStiftung-ის მიერ დაფინანსებულ პროექტში „ენობრივი სიტუაცია თანამედროვე საქართველოში“ შესრულებული სამუშაოს ერთი მცირე ნაწილის წარმოდგენის ცდა. პროექტის ფარგლებში მომუშავე „მიგრაციული პროცესების შემსწავლელმა ჯგუფმა“ შექმნა ვრცელი ვიდეოკოლექცია – ძვირფასი დოკუმენტური მასალა მე-20 საუკუნის საკვანძო მიგრაციული მარშრუტების შესასწავლად. ჩვენ ერთდროულად ვქმნიდით ტექსტურ კოლექციას და მიგრაციული პროცესების აღწერისა და დოკუმენტირების ელექტრონულ ინსტრუმენტს – მიგრაციების კომპიუტერულ ბაზას. ტექსტური კოლექცია იქმნებოდა ჩვენი მეორე პროექტის – „საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტის“ ტექსტური მასივის გასამდიდრებლადაც.

ბაზისა და კორპუსის სტრუქტურირებისას გამოიკვეთა მახასიათებლები, რომელთა მეშვეობითაც უნდა მომხდარიყო ორი მნიშვნელოვანი ობიექტის – **მიგრაციული პროცესისა და ლინგვისტური ტექსტის** სრულყოფილი აღწერა. აღმოჩნდა, რომ ორივე ბაზის ორგანიზებისას ძირითადი პარამეტრები ადამიანზე – კონკრეტული მიგრაციის სუბიექტზე ან კონკრეტული ტექსტის ნარატორზე იყო ორიენტირებული. შესაბამისად, ეს ბაზები უძვირფასესი მასალაა სინამდვილის ანთროპოცენტრისტული კვლევით დაინტერესებული ყველა მეცნიერული დისციპლინისათვის.

სამუშაო არ იყო ჩაფიქრებული ქართველური ენებისა და დიალექტების ირგვლივ ბოლო დროს გაჩაღებული პოლემიკის პასუხად, თუმცა ქართული დიალექტური კორპუსის (**ქდკ**) თანამედროვე კორპუსულ მეთოდოლოგიაზე დაყრდნობილმა მეტაანოტირების სისტემამ და მიგრაციების ელექტრონულმა ბაზამ კიდევ ერთხელ ცხადად აჩვენა, რომ სამი ქართველური ენისა და მათი დიალექტების მიერ „მოხაზული“ კულტურული კონტური კიდევ უფრო მყარსა და ურღვევს ხდის სანიმუშო და უნიკალურ ქართველურ ერთობას და ყოველგვარი პოლიტიზირება და ვითომდა პრევენციული „ფაბრიკაცია“ ამ საკითხებთან დაკავშირებული ფაქტებისა, უსარგებლო და გაუმართლებელია.

1. მიგრაცია და „საქართველოს ლინგვისტური პროგრეტი“

მიგრაცია რთული საზოგადოებრივი პროცესია და მისი სრულყოფილი კვლევა დისციპლინარულ გზაჯვარედინზე თუ არის შესაძლებელი. დემოგრაფია, სოციოლოგია, ისტორია, ეთნოგრაფია, ანთროპოლოგია, ლინგვისტიკა, პოლიტოლოგია, კონფლიქტოლოგია ... – თითქმის არ არსებობს ჰუმანიტარული დისციპლინა, რომელსაც მიგრაციული პროცესების „რიფი“ არ ხვდებოდეს, მათგან წარმოშობილი და განპირობებული „მოულოდნელობების“ გათვალისწინება, კვლევა, ახსნა არ სჭირდებოდეს. სწორედ მიგრაციამ შექმნა პლანეტის თანამედროვე ეთნოპოლიტიკური სურათი და დღემდე რჩება მსოფლიოს ეთნო- და კულტურული პროგრეტის კონტურული შტრიხების ცვლის მთავარ მიზეზად. თუ კაცობრიობის ისტორიას თვალს გავადევნებთ და შევეცდებით დღევანდელი მსოფლიოს პოლიტიკური და კულტურული სურათის ისტორიული განვითარების გზის წარმოდგენას, ეს პროცესი ძალიან დაემსგავსება მინაზე ქვიშით ხატვის ხელოვნებას – როცა ხელის მოქნილი მოძრაობა ქვიშას ისე ფანტავს, რომ ჩვენ თვალწინ ერთმანეთს ენაცვლება სახელმწიფოები, ენები ჩნდებიან, ქრებიან, ან ერთი საზღვრიდან მეორეში „გადაიწვნებიან“, სახელმწიფო საზღვრები ელვის უსწრაფესად ფართოვდება ან უღმობლად ვიწროვდება, ერები ერთიანდებიან ან იყოფიან, სხვა ერთობებში ითქვიფებიან...

მიგრაცია ოდითგან იყო ნაციონალური პოლიტიკის ინსტრუმენტი – ის იყო ყველაზე ეფექტური იარაღი ქვეყნის (ქვეყნების) შიდაპოლიტიკური თუ ეკონომიკური დისბალანსის აღდგენის, რეგულირებისა და მართვისათვის. მიგრაცია ერთ-ერთი უმთავრესი იარაღი იყო აგრესიული პოლიტიკის გატარებისას სხვა ქვეყნის დასუსტების, დაშლის, ეკონომიკური და პოლიტიკური განადგურების, დაპყრობის მიზნითაც.

ქართული ეთნოსოციალური და ლინგვისტური სინამდვილე საუკუნეთა მანძილზე ყალიბდებოდა სხვადასხვა კულტურულ-სოციალური ფაქტორების განუწყვეტელი ზემოქმედების ქვეშ. ამ ფაქტორთაგან ერთ-ერთი და არა მეორეხარისხოვანი გახლდათ სწორედ მიგრაციისა და, შესაბამისად, დემოგრაფიის ფაქტორი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანად არის შენიშნული, რომ ეთნოსოციალური და კულტურული ისტორიის ეს მნიშვნელოვანი

კომპონენტები სათანადოდ არ არის შესწავლილი. „საქართველოს ისტორიული დემოგრაფიის საკითხები, ფაქტობრივად, ჩვენი ქვეყნის ისტორიის თეთრი ლაქაა. ეს პრობლემა წინა თაობის ისტორიკოსებმა მომდევნო თაობებს გადაულოცეს“.¹

ისტორიული მიგრაციების შესახებ ჩვენი არასაკმარისი ცოდნა მრავალი თვალსაზრისით განსაზღვრავს ქვეყნის დღევანდელი კულტურულ-სოციალური სურათის შესწავლის მდგომარეობას. შეუძლებელია ბევრ კითხვაზე პასუხის გაცემა შიდამიგრაციული პროცესების დეტალური გაანალიზების გარეშე. „ყველა ეს შიდამიგრაციული მარშრუტი დაწვრილებით შესასწავლია. როდესაც ისინი მონოგრაფიულად ცალ-ცალკე იქნება შესწავლილი, ხელთ გვექნება საქართველოს მოსახლეობის ისტორიის ერთი ნათელი სურათი“.²

ამ „ნათელი სურათის“ შექმნასა და წარმოდგენას მრავალი წლის კვლევა-ძიება სჭირდება და ამ მიმართულებით ისტორიკოსთა, ეთნოგრაფთა თუ სხვა მომიჯნავე დარგების მკვლევართა პირდაპირი თუ ირიბი ინტერესი არ ნელდება და ხშირად მომიჯნავე დისციპლინების წარმომადგენელთა კვლევებში ერთმანეთისათვის ფასდაუდებელი ცნობები „ამოტივტივდება“ ხოლმე.

ისტორიული მიგრაციებისა და მათი თანამდევნი დემოგრაფიული პროცესების გარდა ჩვენი ქვეყნის ეთნოსოციალურ და კულტურულ პორტრეტს დიდ და შთამბეჭდავ კვალს ამჩნევს უკანასკნელ ხანს თითქმის ჩვენ თვალწინ მიმდინარე მიგრაციული პროცესები.

მე-20 საუკუნის მიგრაციული ნაკადები საქართველოს ისტორიის მკვლევართა ფართო ყურადღების საგანი ჯერ არ გამხდარა. თუმცა ამ მიგრაციების შედეგების შეფასების აუცილებლობა ძალიან მძაფრად დგება როგორც ფართო კულტუროლოგიური, ისე ვიწრო დისციპლინარული (ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული და ა. შ.) ინტერესების მქონე მკვლევართა წინაშე.

მე-20 საუკუნეში საქართველოს რამდენიმე მძლავრმა მიგრაციულმა ტალღამ „გადაუარა“. ამან საუკუნის ბოლოსთვის მთლიანად შეცვალა საქართველოში ქართული და ქართველური ენების დიალექტების გავრცელების ისტორიულად ჩამოყალიბებული სურათი. მე-19 საუკუნის

¹ რ. თოფჩიშვილი, ქართველთა ეთნიკური ისტორია და საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ. 2002, გვ. 4.

² იქვე, გვ. 8.

ბოლოსთვის ქართული დიალექტების გავრცელების საზღვრები თითქმის მთლიანად ემთხვეოდა საქართველოს ისტორიული ეთნოგრაფიული კუთხეების საზღვრებს და, მართალია, ბუნებრივი შიდა „მოძრაობები“ – საყოფაცხოვრებო პირობების შეცვლის მიზნით ინდივიდის ან მცირე ჯგუფების მიერ საცხოვრებელი ადგილის შეცვლა, ან მთიდან „ჩამოწოლის“ ნელი და თანდათანობითი პროცესი სულ იყო,³ მაგრამ ეს ვერ ცვლიდა ქართული და ქართველური „ენობრივი ლანდშაფტის“ ისტორიულად ჩამოყალიბებულ სურათს. მე-20 საუკუნემ თავისი რამდენიმე „აპოკალიფსური“ მიგრაციული კატასტროფითა და მათ პარალელურად მიმდინარე ბუნებრივი მიგრაციული პროცესებით შექმნა სოციოლოგიური, ლინგვისტური და კულტუროლოგიური ინტერესებისათვის არაჩვეულებრივად მიმზიდველი საკვლევი გარემო.

2. მიგრაცია და შიდაენობრივი დიფერენციაცია

ქართული და ქართველური დიალექტების ჩამოყალიბების პროცესი საუკუნეებს ითვლის და, როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, მათი მეცნიერული აღწერისა და კლასიფიკაციის დროს გამოყენებული იყო როგორც ეთნო-ტერიტორიული, ისე სტრუქტურული ერთგვარობის პრინციპი.⁴

ტერმინს *ეთნოგეოგრაფიული* ჩვენ ვიყენებთ ლიტერატურაში დამოწმებული *ეთნიკურ-ტერიტორიულის* ნაცვლად.⁵ ვფიქრობთ, რომ არსებული ტერმინი მართლაც საჭიროებს დაზუსტებას.⁶ ტერმინი რუსული ტერმინოლოგიური სივრციდან მორფემოდად ქცეული „ეთნო-ს“ მსაზღვრელად გადმოქართულების შედეგადაა დამკვიდრებული. *ეთნო-* ქართულ ტერმინოლოგიურ სისტემაში შეიძლება გააზრებულ იქნას როგორც *ეთნიკურის*, ისე *ეთნოგრაფიულის* დერივატად. „ქართული დიალექტოლოგიის“ ფურცლებზე დიალექტების გამოყოფის „ეთნიკურ-ტერიტორიულად“ მოხსენიებული პრინციპი გულისხმობს არც მეტი – არც ნაკლები – ქართული ენის (და ქართველური ენების) ნაირსახეობების ეთნოგრაფიული ერთეულისა და გეოგრაფიული არეალის მიხედვით კლასიფიკაციას და არა,

³ იხ. კ. კაცაძე 1976, გვ. 43; აღ. ბენდიანიშვილი 1966, გვ. 458-467; ვ. ითონიშვილი 2003; რ. თოფჩიშვილი 2002.

⁴ ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ. 1989.

⁵ იქვე, გვ. 41.

⁶ რ. თოფჩიშვილი, ეთნოლოგიური ტერმინების არადანიშნულებით, უადგილოდ გამოყენების შესახებ, ქართველური მეცნიერება, ტ. 13, 2009, გვ. 127-137.

რასაკვირველია, იმას, რომ ავტორი (ბ. ჯორბენაძე) საქართველოს ეთნოგრაფიული მხარეების (/კუთხეების) მოსახლეობას დამოუკიდებელ ეთნიკურ ერთეულებად მიიჩნევს.

დიალექტები საქართველოს კონკრეტული ეთნოგეოგრაფიული კუთხეების კულტურული და კომუნიკაციური ტრადიციის რეალიზაციებია. ამით არის განპირობებული ეთნოგეოგრაფიული პრინციპის არჩევანი მათი კლასიფიკაციისას. როგორც აღვნიშნეთ, მე-20 საუკუნის რამდენიმე მძლავრმა მიგრაციულმა ტალღამ მკვეთრად შეცვალა საქართველოს დიალექტების გეოგრაფიული გაგრძელების რუკა და დღეს ამ დიალექტების გაგრძელების საზღვრები აღარ არის მათი წარმოშობის გეოგრაფიულ არეალთან ისე მჭიდროდ დაკავშირებული, როგორც ადრე. საქართველოს ტერიტორიაზე გაჩნდა უამრავი „დიალექტური კუნძული“ და ქვეყანა იქცა ერთგვარ „ცოცხალ ლაბორატორიად“ მიგრაციულ პროცესებთან დაკავშირებული პრობლემების შესასწავლად.

ვერც ეთნოგეოგრაფიული პრინციპი, რომელიც დიალექტების გაგრძელების არეალისა და საზღვრების დადგენას ემსახურებოდა (წარმოადგენდა დიალექტურ ქვესისტემებს მათი ფორმირების არეალთან კავშირში), ვერც ლინგვოგეოგრაფიული პრინციპი, რომელიც დიალექტური მოვლენის გაგრძელების არეალის დადგენას (იზოგლოსა), აღწერას და ხშირად კარტოგრაფირებას (ლინგვისტური ატლასი) ისახავდა მიზნად, ქართული დიალექტების გაგრძელებისა და ფუნქციონირების დღევანდელი სურათის შესასწავლად ვეღარ გამოდგება. ამიტომ, აქტუალური გახდა ამ ახალი სურათის, როგორც ახალი ლინგვოკულტურული სივრცის აღწერა და სათანადო კვლევის ობიექტად ქცევა.

პროექტი, რომელიც ერთი დიდი სათაურის ქვეშ გავაერთიანეთ („საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტი“), საქართველოს ენობრივი სივრცის თანამედროვე ტექნოლოგიებით აღწერისა და ფიქსაციის ამბიციური განაცხადია. ის შემოხაზავს უახლოეს და შორ მომავალში ეტაპობრივად განსახორციელებელ სამუშაოთა საკმაოდ შთამბეჭდავ კონტურს. ამ დიდი პროექტის ორ მნიშვნელოვან ბლოკს წარმოადგენს ჩვენი მიმდინარე და განხორციელებული პროექტები – ქართული დიალექტური კორპუსი და მიგრაციების მონაცემთა ბაზა.

2.1 მიგრაციის ტიპოლოგია და მიგრაციული პროცესების აღწერის პარამეტრები ქდკ-სა და „მიგრაციების ბაზაში“

დედამიწის მოსახლეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული დინამიკის საკითხები ადრევე იქცა სერიოზული მეცნიერული ინტერესის საგნად. ამ ინტერესის მთავარი ამოცანაა ეთნიკური მოძრაობებისა და მათთან უშუალოდ დაკავშირებული ისტორიული, სოციალური, კულტურული და სხვ. თანამდევი პრობლემატიკის კვლევა. მიგრაციის მოვლენის ტიპოლოგიზება ერთნაირად აქტუალური აღმოჩნდა თითქმის ყველა ჰუმანიტარული დარგის დისციპლინურ პარადიგმაში, რადგან სწორედ მიგრაციის ტიპზეა დამოკიდებული მისი შედეგების შესწავლისა და მართვის ორგანიზება.⁷

ნ. ბერძენიშვილი საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციათა შემდეგ ისტორიულ ფორმებს განიხილავდა: 1. მიგრაცია საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციათა მიხედვით, 2. სეზონური მიგრაცია, 3. ორგანიზებული მიგრაცია (მოსახლეობის გადმობირება-გადმოსახლება), 4. სტიქიური მიგრაცია, 5. ემიგრაცია – „ნათესავთა განთესვა“, 6. იმიგრაცია – უცხო ტომთა შემოსახლება, 7. პოლიტიკური მიგრაცია, 8. მთისა და ბარის მიგრაციული კავშირები, 9. ტყვეებით ვაჭრობა, 10. მიკრორეგიონალური მიგრაციები.⁸

2.2 მიგრაციის კლასიფიკაციის პარამეტრები

მიგრაციების კლასიფიკაციისას ყველაზე მნიშვნელოვან პარამეტრებად მიჩნეულია:

- მიგრაციის სუბიექტის მიზანდასახულობა
- მიგრაციის სივრცული და დროითი მახასიათებელი
- მიგრაციის რაოდენობრივი მახასიათებელი

მიგრაციის სუბიექტის მიზანდასახულობა შეიძლება იყოს *ნებაყოფლობითი* ან გარეშე ძალის მიერ თავსმოხვეული – *ძალდატანებითი*. ამათ შორის შუალედურ რგოლს წარმოადგენს ობიექტური მიზეზებით გამოწვეული *იძულებითი* / *არანებაყოფლობითი* მიგრაციები, როგორცაა ეკოკატასტროფა, სტიქიური უბედურება, ეთნოკონფლიქტი და სხვ. აღნიშნავენ, რომ ნებაყოფლობის ხარისხი ამ ჯგუფებს შორის არ არის მდგრადი და

⁷ იხ. ტ. იუდინა 2006, 2007; ს. გრადიროვსკი 2003.

⁸ აკ. კაცაძე, საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის საკითხები აკად. ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, კრ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 43.

შესაძლოა, ზოგი *იძულებითი მიგრაცია* სულაც არ იყოს სუბიექტის ნების უარყოფელი. ამიტომ ასეთი დაყოფა ყოველთვის ზუსტად ვერ ასახავს მიგრაციის სახეს. მაგალითად, ერთსა და იმავე დროსა და პირობებში მესხეთში გადასახლებული მთიულებისა და იმერლებისთვის ეს მიგრაცია ერთნაირად *იძულებითი* არ ყოფილა,⁹ ასეთივე არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება აქვთ ეკოკატასტროფების მიზეზით მიგრირებულებს და სხვ.

თავსმობხეული მიგრაციების ტიპური მაგალითია საბჭოთა პერიოდში დამკვიდრებული მასობრივი გადასახლებების პრაქტიკა. ზოგი მკვლევარი ამ პერიოდში განხორციელებულ მიგრაციებს *ძალადობრივ* და *რეპრესიულ* ტიპებად ყოფს. პ. პოლიანი ორივე ჯგუფს დეპორტაციულ მიგრაციას უწოდებს.¹⁰

მიგრაციის *სივრცული და დროითი მახასიათებელი* საშუალებას იძლევა აღიწეროს მიგრაციული პროცესი საწყისი და საბოლოო პუნქტის მითითებისა და ადმინისტრაციული (შიდა, გარე, ტრანზიტული...) მიმართებების მიხედვით. ამავე პარამეტრით აღიწერება მიგრაციული პროცესი *ცენტრი* vs. *პერიფერია* მიმართების დერძის მიხედვითაც.

მიგრაციის რაოდენობრივი ფაქტორი მიგრაციული ნაკადის აბსოლუტური და შეფარდებითი სიდიდის შეფასების საშუალებას გვაძლევს. *დროისა და რაოდენობრივი* მონაცემების შედარება *მიგრაციული ნაკადის ინტენსივობის* შესახებ იძლევა ინფორმაციას, ხოლო *რაოდენობრივი მონაცემის* შეჯერებით *სივრცულ მახასიათებლებთან მიგრაციული „არხი“* გამოვლინდება.¹¹

2.3 მიგრაციული ტალღები საქართველოში

მე-20 საუკუნეში საქართველოში განხორციელებულ მიგრაციათა უმეტესობა რუსული მიგრაციული და დემოგრაფიული პოლიტიკის ნაწილი იყო. როგორც აღვნიშნეთ, ქვეყანას რამდენიმე ძლიერმა მიგრაციულმა ტალღამ გადაუარა:

- მიგრაცია მთიანი და მცირემიწიანი რეგიონებიდან კახეთში (აღმოსავლეთ მთიანეთი, იმერეთი);

⁹ მ. ბერიძე, პირდაპირი რეპორტაჟები წარსულიდან; მესხეთი და მესხები 1918 – 1944წწ. თბ., 2005.

¹⁰ იხ. П. Полян, Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, Москва 2001.

¹¹ იხ. ს. გრადიროვსკი 2003.

- ქრისტიანი მესხების მასობრივი განდევნა და გენოციდის მცდელობა 1918-1919 წლებში;
- ე. წ. გეგმიური მიგრაცია 30-იან და 50-იან წლებში;
- მაჰმადიანი მესხებისა და მესხეთის თურქულენოვანი მოსახლეობის დეპორტაცია 1944 წ. საკომპენსაციო მიგრაცია მესხეთში მთიანი და მცირემიწიანი რეგიონებიდან;
- ეკომიგრაცია – 80-90-იან წლებში;
- მასობრივი დევნა აფხაზეთიდან და სამაჩაბლოდან 90-იან წლებში;
- 2008 წლის აგვისტოს ომის შემდგომი დევნილობა.

ამ პროცესების უმეტესობას საბჭოთა მეცნიერებამ დუმილით აუარა გვერდი. გასაოცარია, რომ ლიტერატურაში სურათი ისეა წარმოდგენილი, თითქოს მიგრაციათა დიდი ნაწილი, განსაკუთრებით ძალდატანებითი მიგრაციები, არც არსებებდა.¹²

საბჭოთა სივრცეში განხორციელებულ ძალადობრივ მიგრაციათა შესახებაც მხოლოდ საუკუნის ბოლოს გახდა შესაძლებელი წერა. ამ მიგრაცია-დეპორტაციათა დიდი ნაწილი „შრომით ტრეფიკინგად“ იქნა შეფასებული.¹³

ჩვენი პროექტის ფარგლებში ვრცლად არის დოკუმენტირებული სამცხე-ჯავახეთში, კახეთსა და იმერეთის ზოგ რეგიონში (ცხენისწყლის ხეობა) საუკუნის განმავლობაში მიმდინარე მიგრაციული პროცესები.

მიგრაციის საკვანძო ტიპოლოგიური მახასიათებლები გამოვიყენეთ „ქართული დიალექტური კორპუსისა“ და „მიგრაციების ბაზის“ ინფორმაციული სტრუქტურირებისას. ეს მახასიათებლები შევარჩიეთ ისე, რომ, პირველ რიგში, ჩვენ მიერ შექმნილი პროდუქტი მოქნილი რესურსი ყოფილიყო მიგრაციასთან დაკავშირებული ლინგვისტური პრობლემატიკის შესასწავლად, თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გავითვალისწინეთ ინტერ-და მულტიდისციპლინარული ინტერესით მისი აქტუალიზაციის პერსპექტივაც.

¹² იხ. აკ. კაცაძე 1971, 1983.

¹³ იხ. პ. პოლიანი 2001.

3. მიგრაციების ბაზა – ქართული ეთნოსოციალური სინამდვილის მოდელი

„მიგრაციების ბაზის“ მახასიათებელთა კონფიგურაციის ველი შედგება შემდეგი ბლოკებისგან:

- ადმინისტრაციული ერთეულების ჩამონათვალი (ქვეყანა, რეგიონი, რაიონი, სოფელი/ქალაქი)
- ეთნიკური დასახელების ჩამონათვალი (ქართველი, რუსი, ჩინელი...)
- კუთხური წარმომავლობის ჩამონათვალი (სვანი, გურული, მეგრელი, კახელი, იმერელი...)

ბაზის სტრუქტურა აგებულია შემდეგი მახასიათებლებით:

- მიგრაციის საწყისი პუნქტი
- მიგრაციის საბოლოო პუნქტი
- მიგრაციის სახე (ინტენსივობა)
- მიგრაციის მიზეზი
- მიგრაციის დრო
- ადგილობრივი მოსახლეობა (ჩასახლების პუნქტში)
- მიგრირებული მოსახლეობა

ბაზის კონფიგურირებადი, შევსებადი მახასიათებლების მიხედვით ხდება ბაზის სტრუქტურის ინფორმაციული „გამდიდრება“. მიგრაციის ტიპოლოგიური მახასიათებლები ჩვენს ბაზაში, როგორც ვხედავთ, არ მოიცავს ყველა იმ სპეციფიურ სახეს, რაც სხვა დისციპლინარული პარადიგმის ფარგლებშია (სოციოლოგია, დემოგრაფია...) შემუშავებული. თუმცა არჩეული მახასიათებლები იძლევა საშუალებას, დაინტერესებულ მკვლევარს არ გამოორჩეს მათი საშუალებით აღწერილი მიგრაციული „ეპიზოდი“.

საბოლოო ჯამში, მიგრაციების ბაზა მოიცავს ქართული სახელმწიფოს შიგნით განხორციელებული მიგრაციული პროცესების არა მარტო დოკუმენტირების, არამედ შესწავლის უნიკალურ შესაძლებლობასაც.

3.1 მიგრაციის მოვლენის კონცეპტუალიზაცია „მიგრაციების ბაზაში“

მიგრაციების ბაზის სტრუქტურით წარმოდგენილია არა მარტო ქართული მიგრაციების ტიპოლოგიური მოდელი, არამედ იკვეთება ამ მიგრაციების შედეგად შექმნილი *ქართული ეთნოსოციალური სურათიც*. ეს სურათი იქმნება როგორც სამყაროს ეთნიკური და კულტურული ხატის ერთი

ფრაგმენტი, რომელშიც კონცეპტუალიზებულია ამ ხატის მთავარი ობიექტური (ლოგიკურ-სემანტიკური) შემადგენლები: *ადგილი (სივრცე), დრო, ადამიანი (ან ადამიანთა ჯგუფი)*.

ადამიანური ფაქტორი სინამდვილის იმ ჭრილისა, რომელსაც „მიგრაცია საქართველოში“ ჰქვია, ჩვენს ბაზაში კონცეპტუალიზებულია შემდეგი პარამეტრებით:

- მიგრაციის ინტენსივობა – ინდივიდუალური, მასობრივი, არამასობრივი (აღიწერება რაოდენობრივი, დროითი და სივრცული მახასიათებლებით).
- წარმომავლობა (ეთნიკური წარმომავლობა > კუთხური წარმომავლობა)

3.2 წარმომავლობის პარამეტრის სკალარული დახასიათება:

ეთნიკურობა vs. კუთხურობა

წარმომავლობის პარამეტრი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ორსაფეხურიანია და ერთი და იმავე ობიექტის შესახებ ორივე საფეხურის ცოდნას იძლევა. რაც შეეხება ინტენსივობას, მისი ამსახველი ინფორმაცია ერთსაფეხურიანი არჩევის გზით შედის ბაზაში და ერთჯერადად უკავშირდება წარმომავლობის პარამეტრს. ამგვარად, მიგრირებული ადამიანი ან ადამიანთა დიდი ჯგუფი წარმომავლობის ორსაფეხურიანი პარამეტრით აღიწერება. ამ პარამეტრების ინფორმაციული „გაჯერებით“ ჩვენ ვახდენთ არა მხოლოდ მიგრაციული ეპიზოდის აღწერას, არამედ მიგრანტთა ეთნიკური და კუთხური იდენტობის (წარმომავლობა / მიკუთვნებულობა) სურათის მოდელირებასაც. და რაკი იმავე პარამეტრებით აღიწერება ისეთი ტოპომახასიათებელი, როგორცაა „*ადგილობრივი მოსახლეობა*“, ფაქტობრივად, შეიძლება ითქვას, რომ ბაზა სხვა მონაცემებთან ერთად წარმოადგენს სრულიად ქართულ ეთნოსოციალურ სინამდვილეს – ანუ კონკრეტულ გეოგრაფიულ წერტილთან „მიამაგრებს“ ინფორმაციას მოსახლეობის (მიგრირებული თუ ადგილობრივი) ეთნიკური და კუთხური წარმომავლობის შესახებ.

წარმომავლობის (ან მიკუთვნებულობის) სემანტიზებული ველის ლექსიკის კონცეპტუალიზაცია ადამიანის კონცეპტოსფეროს შემადგენლებად ქართული ენობრივი ცნობიერების უმნიშვნელოვანესი კომპონენტია. კონცეპტის ადგილი ქართული დისკურსის ეთნოსოციალურ და ლინგვოკულტუროლოგიურ პარადიგმაში შემდგომ კვლევასა და სათანადო ანალიზს საჭიროებს. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ქართველ ისტორიოგრაფთა

და ლინგვისტთა ნაშრომებში, აგრეთვე დიასისტემურ ლექსიკოგრაფიულ მემკვიდრეობაში საკმაოდ კარგად არის გამოვლენილი ის ძირითადი ლექსიკა, რომელიც ახდენს ენაში ამ კონცეპტის პრეზენტაციას: *ნათესავი, ტომი, თესლი, ჯიში, თვისი, გვარი, ხალხი... ქვეყანა, ქალაქი, სოფელი, თემი, კუთხე, მხარე... ქართველი, ქართლოსიანნი, ქართი... იმერელი/იმერი, კახელი/კახი, მესხი, სვანი, მეგრელი...* და ზოგადად ე. წ. წარმომავლობის სახელები, აფიქსური წარმოებისა.

წარმომავლობის ძიება ეროვნული ცნობიერების დამახასიათებელი შტრიხია. ეს მრავალმხრივად არის ასახული ქართულ ეთნოკულტურულ პარადიგმაშიც. ქართული ენობრივი სურათი გამოანაწევრებს კონცეპტის შემდეგ დეფინიციურ მნიშვნელობებს:

- ნათესაური წარმომავლობა
- ეთნიკური წარმომავლობა > კუთხური წარმომავლობა
- ადგილიდან წარმომავლობა

ისტორიული და სოციალური მეცნიერებების განვითარებამ კონცეპტის ზოგი ნომინაციური შემადგენლის ტერმინად გამოყენებას შეუწყო ხელი. კერძოდ: *ერი, ხალხი, ტომი, ქვეყანა...* რასაც, შესაბამისად, ამ ტერმინთა მნიშვნელობის ცვლა, მისი დავიწროება მოჰყვა.¹⁴

უკანასკნელ ხანს ქართულ ეთნოლოგიურ და ლინგვისტურ წრეებში ხშირად გაისმის საყვედური (და ზოგჯერ ეს საყვედური საკმაოდ მძიმე ბრალდებების სახეს იღებს) იმის გამო, რომ მეცნიერთა დიდი ნაწილი არასწორად იყენებს ეთნოლოგიურ ტერმინებს, ან უფრო მეტიც, მათი არასწორად გამოყენებით საგანგებოდ, ეროვნული და სახელმწიფოებრივი ინტერესების საწინააღმდეგოდ აყალბებს საქართველოს ეთნოსოციალურ და ლინგვისტურ სურათს.¹⁵

მომიჯნავე დისციპლინათა ცნებითი სისტემისა და ტერმინოლოგიური ველის შეჯერების საჭიროების პრობლემა დრომ წამოჭრა და მხოლოდ ქართული სინამდვილისთვის არ არის ეს თემა აქტუალური. პრობლემა

¹⁴ დ. მელიქიშვილი, *ნათესავი, ტომი, ერი* ტერმინთა მნიშვნელობისა და ურთიერთმიმართებისათვის წმინდა წერილის ძველ ქართულ თარგმანებში, ქართველური მემკვიდრეობა, II. ქუთაისი, 1998, გვ. 172-178.

¹⁵ იხ. რ. თოფჩიშვილი 2009.

ინტერდისციპლინარულ გზაჯვარედინზეა წარმოშობილი და მისი გადაწყვეტაც დისციპლინათა „მრგვალი მაგიდის“ გარშემო უნდა მოხდეს. სამწუხაროა, რომ ჩვენში ეს საკითხი ჯერჯერობით მხოლოდ ტენდენციური ბრალდებების პათოსით შუქდება. როგორც ოპონენტებიც აღნიშნავენ, ტერმინებზე შეთანხმება შეიძლება, მთავარია, არ დაირღვეს და დამახინჯდეს სამყაროს ეროვნული ხატი (ეროვნული ცნობიერება და ენობრივი ხატი), რომელშიც კონცეპტუალიზებულია სახელმწიფოებრივი, ეროვნული, ტერიტორიული, ენობრივი იდენტობის ცნების ყველა მნიშვნელოვანი შემადგენელი.¹⁶

ჩვენ არ შევუდგებით ამ კონცეპტუალურ მოდელთან დაკავშირებული ყველა დეფინიციური ნიშნისა და მათი ლექსიკური შემადგენლების შესახებ მსჯელობას. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ისეთი მახასიათებლები, როგორიცაა

- *ეთნიკური წარმომავლობა/მიკუთვნებულობა*
- *კუთხური წარმომავლობა/მიკუთვნებულობა*

ჩვენს ბაზაში შეესაბამება ეთნოლოგიურ ტერმინებს:

- *ეთნიკურობა (ეთნოსი)*
- *კუთხურობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი).*¹⁷

როგორც ვხედავთ, მიგრაციების ბაზის აგების პრინციპია, აღიწეროს ერის თვითდიფერენცირების კულტურული და სოციალური სურათი ენაშივე კონცეპტუალიზებული სემანტიკური საშუალებებით. ეს პრინციპი გულისხმობს, რომ ტერმინები კი არ ქმნიან სინამდვილეს, არამედ სინამდვილე „გვეკარნახობს“, როგორ შევიმუშავოთ მისი ადეკვატურად აღწერისათვის აუცილებელი ცნებითი და ტერმინოლოგიური სისტემა.

სწორად აღწერილი სურათი აუცილებლად აისახება მეცნიერული დისციპლინის ფარგლებში სწორად შემუშავებული ცნებითი და ტერმინოლოგიური სისტემით.

ეს გახლდათ მიგრაციების ბაზის აგების პრინციპები და მახასიათებლები.

¹⁶ იხ. რ. თოფჩიშვილი 2009.

¹⁷ იხ. რ. თოფჩიშვილი 2009.

4. როგორ ახდენს ქართული დიალექტების კორპუსი (ქდკ) ქართული სინამდვილის მოდელირებას

როგორ არის მიგრაციული პროცესების დოკუმენტირების ამოცანა უზრუნველყოფილი ქდკ-ში? ამ საკითხებზე აღრეც ვწერდით.¹⁸ მიგრაციების შესახებ ინფორმაცია კორპუსში მეტატექსტური ანოტირების მონაცემებშია გაერთიანებული. კერძოდ, ის აისახება მთქმელის შესახებ მონაცემებში. იმ შემთხვევაში, თუ კონკრეტული ტექსტის ანოტირებისას გვაქვს ინფორმაცია მთქმელის (ან მისი ოჯახის წევრების) მიგრაციული წარსულის შესახებ, აქტიურდება შესაბამისი ბლოკი, რომელიც სტრუქტურირებულია შემდეგი მახასიათებლებით:

- მიგრაციის საწყისი პუნქტი (რადგან მიგრაციის საბოლოო პუნქტი დაფიქსირებულია საცხოვრებელი ადგილის შესახებ მონაცემით)
- მიგრაციის თაობა (თვითონ, მამა, ბაბუა, შორეული წინაპარი)
- მიგრაციის დრო
- ჩასახლების ტიპი (კომპაქტური /არაკომპაქტური)
- ჩასახლების კონტაქტურობა

ეს მახასიათებლები კორპუსში მეტატექსტური ანოტირების მთლიან ბლოკში ერთიანდება მთქმელის შესახებ სხვა სახის ინფორმაციისა და აგრეთვე ტექსტის ლინგვისტური მახასიათებლების (ენა, დიალექტი, თქმა) გვერდით. ეს მიგრაციების ბაზის მიერ წარმოდგენილი ეთნოსოციალური სინამდვილის სურათის „ეთნოსოციალური და ენობრივი სინამდვილის სურათად“ განვრცობის საშუალებას იძლევა. ეთნიკური და კუთხური წარმომავლობით „გამომიჯნულ“ და სივრცეში ტოპოლოგიზებულ, „წარმოსახულ“ პიროვნებას კორპუსში ჰყავს მრავალრიცხოვანი პირადი მახასიათებლებით იდენტიფიცირებული *კონკრეტული ანალოგი*, რომელიც მის მიერ რეპროდუცირებული ტექსტის საშუალებით უკავშირდება აღნიშნულ ლინგვისტურ მახასიათებლებს.

ქართული ეთნოსოციალური სინამდვილის წარმოსახენად კორპუსშიც, ისევე, როგორც ბაზაში, გამოყენებულია მახასიათებლები **ეთნიკური წარმომავლობა** და **კუთხური წარმომავლობა**. მაგალითად:

1. ეთნიკური წარმომავლობა – ქართველი vs. კუთხური წარმომავლობა – სვანი
2. ეთნიკური წარმომავლობა – ქართველი vs. კუთხური წარმომავლობა – იმერელი...

¹⁸ იხ. მ. ბერიძე 2009, 2010.

როგორც უკვე ვთქვით, მიქმელისა და ტექსტის აღწერის ეს პარამეტრები ქმნიან ქართული ლინგვოკულტურული სივრცის ისტორიულად ჩამოყალიბებულსა და ურყევ სურათს. მის ცენტრში დგას „ენობრივი პიროვნება“, რომელიც არის:

- ეთნიკური წარმომავლობით - ქართველი მაგრამ
- კუთხური წარმომავლობით - იმერელი, სვანი, მეგრელი, ლაზი, კახელი, მესხი...

ამ პიროვნებისგან მოპოვებული ტექსტი კი აღიწერება მახასიათებლებით: **ენა, დიალექტი (ქვესისტემა), თქმა (ქვედიალექტი).**

ასე რომ, ეთნიკურად ქართველი და კუთხური წარმომავლობით სვანი პიროვნების მეტყველება შეიძლება იყოს:

- ქართული ენის გარკვეული ქვესისტემური ვარიანტი (ლენხუმურის, მეგრულის, იმერულის ან სხვ. ენა-კილოთა გაფენისა და ინტერფერენციული პროცესების ურთიერთქმედების შედეგად წარმოქმნილი ქართული მეტყველების ვარიაცია);
- სვანური ენის ერთ-ერთი დიალექტის (ბალსზემოური, ბალსქვემოური, ლაშხური, ლენტეხური) ნიმუში.

მეტატექსტური და ლინგვისტური მახასიათებლები სრულყოფილად აღწერს არა მარტო საქართველოს ლინგვოკულტურული სივრცის დღევანდელ სინამდვილეს, არამედ ასახავს მისი ჩამოყალიბების ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესსაც.

5. ქართული ენობრივი სინამდვილის კონცეპტუალიზაცია ქართულ ენაში

„ქართული ენობრივი სინამდვილე“ ჩვენ გვესმის, როგორც ქართული ლინგვოკულტურული სივრცის გეოგრაფიული განფენის არე. ეს გახლავთ ის ლინგვოგეოგრაფიული არეალი, სადაც წარმოდგენილია საერთო ქართული კულტურული ფენომენის – სამყაროს ეთნოხატის შემქმნელი ყველა იდიო-ეთნიკური კომპონენტი.

ამ ცნების გამომიჯვნა ჩვენი სამუშაოს ფარგლებში აუცილებლობით არის ნაკარნახევი. რამდენიმე სტატიასა თუ მოხსენებაში აღვნიშნავდით: დღეს ქართული ენობრივი სურათი წარმოდგენილია სამი ქართველური ენითა და

მათი ორ ათეულზე მეტი დიალექტი.¹⁹ ქართულ სოციოლინგვისტიკასა და დიალექტოლოგიაში დღეს არსებული ორი საპირისპირო მოსაზრების მომხრეთა საყურადღებოდ მინდა გავიმეორო (სწორედ მათგან დასმული ხშირი კითხვების საჯარო პასუხად):

დაიხ, ქართული ენობრივი სურათი / სინამდვილე მოიცავს სამივე ქართველურ ენასა და მათ დიალექტებს, როგორც სამყაროს ერთი ენობრივი ხატის იდიოეთნიკურ კომპონენტებს!

ეს გახლავთ პასუხი მათთვისაც, ვინც სამი ქართველური ენის არსებობას აღიარებს (და მათ შორის მეც ვარ) და მათთვისაც, ვინც ამას ეწინააღმდეგება და ერთენოვან ქართველოლოგიაზე ქადაგებს.

ინტერდისციპლინარული ტერმინოლოგიური ომონიმის თავიდან ასაცილებლად, რასაკვირველია, უმჯობესია, ერთი მხრივ, დავტოვოთ „სინამდვილე“ (რეალობა) ეთნოლინგვისტური ტერმინის შემადგენლობაში, მეორე მხრივ, კი – ლინგვოკულტუროლოგიურ ტერმინოლოგიურ ველში გამოვიყენოთ „ხატი“ (სამყაროს ენობრივი ხატი) და არა „სურათი“, რომელიც ტერმინოლოგიური პოლისემიურობით დაიტვირთა (სურათი – რეალობა; სურათი – ხატი).

დისციპლინარულ „გზაჯვარედინზე“ ეს ტერმინები ასე „შეხვედებიან“ ერთმანეთს:

ენობრივი სინამდვილე – ეთნოლინგვისტიკა
ენობრივი ხატი – ლინგვოკულტურულია
ენობრივი სიტუაცია – სოციოლინგვისტიკა

თითოეულ ამ ტერმინთან გამოყენებისას სიტყვა „ქართული“ შეიძენს სრულიად სხვადასხვა ტერმინოლოგიურ დატვირთვას:

- **ქართული ენობრივი სინამდვილე**
  - ქართული ეთნოსის / ქართველი ხალხის მიერ შექმნილი ენობრივი სინამდვილე, ენობრივი რეალობა;
- **ქართული ენობრივი სიტუაცია**
  - ენობრივი სიტუაცია ქართულ სახელმწიფოში / საქართველოს ენობრივი სიტუაცია;
- **სამყაროს ენობრივი (ეროვნული) ხატი**
  - ქართული ეთნოსის / ქართველი ხალხის ეროვნულ ცნობიერებაში კონცეპტუალიზებული და ენაში რეპრეზენტირებული სამყაროს ხატი, რომელიც წარმოადგენს უნივერსალური და იდიოეთნიკური კომპონენტების დიქტომიას.

¹⁹ იხ. მ. ბერიძე 2009, 2010.

5.1 „ენის“ ენობრივი კონცეპტუალიზაციის ქართული მოდელი

როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, ენობრივი კონცეპტუალიზაცია წარმოადგენს მთელი ადამიანური ცოდნის, გამოცდილების, მოღვაწეობის შედეგების და მის მიერ გარემომცველი სამყაროს გარკვეული ვერბალურ-სემანტიკური კატეგორიებით ასახვას. სამართლიანად არის შენიშნული, რომ ეროვნულ-კულტურული სივრცის ბირთვია ეროვნული შემეცნებითი ბაზა, რომელიც წარმოადგენს სტრუქტურირებულ, ეროვნულად მარკირებულ წარმოდგენათა და შეხედულებათა ერთობლიობას, რომლებიც აუცილებელია ამ ეროვნულ-კულტურული სივრცის თითოეული წევრისთვის.²⁰ შეუძლებელია, კულტურის ისეთი ფუნდამენტური შემადგენელი, როგორცაა ენა, არ იყოს სათანადო ეროვნული და უნივერსალური მარკერებით ასახული ეროვნულ შემეცნებით ბაზაში (კოგნიტურ ბაზაში).

ქართული ენობრივი სინამდვილე, ბუნებრივია, გადმოცემულია კონცეპტით „ენა“. კონცეპტი „ენა“, როგორც კონცეპტოსფერო „ადამიანის“ შემადგენელი ნაწილი, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია სამყაროს ეროვნული ხატის მოდელირებისას (სტრუქტურირებისას).

ამ კონცეპტის ლინგვოკულტურული კვლევა ისტორიულ და თანამედროვე ქართულ დისკურსში, მისი ყველა იდიოთნიკური კომპონენტის გათვალისწინებით, მომავლის საქმეა და შესასრულებელია სამუშაოთა გრძელი „ჯაჭვი“:

- *საკვლევი კონცეპტის ნომინაციური ველის აგება;*
- *კონცეპტის ნომინაციურ ველში შემავალი ენობრივი საშუალებების აღწერა და ანალიზი;*
- *ენობრივ საშუალებათა აღწერის კოგნიტური ინტერპრეტაცია, საკვლევი კონცეპტის, როგორც მენტალური ერთეულის შემადგენელი კოგნიტური ნიშნების გამოვლენა;*
- *მიღებული კოგნიტური აღწერის ვერიფიკაცია ენის მატარებელთან;*
- *კონცეპტის შინაარსის აღწერა კოგნიტური ნიშნების ჩამონათვალის სახით;*
- *კონცეპტის მოდელირება.²¹*

²⁰ ს. ოშიაძე, ქართული დისკურსის კულტუროლოგიური პარადიგმა, თბ., 2009, გვ. 73.

²¹ იხ. ზ. პოპოვა, ი. სტერნინი 2001.

ასეთი ზედმიწევნითი კვლევა კონცეპტისა „ენა“ მომავლის საქმედ გვეჩვენება და სერიოზული დიაქრონიული ტექსტური კორპუსის მონაცემების გათვალისწინების გარეშე ამ სამუშაოს შესრულება შეუძლებლად მიგვაჩნია, თუმცა ყველაზე ხელმისაწვდომი და „ზედაპირზე“ მყოფი მასალაც საკმარისად ნათლად წარმოაჩენს მის მთავარ თავისებურებებს.

ჩვენ შევეცადეთ გამოგვევლინა ამ კონცეპტის ზოგი (ჩვენს პრობლემატიკასთან დაკავშირებული) მახასიათებელი, რისთვისაც გამოვიყენეთ, როგორც ქართული ლექსიკონები, ისე ქართული ლიტერატურის ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ელექტრონული ბაზები.

5.2 ენის კონცეპტის ნომინაციური ველი ქართულში

როგორც აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი და უპირველესი ნაბიჯი კონცეპტის მოდელირებისას ამ კონცეპტის ნომინაციური ველის აგებაა. კონცეპტი „ენის“ ნომინაციური პრეზენტაცია ქართულში შემდეგი ლექსემებით ხდება: **ენა, მეტყველება, სიტყვა, ხმა, კილო, კილოკავი**; მეტყველების ზმნები (*თქვა, უთხრა, ლაპარაკობს, ამბობს...*), აგრეთვე ვერბალური კომუნიკაციის აღმნიშვნელი სხვა ზმნები (*ესმის, იგებს...*).

კონცეპტის დეფინიციური ნიშნები ლექსიკონებშიც და ტექსტურ მასალაშიც (დაახლოებით 6-7 ათასი ელექტრონული გვერდი) საკმაოდ მრავალფეროვანია. ჩვენი ინტერესიდან გამომდინარე, განსაკუთრებული ყურადღებით მოვეკიდეთ ორ დიფერენციულ ნიშანს:

- **ეთნიურობა/კუთხურობის ნიშანი**
- **სამეტყველო აქტში მანიფესტირების ნიშანი**

როგორც აღვნიშნულია, ბუნებრივი ენა, რომელიც აბსტრაქციის მაღალ დონეს წარმოადგენს, ადამიანის სამეტყველო ქმედებაში ყოველთვის გამოვლინდება კონკრეტული იდიოეთნიკური ენის სახით.²² შესაბამისად, კონცეპტის უმნიშვნელოვანესი ცნებითი შემადგენელი გახლავთ სწორედ **ეთნიურობის / კუთხურობის (მ. ბ.) ნიშანი**.

პირველი წყარო ნებისმიერი კონცეპტის გამოვლენისა და კვლევისათვის, როგორც აღვნიშნულია, არის ლექსიკონი. ქართული ლინგვოკულტურული კვლევებისთვის ერთ-ერთი ძირითადი დასაყრდენია ქართული ენის

²² იხ. დ. პოლინიჩენკო 2004.

განმარტებითი ლექსიკონი.²³ ლექსიკონის თითოეული ინფორმაციული ბლოკი აღჭურვილია ლინგოკულტურული სივრცისთვის დამახასიათებელი ყველა აუცილებელი პირობით (ნომინაცია, მნიშვნელობა, ნომინაციური და სემიოტიკური სიმჭიდროვის წარმოჩენა, ფაქტობრივი მასალა...).

ბუნებრივია, კონცეპტ „ენის“ შესახებაც პირველი ინფორმაციის მოძიება ქველ-იდან დავიწყეთ. სამწუხაროდ, და ჩვენდა გასაკვირად, ტერმინის განმარტებისას ცალკე მნიშვნელობად ენის ეთნიურობასთან კავშირი არ არის გამოტანილი. თუმცა სწორედ აქ ჩანს ლექსიკონის „მრავალდონიანი“ ინფორმაციულობის მნიშვნელობა კულტუროლოგიური თვალსაზრისით – ლექსიკონის საილუსტრაციო ბლოკში კონცეპტის ეს შემადგენელი მაინც არის ასახული – „ენის“ მეორე ძირითად მნიშვნელობად ქველ-ში გამოტანილია „აზრის ჩამოყალიბებისა და გაგებინების საშუალება“. სწორედ ამ მნიშვნელობის საილუსტრაციო მასალაში „გაიელვებს“ ეთნიურობის დიფერენციალური ნიშანი: *ქართული ენა, რუსული კულტურული ენა... (ენა – ქველი)*.

ილია აბულაძის ლექსიკონშიც ეს დიფერენციალური ნიშანი ძირითადად საილუსტრაციო მასალაშია წარმოდგენილი:

„ენა“ – „სიტყუად იწყო... ებრაელითა ენითა“ ფლპ. მოც. 2,4.

„იწყეს სიტყუად უცხოთა ენათა“ საქ. მოც. 2,4.

ნიშანდობლივია, რომ ეთნიურობის დიფერენციალური ნიშნით მარკირებისას „ენა“ ვერიფიცირდება კითხვებით: *რომელი? რა?*

- **რომელი:**

- *რომელი ენებია გავრცელებული? რომელი ენა იცით? რომელ ენაზე თარგმნილი? რომელი ენიდან თარგმნით? რომელ ენას ფლობთ?...*
- *„რომელ ენაზე ვიადვილდებათ ლაპარაკი?“* (აღ. ცაგარელი, ქველი, „ენა“).

- **რა:**

- *რა ენაზე ლაპარაკობს? რა ენაზეა დაწერილი? რა ენები იცის?...*

ლექსიკონებში *რა* და *რომელი* ლექსიკური ერთეულების განმარტებების არცერთ სტრუქტურულ ველში ეს მიმართება არ არის ასახული.

²³ იხ. ს. ოშიაძე, 2009, გვ. 73-77.

კონცეპტის ეთნიურობის დიფერენციალური ნიშანი *ეთნიკური წარმომავლობის აღმნიშვნელი ზედსართავი* სახელების განმარტებისას, ძირითადად, საილუსტრაციო მასალაშია წარმოდგენილი:

ქეგლი:

ქართული – ქართული ენა

ბერძნული – ბერძნული ენა

სომხური – სომხური ენა

და ა. შ. (ჩინური ენა, გერმანული ენა, ფრანგული ენა – ყველა ამ ტიპის სტატია ერთნაირად მოაქცევს „ენას“ განმარტების საილუსტრაციო ნაწილში).

ილ. აბულაძე:

ქართული – „ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“ ქ. ცხ. 22.9.

სომხური – „აქამოდის ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო“ ქ. ცხ. 22, 7.

ებრაელები – „თქუა ფილიპე ებრაელებრითა ენითა“ ath. 11, 253გ.

სულხან-საბა ორბელიანი:

საბას ლექსიკონში ენის განმარტება საკმაოდ ძუნწია და არც ეთნიურობის ტერმინები გვხვდება ზედსართავებად (*სომხური, ბერძნული, ქართული, ებრაული...*), თუმცა გვაქვს: *სომეხი, ბერძენი, ებრი...* (საბა).

როგორც ვხედავთ, ლექსიკონები კონცეპტ „ენის“ ეთნიურობის დიფერენციალურ ნიშანს მხოლოდ „ირიბად აირეკლავენ“. რის გამო ხდება ეს: ქართულ ენობრივ სურათში ამ მარკერის (ეთნიურობის) ნაკლები ინფორმაციული დატვირთვით თუ, უბრალოდ, ლექსიკოგრაფთა სუბიექტური დამოკიდებულებით? აღნიშნულია, რომ ეთნიურობის ნიშანი ყველაზე ხშირია რუსულსა და ინგლისურში და მოსალოდნელია, რომ ეს დომინანტური როლი სხვა ენებშიც იკვეთებოდეს.²⁴

მართლაც, თუ თვალს გაგადევნებთ ქართული ლიტერატურის ძეგლებს, აშკარა გახდება, რომ ლექსიკონები ძალიან მკრთალ და არაადეკვატურ სურათს გვიხატავენ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში.

საბას შემოქმედებაში კუთხური და ენობრივი დიფერენციაცია ზუსტად ისეა კონცეპტუალიზებული, როგორც ერთიან ქართულ ლინგვოკულტურულ სივრცეში:

²⁴ იხ. დ. პოლინიჩენკო 2004, გვ. 22.

„მოგზაურობა ევროპაში“:

ქართველნიც ვნახე: ზოგი აფხაზი, ზოგი იმერელი, გურული, მეგრელი, რომ თათრისათვის წაერთმიათ. ენა ისევ კარგი იცოდნენ. აფხაზმა რატომ იცოდა, ის ვამიკვირდა, ქართული.

„მოგზაურობა ევროპაში“:

ერთი აფხაზი, ოთხი გურული, ერთი გუგუნავა სეხნიას შვილი იყო. დედაკაცებიც გურიელი, მეგრელი დარწმუნდათ.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“:

ქართლად ფრიადი ქუეყანად აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვად ყოველი აღესრულების, ხოლო კჳრიელედსონი ბერძნულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: „უფალო წყალობა-ყავ“, გინა თუ „უფალო შეგვწყალებ.“

„გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“:

შვილო, რომელმან წმიდად იგი სიკუდილისაგან იჯსნა და ქართული ენად განუმარტა, იგივე შემძლებელ არს შენდაცა შეწუნად, რამეთუ მას დიდად ეწყალის და უყუარს ნათესავი ჩუენი.

ვითარმედ ეგევითარი თარგმანი, თჳნიერ წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთჳმისსა, სხუად არა გამოჩენილა ენასა ჩუენსა.

რომელთა მიერ დაატკბო ენად ჩუენი, და წმიდანი ეკლესიანი განაშუენნა, და წერილთა თჳსთა ოქროდთა განამდიდრნა უხუად და გარდარეულად.

ბერძულითა ენითა გიორგი მუშაკად გამოითარგმნების.

„ვეფხისტყაოსანი“:

მიჯნური შმაგსა გვიქვიან არაბულითა ენითა.

„ბარამგურიანი“:

ნავაის ესე ამბავი ჩაღათურისა ენითა უთქვამს, და მისებრ მეღუქსე სხვა ვინმცა ვიაზრენითა?

„ვისრამიანი“:

ხორასანი ფალაურითა ენითა ამოსა და მომცემსა ქვეყანასა ჰქვიან.

„გაბაასება“:

მე ოდენ ქართულს ენასა მარილად ურთე სპარსული.

ეგ ნუ გგონიათ, სხვა ენა მეც არ ვიცოდი სხვასავით,

მაგრამ ცუდია გარევა ქართულს ენაში სხვას ავით!

„დაგითიანი“:

კოსტანტინეს თათრის ენით ერქო მამად-ყული-ხანი.

ილუსტრაციების მოყვანას არ გავაგრძელებთ. რამდენიმე ათასგვერდიანი ტექსტური მასივის ელექტრონული ვერსიის გადამოწმებისას ცალსახად გამოიკვეთა, რომ კონცეპტი „ენა“ ქართულ ლინგვოკულტურულ სივრცეში აქტიურად არის რეალიზებული ეთნიურობის დიფერენციალური ნიშნით.

მეტყველების აქტში მანიფესტაციის დეფინიციური ნიშანი უფრო გამოკვეთილია როგორც ქეგლ-ის, ისე სხვა ლექსიკონების განმარტებებში.

მეტყველების აქტში მანიფესტაციის დეფინიციური ნიშანი ეთნიურობის ნიშანთან ერთად ძირითადად რეალიზდება კონცეპტის სახელის („ენა“) ზმნებთან შესიტყვებით:

1. მეტყველების სემანტიკის ზმნები:
  - ენაზე ლაპარაკობს, ენაზე საუბრობს, ენაზე ამბობს...
2. გაგების სემანტიკის ზმნები:
  - ენა ესმის
3. ცოდნის, ფლობის, კომპეტენციის სემანტიკის ზმნები:
  - ენა იცის, ენას სწავლობს, ენა ავიწყდება, ენას ფლობს...

რა ვითარებაა ამ მხრივ ლექსიკონებსა და ტექსტებში?

ლექსიკონებში ამ ზმნათა განმარტებებისას იშვიათად გვხვდება ჩვენთვის საინტერესო შესიტყვებები „ენის“ მონაწილეობით:

ილ. აბულაძე:

ენათა ახალთა იტყოდინან (მრ. 16.17).

იწყეს სიტყუად ენათა უცხოთა (საქ. მოციქ. 2,4).

ისევე, როგორც სხვა ენებში, ქართულშიც საკმაოდ ხშირად გვხვდება ენის ეთნიურობის ნიშნის გამოხატვის *ელიფსური მოდელი*, როცა კონცეპტის სახელდების ლექსემა (ნომინირების ლექსემა) გამოტოვებულია და კონცეპტის პრეზენტირება მხოლოდ განსაზღვრებით ხდება:

ქართულად ლაპარაკობს, რუსულად წერს, სვანურად უთხრა...

ქართულს, რუსულს, სვანურს სწავლობს...

ქართული, რუსული, სვანური იცის, ესმის, დაავიწყდა...

ქართულად, რუსულად, სვანურად... ლაპარაკი, საუბარი, მეტყველება შეუძლია....

ქეგლი:

ქართულად და რუსულად თავისუფლად ლაპარაკობს (ლაპარაკობს).

ი. აბულაძე:

„წერილ იყო ებრაელებზე, ფრომინებზე და ბერძელზე“ ი. 19, 20.

„ბერძელ იცია?“ საქ. მოციქ. 21, 37.

„იყო წიგნი წერილი მას ზედა ბერძულითა“ ლ. 23, 38.

„არა იცოდა სპასპეტმან ბერძული“ 341, 770.

„პოქუა მას წმიდამან სომხურად“ შინ. 11, 28 (აბულაძე).

„იზრახებოდა ქართლსა შინა... სომხური, ქართული...“ ქ. ცხ. 23,14.

მაგალითები ტექსტებიდან:

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“:

ხოლო კვრიელედსონი ბერძნულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: „უფალო წყალობა-ყაე“, გინა თუ „უფალო შეგვწყალებნ“.

„გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“:

ყოვლითურთ სრულქმნილსა საღმრთოდ ესე ტაღანტი ჰელთ უღვა, რომელ არს თარგმანებად წიგნთა საღმრთოთად ბერძულისაგან ქართულად.

„ვეფხისტყაოსანი“:

*უცხოურად ეუბნების, მათ ვერა ქმნეს მათი ცნობა,
არ ესმოდა ინდოური, არაბულად ყვეს უბნობა.*

„ბარამგურიანი“:

*ბარამისა, რომელსა სპარსულად ბარამ-გურს უხმობენ.
ესე ამბავი სპარსულეებზე, გონება-მიუწვდომელი,
ნიზამის უთქვამს განჯელსა, ბრძენთა ბრძენია რომელი.*

„დავითიანი“:

*ქართლურად მიეც ნება და რუსულად „დაი ოლია“,
როგორც უჯობდესთ, ისე ქნან, მითამ არც ერთი მყოლია.*

„დავითიანი“:

რუსულად „ხლება“ პურს ერქვა, უწინვე გამეგონაო.

ი. ჭავჭავაძე „მგ ზავრის წერილები“:

ქართველთ ენად ბევრი საუბრობს: სვამეხიც, ოვსიც, თათარიც, სხვა მიღეთიც.

ი. ჭავჭავაძე „გლახის ნაამბობი“:

მე წავიკითხე, ქართულად ნაწერი იყო.

აკაკი:

„მანამდე არაფერი სჭამოს თქვენმა გვერდებმა“, მიაწვევლა ქართულად და მერე რუსულად ჰკითხა: „ნეტავ ქალბატონებიც ასე იცმენო?“

მ. ჯავახიშვილი, „თეთრი საყელო“:

ვერც ისწავლა, ვერც ისწავლის, ცუცქიამ არც ქართული იცის, არც რუსული. ერთს რომ ქართულს იტყვის, ორს რუსულს დაურთავს.

„დიდოსტატის მარჯვენა“:

ქართული ლაპარაკი შემოესმა ჩასაფრულს.

აივანზე მარტო დარჩენილს მოესმის თითქოს დედის ნათქვამი ლაზურად: რძე დალიეო, უტა!

გიორგის ბერძნული ლაპარაკიც სძაგდა, ამიტომაც დაღვრემილი უსმენდა ბიზანტიელ არქიელებს.

ეთნიურობის ელიფსური მოდელი ხშირად წარმოდგენილია ეგზისტენციალობის სემანტიკური ველის ზმნებთან: *ქართულად არის, ქართულად იქნება, რუსულად ნიშნავს, ინგლისურად ჰქვია*. ქეგლ-ში შესიტყვების ეს ტიპი ასახული არ არის. თუმცა გვაქვს ერთი შემთხვევა, „ნიშნავს“ ზმნის განმარტების საილუსტრაციო ველში, სადაც ეთნიურობის ნიშანი საზღვრულს (სიტყვა) მიემართება: ჩვენს ენაში სიტყვაც არ მოიპოვება იმ აზრის გამოსახატავად, რასაც რუსული სიტყვა «სოსლოვიე» ნიშნავს (ილია).

ეთნიურობის ელიფსური მოდელი ყველა სხვა მოდელზე მეტადაა გავრცელებული, რასაც მისი ზმნურ შესიტყვებებში მონაწილეობა განაპირობებს (ესეც ტიპოლოგიურად დამახასიათებელი ჩანს სხვა ენებისთვის).

როგორც ვხედავთ, ქართულში **საუბრის, ცოდნის, ფლობის...** სემანტიკის ზმნები „გამოავლენენ“ კონცეპტის შემადგენელი ლექსიკურ-სემანტიკური ველის ბირთვულ ლექსემას – **ენა**.

რა ვითარებაა კონცეპტის სემანტიზებული ველის სხვა ერთეულების შემთხვევაში?

ჩვენი პრობლემატიკიდან გამომდინარე განსაკუთრებით გვაინტერესებს ის ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც შიდაენობრივი დიფერენციაციისთვის გამოიყენება ენაში – ეს გახლავთ მეტყველების ნაირსახეობის აღმნიშვნელი სახელები და მათთან დაკავშირებული ზმნები, აგრეთვე კუთხური წარმოშობის აღმნიშვნელი ლექსემები:

- კუთხური წარმოშობის მიხედვით დიფერენციაცია ქართულ დისკურსში ემთხვევა ლინგვოგეოგრაფიულ დიფერენციაციას და წარმოდგენილია კუთხური წარმოშობის აღმნიშვნელი ერთი მოდელით

ნაწარმოები ფორმებით: **კახური, იმერული, მესხური, სვანური, მეგრული, რაჭული, ლენხუმური...**

- ზმნური ლექსიკური ერთეულები: *ლაპარაკობს, უქცევს / უკიდებს, მეტყველებს...*
- მეტყველების ნაირსახეობის აღმნიშვნელი ლექსიკა: *ღიაღექტი, კილო, კილო-კავი...*

ვნახოთ, როგორ ახდენს **ქეგლი** ეროვნული კულტურული ხატის ამ ჭრილის კონცეპტუალიზაციას.

ეთნიკური წარმომავლობის აღმნიშვნელი „ქართული“-ს განმარტებისას პირველ, ძირითად მნიშვნელობაში ენის სემანტიკა ილუსტრაციის ბლოკშია ასახული, მეორე მნიშვნელობად „ქართული ენა“ გამოტანილი, მესამე განმარტებაში ენის, როგორც მეტყველების აქტის აღნიშვნაა წარმოდგენილი. მეოთხე მნიშვნელობა ტერმინად ქცევის შემთხვევად უნდა განვიხილოთ:

ქართული – 1. საქართველოს და ქართველების კუთვნილი, დამახასიათებელი. ქართული ენა, ქართული ანბანი... 2. ქართული ენა (აკაკი წერეთელს არაერთხელ... უმოქმედებია... თავისი მარილიანი სიტყვა, თავისი სიტურფით სავსე ქართული (ილია). 3. ქართული სიტყვა „ნუ მეძახით საწყაღსა, მწყინს ამისთანა ქართული (ვაჟა)... 4. ქართველების ეროვნული ცეკვა...

სხვა სურათი გვაქვს **ქეგლ**-ში კუთხური წარმოშობის აღმნიშვნელ ლექსემათა შემთხვევაში. მათ ლექსიკონი განმარტავს ენობრივ სემანტიკაზე მითითების გარეშე. სალექსიკონო სტატიები კუთხური წარმომავლობის აღმნიშვნელ სახელებთან სხვაგვარადაა სტრუქტურირებული, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ხშირ შემთხვევაში აქაც საილუსტრაციო მასალაში ზუსტად აირეკლება **შიდაკუთხური და ენობრივი დიფერენციაციის ენობრივი კონცეპტუალიზაციის სურათი**: ამ ტიპის განმარტებათა სტატიების ერთი ნაწილი სტრუქტურული ერთგვარობით გამოირჩევა, მთავარ მნიშვნელობად გამოყოფილია: დამახასიათებელი, მომდინარე, კუთვნილი...

მაგალითები:

I. საილუსტრაციო მასალაში წარმოდგენილია ენობრივი დიფერენციაციის ქვედა იერარქიული საფეხურის ტერმინი „კილო“:

- **ქართლური** (ქართლურის) – ქართლისთვის ან ქართლურისთვის დამახასიათებელი, ქართლიდან მომდინარე, ქართლისა. *ქართლური კილო.*
- **თუშური**-ი (თუშურისა) ... თუშურ კილოზე, თუშურად უქცევს.

- **ინგილოურ-ი** (ინგილოურისა) ... ქართული ენის ინგილოური კილო.
- **ხევსურული** (ხევსურულისა) ... ხევსურული კილო.
- **ფერეიდნული-ი** (ფერეიდნულისა) ... ქართული ენის ფერეიდნული კილო
- **გურული-ი** (გურულისა) ... ქართული ენა ქართლელ, კახელ, იმერელ, გურულებისა და მეგრელებისთვის საერთო ენაა (ივ. ჟავახ.).
- **იმერული-ი** (იმერულისა) ... „იმერულად უქცევს კილოსა“ (აკაკი).
- **მოხეური-ი** (მოხეურისა) ... მოხეური კილო.
- **მთიულური-ი** (მთიულურისა) ... მთიულური კილო.
- **ჭანური** ... ჭანური კილო.

II. სალექსიკონო სტატიათა ერთ ნაწილში საერთოდ არ არის ასახული ეთნიკური / კუთხური წარმომავლობის აღმნიშვნელი ლექსემის ენის სემანტიკურ ველთან კავშირი: სვანური, ლაზური, კახური, აჭარული, ჯავახური, ფშაური, ლეჩხუმური, კლარჯული, ფხოვეური.

შდრ.: ლეჩხუმური-ი (ლეჩხუმურისა) ვაშლის ერთ-ერთი ადგილობრივი ჯიში. კლარჯული-ი (კლარჯულისა) ყურძნის ჯიში ერთგვარი...

III. ზოგიერთი კუთხიდან წარმომავლობა (ან უფრო მეტი – თვით კუთხის დასახელება(ც) – საერთოდ არ არის ასახული ქეგლ-ში: მესხური, სამცხური, სამცხურ-ჯავახური, მთიულურ-გუდამაყრული (მთიულეთ-გუდამაყარი), გუდამაყრული (გუდამაყარი), იმერხეული (იმერხევი), შავშური (შავშეთი), ტაოური (ტაო), გომეწრული (გომეწარი), გარეკახური (გარეკახეთი), შიგნიკახური (შიგნიკახეთი), ზემომერული (ზემო იმერეთი), ოკრიბული (ოკრიბა), სამურზაყანული (სამურზაყანო), ზუგდიდური, ლაშხური, ლენტეხური, ბალსხემოური...

IV. ქართველური კუთხური წარმომავლობის სახელების განმარტებისას (სვანური, ლაზური, ჭანური, მეგრული) ენის სემანტიკურ ველთან კავშირი მხოლოდ **ჭანურთან** არის ხაგასმული ქეგლ-ში: *ჭანური კილო*.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მხრივ გაცილებით მეტ ინფორმაციას მოიცავს ილუსტრაციების ბლოკი, სადაც „არეკლილია“ ქართულ ენობრივ ხატში ქართველური ენების დიფერენციაციის კონცეპტუალიზაცია:

მეგრული-ი (მეგრულისა) – მეგრელების კუთვნილი, მეგრელების დამახასიათებელი. მეგრული სიმღერა. – სიმინდის მაღალ ღეროებში მეგრული პატარა ოდეები ჩანდნენ (ს. კლდ.). *ქართული სიტყვები და, მეტადრე მეგრული, სვანურს ენაში ძალიან ბევრია (ი. გოგებ).*

V. **კილო / დიალექტი** კონცეპტულურად ენის შიდაენობრივი დიფერენციაციის ქვედა საფეხურს წარმოაჩენს. ლექსიკონებსა და ტექსტებში ამ

სიტყვას რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს, მათგან „ენის“ კონცეპტუალურ რეპრეზენტაციას სწორედ აღნიშნული მნიშვნელობა წარმოადგენს:

ქეგლი:

კილო – ... საერთო სახალხო ენის განშტოება, რომელზეც ლაპარაკობენ ამა თუ იმ კუთხეში.

დიალექტი – იგივეა რაც კილო.

კილო და დიალექტი შესიტყვებას ქმნიან:

- კუთხური წარმოშობის სახელთან: *გურული კილო, გურული დიალექტი...*
- კუთხური წარმოშობის სახელთან და ზმნასთან: *გურულ კილოზე ლაპარაკობს, გურული კილოთი იკითხა...*
- უფრო ხშირად კი გვხვდება ელიფსური მოდელები, სადაც წარმოდგენილია კუთხური წარმოშობის სახელი და ზმნა: *გურულად უქცევს...*

ქეგლის ფონდი:

ოტია იოსელიანის ენა იმერულ დიალექტს ეყრდნობა. მ. წიკლაური, „ლიტ. საქართველო“, 9, II, 1979.

ვითომ ჭორიკანა სოფლელი დედაკაცი ვარო და კახურ კილოზე დაიწყო. რ. ინანი-შვილი, წვეთები ფოთლებზე, 163, 19.

იმერულად რომ უქცევენ, ეს არ ვარგა, რადგან დავითს იმერიზმები არა აქვს. „ლიტ. საქართველო“ 5, V, 78.

[დედაბერი] ნამეტნავ რაჭულ კილოზე უქცევდა. რ. ჯაფარიძე, მძიმე ჯვარი, 156, 18.

იეთიმ გურჯი „ქალაქურად უქცევს.“ „ლიტ. საქართველო“, 4, 1971.

მაგალითები ტექსტებიდან:

აკაკი წერეთელი:

განა ქართველი აღარა გგონივარო? დიდი ხანია რუსეთში ვარ და ცოტა დამავიწყდა, თვარა შენზე უკეთ ვიცოდი ქართული! შენც, როგორც იმერელი, უეჭველია, იმერულ კილოთი უკიდებ და მე კი წმინდა ქართლური ვიცოდი.

მიხეილ ჯავახიშვილი:

ერთხელ კიდევ გადავიკითხე და გავიკვირვე: ჯურხამ ტფილისში სუფთა ქართული ისწავლა, წერილი კი ... წერილში ხევსურულად უქცევდა. ვერ გავიგე, განზრახ უბრუნდებოდა მთის კილოს, თუ ხევსურის კაჟიანი ბუნება იმარჯვებდა.

რად არ მამიხლებს! - ვუქცევ ხევსურულად. - შავათავსებ, შავათავსებ!

VI. როგორც ვხედავთ, კილოს აღმნიშვნელ სახელებთან მეტყველების წრის ზმნათაგან გვხვდება *უქცევს და უკიდებს*:

ქეგლი:

უკიდებს-ს ([მო]უკიდა ... ენას უკიდებს იხ. ენა. კილოს (კილოთი) უკიდებს კილოზე, დიალექტზე ლაპარაკობს. „შენც, როგორც იმერელი, უეჭველია, იმერულ კილოთი უკიდებ და მე კი წმინდა ქართლური ვიცოდე“ (აკაკი).

უქცევს-ს გრძმ. ობ. ქც. აქცევს ზმნისა; 1. (უქცია, უქცევია) რომელიმე კილოზე ლაპარაკობს, კუთხურად მეტყველებს. წიგნში იმერლები იმერულად უქცევენ, რაჭველები – რაჭულად, ხევსურები – ხევსურულად („ლიტ. და ხელოვნ.“). კილოს უქცევს იგივეა, რაც უქცევს (მნიშვ. 1) „იმერულად უქცევს კილოსა!“ (აკაკი).

VII. მაშასადამე, „უქცევს“ / „უკიდებს“ ზმნები კონცეპტის ბირთვული ლექსიკიდან კილოს / დიალექტის იერარქიულ საფეხურს მიემართებიან. ისინი შეიძლება შეგვხვდნენ „ენის“ იერარქიული ველის ამსახველ მოდელებთანაც, ოღონდ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა მოსაუბრე პირი სხვა ენაზე საუბრობს მეორე ენის ელფერით / ლაპარაკობს სხვა ენის კილოთი:

ქეგლის ფონდი:

არბოშიკელმა ბრიგადირმა ქართული კარგად იცოდა, მხოლოდ კილოს ცოტა რუსულად უქცევდა. კ. ლორთქიფანიძე, „განთიადი“, 1975, 1.

კატინა უქცევს ფრანციცულს. შ. ფორჩხიძე, „ლიტ. საქართველო“, 1982, 4.

მაგალითები ტექსტებიდან:

არდაზიანი:

– ვა, ეს რა საქმეს ჩადიხარ, ბატონო?! – მითხრეს ქართულად სარქისბეგაშვილის ფისკალებმა *სომხურის კილოთი*.

VIII. კუთხური წარმოშობის აღმნიშვნელი ლექსემები: *სვანური, მეგრული, ლაზური* ქართულ ეროვნულ დისკურსში კონცეპტ „ენის“ ბირთვული ლექსიკური ველიდან შიდადიფერენციაციის უმაღლესი იერარქიის აღმნიშვნელ ტერმინს – ენას შეესიტყვება:

ქეგლი:

მეგრული სვანურს ენაში ძალიან ბევრია (ი. გოგებაშვილი).

IX. იმის გამო, რომ ელიფსური მოდელი ეთნიურობის /კუთხურობის დიფერენციალური ნიშნის წარმოდგენისას უფრო ხშირი და ბუნებრივია ქართულში (და ეს ტიპოლოგიურად დამახასიათებელია ენათა

უმეტესობისთვის), ქართველური ენების იერარქიული სტატუსის კონცეპტუალიზაცია უფრო ხშირად ელიფსური მოდელის ფარგლებში ხორციელდება სათანადო ზმნური ლექსიკური ერთეულის დართვით:

ნ. ლორთქიფანიძე, „რაინდები“:

– დაჭრილია? - ჰკითხა აგიაშვილმა მეგრულად.

ნ. ლორთქიფანიძე, „ქედუხრელნი“:

მართლაც, რად არ ლაპარაკობდა თავიდანვე სწორ ქართულს ეს სვანი? რად ამტკვრევდა მეგრულს, ქართულს და შიგ კიდევ სვანურს ურევდა? ასე იაფად გოგოს დათმობა რა იყო?

შ. დადიანი, „თეთნულდი“:

სვანური უნდა ისწავლათ მეგობრებო, თქვენ სვანები ხართ...

კ. გამსახურდია, „დიდოსტატის მარჯვენა“:

აივანზე მარტო დარჩენილს მოესმის თითქოს დედის ნათქვამი ლაზურად: რქე დალიეო, უტა!

X. უქცევს ზმნა ქართველური ენობრივი სისტემის აღმნიშვნელ ფორმებთან მხოლოდ მაშინ გამოიყენება, როცა მოსაუბრე ლაპარაკობს სხვა ენაზე, მოცემული ქართველური ენის ელფერით (მაგ. ლაპარაკობს ქართულად მეგრული ელფერით):

შ. დადიანი, „გუშინდელნი“:

ქოლორდავა: (ცოტა მეგრულად უქცევს) მამასახლისი რომელია აქ?

შ. დადიანი, „გუშინდელნი“:

ქოლორდავა (მეგრულად): მუჭოში ჯვირი რქე, გოლუაფირო! (სქოლიოში ჩატანილია თარგმანი: როგორი კარგი ხარ, შემოგველე! (მ. ბ.)

უიარაღო, „მამელუქი“:

- აბა, სთქვი, ბიჭო: „დიდება შენდა“, - ასწავლიდა მღვდელი ლოცვას. - დიდობა შენდა, - ამბობდა ბავშვი. - ჰა? მეგრულ კილოზე ნუ უბნობ, ბიჭო, წმინდა ქართული ილაპარაკე. „დიდება შენდა“.

ქეგლის ფონდი:

წალენჯიხის რაიონიდან იყვნენ [ქალები] და მეგრულად უქცევდნენ“ (გ. გოგიბ.).

XI. უქცევს / უკიდებს ზმნებისგან განსხვავებით ენის შიდადიფერენციაციის მაღალ იერარქიულ საფეხურს – „ენას“ მიემართება ზმნა „ლაპარაკობს“ ქეგლ-ის განმარტების მიხედვით:

ლაპარაკობ-ს (იყენ. **ილაპარაკა**, **ულაპარაკნია**) **გრდუგ. სტატ.** ... 2. ლაპარაკი, იცის, – მტყვევლება (რაიმე ენაზე). ქართულად და რუსულად თავისუფლად ლაპარაკობს. – [ქალმა] სისარულით წამოიძახა „მაშ აქაც ლაპარაკობენ ჩერქეზულად?“ (ა. ყაზბ.). თინა ... კარგად ვერ ლაპარაკობდა ქართულს (ეკ. გაბ.).

როგორც დიალექტური, ისე ქართველური ენობრივი ფორმების საპირისპიროდ, სალიტერატურო / სტანდარტული ქართულის მნიშვნელობით ტექსტებში წარმოდგენილია ცნება „**წმინდა / სუფთა / სწორი / ქალაქური... ქართული**“:

მიხეილ ჯავახიშვილი:

*„ძმებო, ქართველები ყოფილხართ და მიშველეთ. - **სუფთა ქართულით** ამოიხრიალა ენგიხარმა.“*

*„ნეტა **სუფთა ქართული მაინც სცოდნოდა!** აბა ვინ დაუჯერებდა არსებობას?“*

*„ერთხელ კიდევ გადავიკითხე და გავიკვირე: ჯურხამ ტფილისში **სუფთა ქართული ისწავლა**, წერილი კი ... წერილში ხევსურულად უქცევდა“.*

***ჩვენებური ქართული** ისწავლე, ხათუთი. უნდა სთქვა: ნოდარი კარგი სახელია. გაიმეორე, გაიხსენე **ქალაქური ქართული**, გამოვადგება.*

*მხოლოდ არითმეტიკას ვერ დასძლია და ჯერ-ჯერობით **სუფთა ქართულსაც** ვერ მოერია.*

ნიკო ლორთქიფანიძე:

*მართლაც, რად არ ლაპარაკობდა თავიდანვე **სწორ ქართულს** ეს სვანი?*

*ჩამოხტი, შე კაი კაცო! ორივეს ვერ ვწიკავთ ეს ვირის ოდენა ცხენი! - მიაძახა სვანმა უკვე **სწორი ქართულით** და სიცილი დააყარა.*

დასკვნა

სტატიის ეს ბოლო მონაკვეთი ქართული ეთნოლინგვისტური სინამდვილის (რეალობის) კონცეპტუალიზაციის ზოგი ასპექტის გამოვლენის ცდა გახლავთ. ჩვენ წარმოვადგინეთ მხოლოდ მცირე ნაწილი გაანალიზებული მასალისა. ბუნებრივია, ელექტრონულ ტექსტურ მასივში განხორციელებული ძიების შედეგების სრულად ასახვა სტატიის ფორმატში შეუძლებელია. მართალია, ეს შედეგი ამომწურავი ვერ არის ტექსტური ბაზის არასრულყოფილების გამო და ვერ იძლევა სტატისტიკური კვლევის ჩატარების საშუალებას, მაგრამ საკმაოდ ინფორმაციულია, რადგან მოიცავს ქართული სიტყვიერი კულტურის ფართო ისტორიულ და ჟანრობრივ ჭრილს. ასე რომ, განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგი დასკვნები:

1. ენის ქვესისტემის აღმნიშვნელ ლინგვისტურ ტერმინებთან (დიალექტი, კილო, კილო-კავი) ელიფსურ მოდელებში ცოდნის (კომპეტენციის) სემანტიკური ველის ზმნების გამოყენება გამორიცხებულია. **დაუშვებელია: იმერული იცის, კახურს სწავლობს, გურული დაავიწყდა...**
2. „ლაპარაკობს“ წრის ზმნები ენის ქვესისტემების აღმნიშვნელ ტერმინებთან ელიფსურ მოდელებში გამორიცხებულია. მათთან დასაშვებია მხოლოდ ზმნა „უქცევს“: **გურულად, ქართულურად მოხეურად, თუშურად... უქცევს და არა ლაპარაკობს!**
3. მეტყველების წრის ზმნები ენის ქვესისტემების აღმნიშვნელ ტერმინებთან შეიძლება გაჩნდეს მხოლოდ არაელიფსურ მოდელებში – როცა გამონათქვამში აუცილებლადაა წარმოდგენილი ეს ტერმინი: **გურულ, მოხეურ, კახურ, იმერულ... კილოზე, დიალექტზე, კილოკავზე ლაპარაკობს, საუბრობს, მეტყველებს, ამბობს...**
4. გამორიცხებულია „უქცევს“ ზმნის გამოყენება „სვანურთან“ და „მეგრულ-ლაზურთან“, გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა ამ ენობრივი წრის წარმომადგენლის ქართულ ან სხვაენოვან კომუნიკაციაზეა საუბარი: **სვანურად, მეგრულად, ლაზურად უქცევს = ქართულად (ან სხვა ენაზე) საუბრობს სვანური, მეგრული... აქცენტით.**

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ენობრივ ცნობიერებაში ქართველური დიგლოსიაც არის კონცეპტუალიზებული:

სვანურად ლაპარაკობს / სვანურად უქცევს – ეს ერთი ლინგვისტური პიროვნების მახასიათებლებია – ერთი ლინგვოკულტურული ერთობის წევრისა, რომელიც „ფლობს მოცემულ ერთობაში შემავალთათვის საერთო „კულტურულ ობიექტთა“ და მათ სიმბოლოთა გარკვეულ ნაკრებს, საერთო ცოდნებს, წარმოდგენებს, ღირებულებით ორიენტაციებსა და მათი სემიოტიზაციის საშუალებებს.²⁵ მას ამ „საერთო ცოდნის“ რეპრეზენტაცია ორ ენაზე ხელეწიფება, მის მიერ შექმნილი „სამყაროს ხატი“ კი უნივერსალური და იდიოთნიკური ფენომენების ერთობლიობითაა „გამთლიანებული“, ისევე, როგორც თითოეული სხვა ქართველის „სამყაროს ხატი“ ზოგად-

²⁵ იხ. ს. ოშიაძე 2009, გვ. 67.

უნივერსალურის, ზოგადქართულისა და კუთხური მსოფლადქმის ენობრივი ანარეკლი.

სტატიაში გაანალიზებულია საჯარო ბიბლიოთეკის ტექსტების ელექტრონული კოლექციის ბაზის მნიშვნელოვანი ნაწილი – „ჩვენი საუნჯის“ ოცტომეული. ამ მასალაზე დაყრდნობით შევეცადეთ წარმოგვედგინა „კოლექტიური ენობრივი პიროვნება“, რომელიც არის ჩვენ მიერ წარმოდგენილი კონცეპტუალური მოდელის შემოქმედი და მატარებელი.

ამ სტატიაში გვერდი ავუარეთ ენის კონცეპტუალიზაციის საკითხს მეცნიერული შემეცნების სფეროში. ცნობიერების მეცნიერული და ე.წ. „ნაივური“ ტიპის მიმართებაზე საუბარი კონცეპტის ვრცელ ტექსტურ მასივებზე ორიენტირებული, გამოწვლილვითი კვლევის შემდეგ იქნება შესაძლებელი. თუმცა ერთი არსებითი ასპექტი ზედაპირულადაც გამოჩნდა: ხშირად მეცნიერულად ან იდეოლოგიზებულად „გააქტიურებულ“ ტექსტსა და ბუნებრივ ნარატივში ერთი და იგივე ავტორი კონცეპტის სხვადასხვაგვარ მოდელირებას ახდენს. ჩვენ თვალი გავადევნეთ რამდენიმე ავტორის ტექსტებს ამ თვალსაზრისით (ი. გოგებაშვილი, რ. თოფჩიშვილი...) და ვნახეთ, რომ ჩვენს სტატიაში აღწერილი მოდელი ქართული ეთნოსოციალური და ენობრივი სინამდვილისა მათ „არამოტივირებულ“ ტექსტებში (იმ ტექსტებში, რომელთა პირდაპირი მიზანი ქართველურ ენათა კილოებად კვალიფიკაცია არ გახლავთ) ემთხვევა ამ კონცეპტის ქართულ „ნაივურ“ ეროვნულ წარმოდგენას.

სტატიის წერისას გავაანალიზეთ დიდძალი დიალექტური მასალა – ქართული დიალექტური კორპუსისა და ჩვენი ელექტრონული ბაზების ვრცელი ტექსტური მონაცემი. დიალექტური „სამყაროს ხატის“ და კონკრეტულად ენობრივი სინამდვილის კონცეპტუალიზაციის საკითხი ქართულ დიასისტემურ სივრცეში სხვა სტატიის თემაა. აქ მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ დიალექტების, მათ შორის საუკუნოვან იზოლაციაში მყოფი დიალექტების, აგრეთვე ქართველური ენების მონაცემი „იმეორებს“, ავსებს და განავრცობს ეროვნულ სამყაროს ხატს.

ქართული ეთნოსოციალური და ენობრივი სინამდვილე, რომელიც აღნიშნული სახით მოვიდა ჩვენამდე (სამი ენა, ორ ათეულზე მეტი დიალექტი) და გამტკიცებულია საერთო ეროვნული კულტურითა და სახელმწიფო ქართული ენით, ქართველი ხალხის ყველაზე დიდი სიმდიდრე და მონაპოვარია.

როგორც აღნიშნავენ, ადამიანის მიერ შექმნილი ნებისმიერი კულტურული მოვლენა სემიოტიკური ხასიათისაა და შეიცავს გარკვეულ ინფორმაციას როგორც საკუთარ თავზე, ისე თავის წარმომშობ საზოგადოებაზე, დროზე, რეგიონზე... ფართო მნიშვნელობით კულტურულ ტექსტად შეიძლება განვიხილოთ ნებისმიერი კულტურული მოვლენა. ნებისმიერი მათგანის „წაკითხვა“ შესაძლებელია, როგორც მთლიანი, შიდაკავშირის მქონე და გააზრებული ტექსტისა.²⁶ როგორც კვლევის ობიექტი, კულტურა ყოველთვის ტექსტია. ვერბალური ტექსტი მხოლოდ მცირე ფრაგმენტია დიდ ეროვნულ ტექსტურ ქსოვილში.

„კორპუსული რეველუციის“²⁷ თანამედროვე ეტაპზე ტექსტების ვრცელი კორპუსი კულტურული ტექსტის ყველაზე სრულყოფილი ვერბალური შემადგენელია. ჩვენ შევეცადეთ ჩვენ მიერ შექმნილი, ჯერ არასრულყოფილი, მაგრამ მაინც საკმაოდ ეფექტურ ტექსტურ და ინფორმაციულ ბაზებზე დაყრდნობით „წაგვეკითხა“ ქართული ვერბალური „კულტურული ტექსტი“. წაგვეკითხა არახაზოვანად, „კორპუსულად“; წაგვეკითხა, როგორც ლინგვო-კულტურული სივრცის მოდელი (კოლექტიური კოგნიტური სივრცე); წაგვეკითხა, როგორც ქართველი კოლექტიური ენობრივი პიროვნების (ქართული სამყაროს ხატის შემოქმედისა და ენობრივი მატარებლის) უტყუარი მრავალსაუკუნოვანი მონოლოგი!

წარმოდგენილი ნაშრომი მხოლოდ საკითხის კვლევის დასაწყისია.

ლიტერატურა და წყაროები

- აღ. ბენდიანიშვილი, ქართველ გლეხთა საგადასახლებო მოძრაობის ისტორიიდან, კრ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 458-467
- მ. ბერიძე, პირდაპირი რეპორტაჟები წარსულიდან; მესხეთი და მესხები 1918-1944წწ. თბ., 2005.
- მ. ბერიძე, „მეტყველების მეოთხე ფაქტურა“ და საქართველოს ლინგვისტური პორტრეტი, წახნაგი, ფილოლოგიურ კვლევათა წელიწადეული, 2, თბ., 2010, გვ. 105-121
- რ. თოფჩიშვილი, ქართველთა ეთნიკური ისტორია და საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ., 2002
- რ. თოფჩიშვილი, ეთნოისტორიული ეტიუდები, თბ., 2005

²⁶ А. Я. Флиер, Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. —Академический Проект, Москва, 2000, с 257.

²⁷ იხ. В. Плунгян, Почему современная лингвистика должна быть лингвистикой корпусов, публичная лекция, 2009.

- რ. თოფჩიშვილი, ეთნოლოგიური ტერმინების არადანიშნულებით, უადგილოდ გამოყენების შესახებ, ქართველური მემკვიდრეობა, ტ. 13, თბ., 2009, გვ. 127-137
- ვ. ითონიშვილი, ნარკვევები ქართველ მთიელთა ტრადიციული ყოფის ისტორიიდან, თბ., 2003
- აკ. კაცაძე, საქართველოს მოსახლეობის თანამედროვე მიგრაცია, თბ., 1971
- აკ. კაცაძე, მოსახლეობის მიგრაცია და საქართველოს საშუალო ქალაქების სოციალური განვითარების პრობლემები, თბ., 1983
- აკ. კაცაძე, საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის საკითხები აკად. ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, კრ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976
- დ. მელიქიშვილი, **ნათესავი, ტომი, ერი** ტერმინთა მნიშვნელობისა და ურთიერთმიმართებისათვის წმინდა წერილის ძველ ქართულ თარგმანებში, ქართველური მემკვიდრეობა, II. ქუთაისი, 1998, გვ. 172-178
- ს. ოშიაძე, ქართული დისკურსის კულტუროლოგიური პარადიგმა, თბ., 2009
- ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1989
- ბ. ჯორბენაძე, ქართველური ენების დიალექტები, თბ., 1995
- М. Беридзе, Н. Сурмава, Корпус грузинских диалектов как модель языковой и этно-социальной картины Грузии, сборник международной конференции - Горизонты прикладной лингвистики, Киев, 2009
- С. Градировский, Т. Лопухина, Типологии миграционных процессов, Русский архипелаг, 2003: <http://www.archipelag.ru/authors/lopuhina/?library=1108>
- В. Плунгян, Почему современная лингвистика должна быть лингвистикой корпусов, публичная лекция, 2009: <http://www.polit.ru/lectures/2009/10/23/corpus.html>
- Д. Ю. Полинченко, Естественный язык как лингвокультурный семиотический концепт: Автореф. дис... канд. филол. наук. Волгоград, 2004
- П. Полян, Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, Москва, 2001
- З. Попова, И. Стернин., Очерки по когнитивной лингвистике, Истоки, Воронеж, 2001
- А. Я. Флиер, Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. Академический Проект, Москва, 2000
- Т. Н. Юдина, Социология миграции: Учебное пособие для вузов. Академический Проект, Москва, 2006
- Т. Н. Юдина, Миграция: словарь основных терминов, Учеб. пособие, Издательство РГСУ; Академический Проект, Москва, 2007

ლექსიკონები:

- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რვატომეული
სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, 1991
ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973

ელექტრონული რესურსები:

http://www.nplg.gov.ge/index.php?lang_id=GEO&sec_id=354

<http://kubstu.ru/docs/lingvoconcept/autoref6.htm>

http://www.archipelag.ru/authors/gradirovsky/?library=1108#_fnref33

<http://www.polit.ru/lectures/2009/10/23/corpus.html>

<http://mygeorgia.ge/gdc/> (ქართული დიალექტური კორპუსი)

<http://www.nplg.gov.ge> (საჯარო ბიბლიოთეკის ელექტრონული კოლექცია)

Unterordnung im Swanischen¹

Winfried Boeder, Oldenburg

Das Swanische gilt als eine in mancher Hinsicht besonders archaische Sprache, die für die Rekonstruktion der gemeinkartvelischen Phonologie und Morphologie unverzichtbare Einsichten ermöglicht. Weniger klar ist die Relevanz der Syntax dieser Sprache für unsere Vorstellung älterer Sprachstufen, und zwar nicht nur wegen der allgemein beschränkten Möglichkeiten der Rekonstruktion einer vorhistorischen Syntax, sondern auch deshalb, weil wir gerade auf diesem Gebiet mit spät entstandenen Kontaktphänomenen in verwandten Sprachen rechnen müssen, die über lange Zeit einander benachbart gewesen sind und außerdem unter dem gemeinsamen Einfluss des Georgischen als kultureller “Dachsprache” gestanden haben. Und doch gibt es Bereiche zwischen Syntax und Morphologie, in denen wir vielleicht eine Chance haben, die Entwicklung teilweise zu rekonstruieren. Die folgenden Beobachtungen, die teilweise an Überlegungen anknüpfen, die ich 2002 in Frankfurt vorgetragen habe, sind indes nicht mehr als eine Vororientierung über relevante Daten, die trotz der sehr verdienstvollen Arbeiten von Nia Abesaze bisher anscheinend nicht erkannt worden sind. Sie werden hier in der Hoffnung vorgelegt, dass der durch diesen Sammelband Geehrte, der so viel für die Erarbeitung und Dokumentation swanischer Texte getan hat, der Fragestellung etwas abgewinnen kann.

Abesaze (1960) verzeichnet u.a. folgende Konjunktionen bzw. “adverbiale Relativpronomina”, deren - meiner Erfahrung nach - relativ konstante georgische Übersetzung ich hinzufüge: *ere/er/e* ‘dass, damit, als; *rom*’, *he/e* ‘wenn *tu*’ mit seinen Erweiterungen *hēma/hema/ema/hemma/emma* ‘wenn, sofern; *tu, tuḱi*’, *hesa/hesama/hesma* ‘sofern’; *laxe/lax* ‘wenn, als; *tu, rom*’²; *xamvāĭ* ‘wie, sowie; *rogorc, rogorc ḱi*’; *šomvāĭ* ‘als; *rodesac, roca*’, *hāl* ‘sowie, sobald; *rogorc ḱi*’; *vod* ‘(solange) bis; *sanam, vidre*’, usw. Diese Unterordner sind aber nicht ganz gleichartig: *ere* und *he* sind nicht nur formal einfach, sondern auch semantisch allgemeiner als die anderen, spezifischeren Konjunktionen und können bei deren Paraphrase benutzt werden, aber nicht umgekehrt. *ere* hat darüber hinaus einen Sonderstatus, da es mit Relativpronomina und Konjunktionen zusammen vorkommt (Abesaze 1960: 126; 1963: 16):

---

¹ Diese Arbeit wäre nicht möglich gewesen ohne die selbstlose Unterstützung von Aleksandre Oniani† und Ciuri Gabliani (Mestia), die mir georgische Übersetzungen der swanischen Texte diktiert haben. Ciuri Gabliani hat mir darüber hinaus zahllose Fragen beantwortet. Ich bin ihr dafür in Dankbarkeit verbunden. Es gibt gute Gründe zu der Annahme, dass manche Missverständnisse stehen geblieben sind, die allein ich zu verantworten habe.

² Varlam Topuria (2002: 281) übersetzt mit *raḱi* ‘da, weil; sobald, wenn’ (K. Tschenkéli) (so auch in der Sammlung swanischer Poesie), aber meine Informanten haben dieses Lexem nie benutzt.

- (1) xoč'ēser eža [sc. tās] li, ere xedvāj vokrāš li (BZ 217,20)
 'gut ist die(jenige) [sc. Schale], die [dass die"] aus Gold ist'
- (2) šomvāj ere zāj kādžəgras, ečkas rok miča žög mäg čūv atbe (BZ 223,36)
 'wenn [sobald dass] du ein Jahr beendet hast, dann binde deine Herde ganz an'

Dementsprechend unterscheidet sich *ere* auch semantisch von *he*: Während *he* immer konditionale Bedeutung hat, tritt *ere* in Relativsätzen, Konsekutivsätzen, Finalsätzen, Kausalsätzen und Komplementsätzen auf (Abesaze 1960: 134). Schließlich haben *ere* und *he* gemeinsam, dass sie aus ikonischen Gründen typischerweise als Vordersatz auftreten.

Terminologisch möchte ich festhalten, dass ich bei der Verknüpfung zweier Sätze hinsichtlich ihrer Reihenfolge von "Vordersatz" und "Nachsatz" spreche und von "Protasis" und "Apodosis", im Sinne der alten Rhetorik: Die Protasis ist der spannungsschaffende Vordersatz - der nicht auf Konditionalsätze beschränkt ist - und die Apodosis der spannungslösende Nachsatz einer Periode (wie bei der klassischen griechischen Antithese: X *men* ..., Y *de* ...; Lausberg 1973 § 924).

Im Folgenden gehe ich zunächst kurz auf die altgeorgischen Konjunktionen *raj* und *tu* ein, die ähnliche Stellungseigenschaften und Bedeutungen wie swanisch *ere* und *he* haben (1.). Diese "einfachen" Konjunktionen werden anschließend etwas ausführlicher untersucht und mit anderen temporalen bzw. konditionalen Konjunktionen und der "Asyndese" verglichen (2.). Während die entsprechenden untergeordneten Sätze typischerweise einen Vordersatz bilden, kommen sie auch in Nachstellung vor (3.1), die für Final-, Konsekutiv-, Kausal- und Komplementsätze charakteristisch ist (3.2-3). Wie bereits früher skizziert (Boeder 2005), ist die Markierung des voranstehenden Hauptsatzes als Protasis für die Beurteilung der swanischen Satzsyntax von zentraler Bedeutung (4.). Schließlich folgen einige Überlegungen zur möglichen historischen Entwicklung des kartvelischen Unterordnungssystems (5.).

1. Altgeorgisch *ra(j)* und *tu*

1.1 Hans Vogt (1975: 166-167) hat darauf aufmerksam gemacht, dass im Neugeorgischen die Konjunktion *rom* die Tendenz hat, den untergeordneten Satz nicht einzuleiten, sondern innerhalb des Satzes ("dans le corps de la phrase") zu stehen, und zwar meist direkt vor dem Verb:

- (1) zaglebma qmaçvili rom dainaxes_v,...
 'als die Hunde den jungen Mann erblickten_v'
- (2) dedanacvalma rom Mariams gaxada_v ṭanisamosi, ...
 'als die Stiefmutter Mariam das Hemd ausgezogen hatte_v, ...'

Die statistisch selteneren komplexen Konjunktionen stehen dagegen, wie in den meisten heutigen europäischen Sprachen, meist am Satzanfang:

- (3) roca kvis srolit moġala_v xelmçipe, ...
 ‘als der König vom Steinerwerfen ermüdetev, ...’

1.2 Ähnliche Beobachtungen hat schon Martirosovi (1959) zu den altgeorgischen Konjunktionen vorgelegt: Während Konjunktionen wie *vitar(ca)*, *vidre*, *odes*, *ražams* ‘als’ meist Erststellung haben, steht *raj* “an verschiedenen [d.h. nicht-initialen] Stellen” im Satz, einschließlich postverbaler Stellung (Boeder 2005: 70-74; cf. Ertelišvili 1962: 125-126, Hewitt 1987: 135-138).

- (4) [esevitarita raj siġuarulita misita] šekrulad xedvida_v sanaṛreli Iovane moçapeta twista (Cxorebaj Iovane Zedažnelisaj g 23,1 apud Martirosovi 1959)
 ‘als der selige Iovane [mit solcher Liebe] verbunden auf seine Schüler schaute’
- (5) [navsa šina] raj iġo_v (Şçavl. 170,23 apud Martirosovi 1959)
 ‘als er [im Boot] war’
- (6) [ese ġoveli] raj hrkuav Zandan, ... (Balahvariani b 25,28 apud Martirosovi 1959)
 ‘als Zandan das alles sagte’
- (7) žamsa mas çarmosvlisa čuenisa Xanžtit. [Samcxes] raj moviçienit_v maxlobelad adgilsa Mirean aznaurisasa. .... (Giorgi Merçule, Xanžt. 23,2-4, p. 25)
 ‘Zur Zeit unseres Aufbruchs von Chandsta, als wir Samzche erreichten, nahe dem Gebiet des Asnauri Mirean, ...’
- (8) sarçmunoebit, Abrahamsa uçoda_v raj, igi erçda_v ... (Hebr. 11,8)
 ‘durch den Glauben, als er Abraham rief, gehorchte jener ...’
- (9) ertman matganman ixila_v raj, rametu ganiķurna (L 17,15)
 ‘als einer von ihnen sah, dass er geheilt war, ...’
- (10) moçapeta twista uġovarebaj ixila_v raj, miičia (Xanžt. t 12-13 apud Martirosovi 1959)
 ‘als er die Bedürftigkeit seiner Jünger sah, ging er ...’
- (11) Mwiron gwixilnav raj čuen, çarmivanna čuen saxid twisa (Apokryphen 72,35 apud Kiziria 1969: 106)
 ‘als Myron uns sah, führte er uns in sein Haus’
- (12) damķwidrebul raj iġo_v mat šoris (2 Petr 2,8)
 ‘als er unter ihnen wohnte’
- (13) xolo | [Pariševelta mat] raj ixiles_v, ... (Mt 12,2)
 ‘als aber [die Pharisäer] ihn sahen, ...’
- (14) [akundes_v-me] raj ķadrebaj činaše missa, gina tu xadodis raj mas, isminos misi? (Hiob 27,10 apud Martirosovi 1959)
 ‘wenn er die Kühnheit [hat] vor ihm, oder wenn er ihn ruft, wird er ihn hören?’
- (15) [mi-]raj-vidodes dabasa (Mr 16,12)
 ‘als sie dabei waren, zum Dorf [hin]zugehen’

- (16) [še-]raj-xwidet saxlsa mas (Mt 10,12)
 ‘wenn ihr in das Haus eintreten werdet’
- (17) da avazni igi [ağ-]raj-dgis žilisagan / sadgurit twisit . mesamesa dgesa . qwiril-qvis
 (Physiologus IXX 184, 8)
 ‘und der Panther, wenn er vom Schlaf [auf]steht / von seinem Lager . am dritten Tage .
 brüllt er’

Die “satzinterne” Stellung ist keineswegs willkürlich: *raj* steht nach dem ersten Wort (4) bzw. der ersten Konstituente des Satzes (5)-(7) oder nach dem nicht-initialen Verb (8)-(10) (einschließlich seiner Klitika (11))³ bzw. dem Prädikatsnomen (12) (wo ein klitisches Personalpronomen folgt).⁴ Es bleibt zu prüfen, ob die postverbale Stellung nicht doch eine verkappte Zweitstellung ist (mit der ersten Konstituente als erstem Kolon; zu diesem Begriff s. Boeder 1994). Die Konjunktion *raj* steht mit anderen Worten erstens am linken oder rechten Rand des betreffenden Bereichs, und zweitens folgt sie der jeweiligen Randeinheit. Die Einheit am linken Rand umfasst auch prosodisch zugehörige Wörter wie Postpositionen (5), Artikel (13), Fragepartikeln (14). Sie ist ein phonologisches Wort; sie kann ein Wort (4) sein, speziell auch ein Präverb (15)-(16), oder eine komplexe Konstituente (5)-(6), eine Variation, die es auch in anderen Sprachen gibt (Anderson 2005: 108-126) und die im Swanischen mindestens bei der Optativpartikel *-u* belegt ist (vgl. Boeder 2008: 648).

1.3 Ähnliche Eigenschaften wie *raj* hat altgeorgisch *tu* ‘wenn’, das ich hier nicht im Einzelnen beschreiben kann (s. Ertelišvili 1962: 103-106). Eine Durchsicht von Ivane Imnaišvilis Konkordanz (1948-49) zeigt, dass *tu* in Anfangsstellung eine Besonderheit des Hadiš-Evangeliars ist, das auch sonst bezüglich der Stellung von Klitika von der Žruči-Parxali-Redaktion abweicht (Boeder 1994).⁵ Sonst hat *tu* Zweitstellung (*coli tu ganvides* ‘wenn die Ehefrau weggeht’ (Mt 10,12); *mḡdretit tu vinme aḡdges* ‘wenn jemand von den Toten aufsteht’ (L 16,31); *šen tu xar Kriste* ‘wenn du der Christus bist’ (L 23,39); *še xolo⁶ tu vaxo pesusa* ‘wenn ich nur den Saum berühre’ (Mt 9,21) usw.); so auch in der häufigsten, lexikalisierten Form *uḡue tu (uḡuetu šen xar žē ḡmrtisaj* ‘wenn du der Sohn Gottes bist’ (Mt 4,3)).

1.4 Es ist notwendig, bestimmte Einheiten am Satzanfang auszuschließen, die für die Bestimmung von Erststellungen nicht “gezählt” werden, z.B. *xolo* ‘aber’ in (13) oder *aramed*

³ Wie die altgeorgische Zeichensetzung zeigt, ist nach dem Verb eine Pause anzunehmen (Boeder 1998).

⁴ Ertelišvili (1962: 126) meint, *raj* stehe vor oder nach dem Verb. Dies ist meist richtig, aber nicht in (3). Außerdem kenne ich keine andere Regel dieser Art.

⁵ Die einzige Ausnahme, die ich gefunden habe, ist: *ḡma ars moḡ(a)pisa mis, uḡuetu iḡos vitarca moḡguari twisi, da monaj, tu iḡi iḡos vitarca upali twisi* (E) vs. ... *da monaj, tu iḡi iḡos ...* (D) (Mt 10,25) ‘Es genügt für den Jünger, wenn er ist wie der Meister, und für den Knecht, wenn er ist wie sein Herr’.

⁶ *še* und das Enklitikon *xolo* bilden das erste phonologische Wort!

‘sondern, aber’ (in: *aramed hrkuat tu mtasa amas* ‘aber wenn ihr zu diesem Berg sagt’ (Mt. 21,21), wo *tu* dem Verb folgt) oder Konstituenten, die auch zum Hauptsatz gehören (7), (17), wo der temporale Ausdruck und der Temporalsatz den gleichen oder einen überlappenden Zeitbezug haben (den ich vereinfachend “Koinzidenz” nenne). Ich gehe im Folgenden davon aus, dass solche Einheiten im “Vorfeld” stehen, um den Terminus von E. Drach zu gebrauchen. Der Begriff wird hier informell verwendet, ohne dass seine formalen Eigenschaften, seine Positionen und die Klassen ihrer Vertreter im Swanischen auch nur annähernd erforscht worden wären. Die Positionen des Vorfelds können mit Hauptsatzverknüpfern wie “aber”, topikalisierten oder anderen Konstituenten gefüllt sein.

Damit haben wir bereits die meisten Kategorien beisammen, die für die Stellungstypen swanischer Konjunktionen gebraucht werden: Randstellung (Anfangs- oder Endstellung) im betreffenden Bereich und Stellung nach der Randeinheit (syntaktische Bedingungen) sowie die Eigenschaften der Randeinheit (Wort oder Konstituente). Was für die Beschreibung des Altgeorgischen nicht nötig ist, ist der Begriff “vor dem Verb”, den Hans Vogt für das Neugeorgische benötigte (“innerhalb des Satzes”).

2. Untergeordnete Vordersätze

Im Folgenden werden zunächst die Konjunktionen *ere* und *he* behandelt, die wie ihre altgeorgischen Entsprechungen *raj* und *tu* durchgängig Zweitstellung haben und – soweit ersichtlich – unbetont sind (außer kontrastbetontem *he*, cf. 2.2.3).

2.1 Die Stellungsverhältnisse von *ere*

ere ist die unspezifische Standardkonjunktion (“default”). In Vordersätzen hat sie temporale Geltung (“als”).

2.1.1 *ere* steht, wie alle anderen swanischen Konjunktionen, nie nach dem Verb,⁷ im Gegensatz z.B. zur Fragepartikel *–mo* oder der Partikel *moš* ‘irgendwie, etwa’ (mit Negation: ‘kaum’; Boeder 2008: 639):

(18) *ču eser ter_v moš ečas?* (BZ 383,25)
 ‘kennst du ihn wohl?’

(19) *i ačäd_v-u moš!* (BZ 334,2)
 ‘geh’ doch!’

Sie unterscheidet sich dadurch von altgeorgisch *raj* und mingrelisch *–ni* usw.

⁷ Andere Sprachen kennen das gleiche Verbot postverbaler Stellung Die traditionelle lateinische Grammatik lehrt z.B., dass die “traiectio” (wie in: *amicum cum vides, obliscere miserias* (Appius Claudius) ‘wenn du einen Freund siehst, vergiss deine Nöte’; *saluo’ domum si rediero...* (Plautus, *Amphitruo* 584) ‘wenn ich heil nach Hause zurückkehre’) die Konjunktion nicht rechts vom Verb bewegen kann (Kühner 1914: 614).

2.1.2 *ere* steht in der Protasis nach der ersten Konstituente, die einfach (20) oder komplex sein kann (21). *ere* steht nicht vor dem Verbkomplex (22).

(20) [sga] er esgerdav qōrisga, ečkas ... (BZ 334,10)
‘[Prv] als er das Haus betrat, da ...’

(21) [amí bağtēsga] er ätsğidev, ... (BZ 71,28)
‘wenn du [in dessen Garten] hineinschaust, ...’

(22) [si] er mišgvizum ču žalaxlēnsv, ġo ... (BZ 70,31)
‘wenn [du] so viel gewusst hättest wie ich, dann (wäre dir nicht so viel passiert)’

2.1.3 Der Begriff “erste Konstituente” ist zu präzisieren: Prosodisch abgetrennte Konstituenten sind keine ersten Konstituenten, sondern werden “übersprungen”. So gehört z.B. in (23) das Demonstrativum syntaktisch zum Gesamtsatz, ist aber durch die Apposition *simakd* ‘Mädchen’ (auf die die Demonstrativpartikel *-a* als “Nachtrag” hinweist; 3.1.1) prosodisch abgetrennt (bezeichnet durch: |), so dass *liṣṭḡunāl* als erste Konstituente gelten muss. Zweitens zählen bestimmte andere Konstituenten nicht (Boeder 2008: 643), die im Vorfeld stehen: Satzverknüpfers wie *mare* ‘aber’ (24) (s.o. altgeorgisch *xolo*), *atxe* ‘nun’ (25), aber auch z.B. eine adverbiale Bestimmung der Zeit, zu der der folgend Temporalsatz in Apposition steht (Koinzidenzfall) (26). Drittens bilden Fokuspartikeln keine eigene Konstituente, sondern gehören zu ihrem Skopus (27).

(23) amnēm-a, *simakd*, | [liṣṭḡunāl] er kādžəgrev, ečkas ... (BZ 274,33)
‘als diese-*a*, die Tochter, [das_Bad] beendete, da ...’

(24) *mare* | [čū] er otšdāxxv, ečka ... (BZ 302,18)
‘aber als [der_Apfel] ihnen zu Ende ging, da ...’

(25) *atxe* | [dīnas] er lemesg sga lāxdäg, jaġo ... (BZ 379,36)
‘jetzt, als [dem_Mädchen] das Feuer erlosch, was sollte sie da machen’

(26) *i nābozs* | [dāv] er imġənev Xvtisavari liqeds, ečka ... (BZ 250,14)
‘und am Abend, als [der_Dev] Chwtisawars Kommen witterte, da...’

(27) *i* [Zekbatər gar] er asādv āġis, am ladäg ... (BZ 260,27)
‘und als [nur Sekbatur] zu Hause blieb, an diesem Tag ...’

2.1.4 Neben den Temporalsätzen gehören hierher auch die für die heutigen Kartwelsprachen charakteristischen vorangestellten Relativsätze (28). Das Relativpronomen kann wie *ere* (28) Zweitstellung nach der ersten Konstituente haben (cf. (149)) oder am Satzanfang (29)-(31) stehen und mit oder ohne *ere* zusammen vorkommen ((2) vs. (29)-(31), (70)).⁸

(28) [mulguhēricaxän] er bepšv ardav, ežnēmi xašgvminv mulguhēris (BZ 300,28)
‘das Kind, das [bei_dem_Müller] lebte, auch das bat den Müller’

⁸ Eine systematische Analyse der swanischen Relativsätze hat Hewitt 2005 vorgelegt; sie soll hier nicht dupliziert werden.

- (29) xedvāj xunķvid änxirnēsv, ežnār txvim gvācv lekvce (Abesaže 1969: 109)
 ‘wer bald böse wird, dem haben wir den Kopf abzuschneiden’
- (30) ervājs šukvžīn kātāsdv vešgd laṭāxžīn, aljārs či kōxōmbvev (BZ 340,33)
 ‘auf wen er auf dem Wege stieß bei der Rückkehr, diesen erzählte er allen [die jeweiligen Antworten]’
- (31) māj eser xekvesv sačkvārd, ežāv xašgvminv (BZ 274,1)
 ‘was auch immer du als Geschenk willst, das erbitte von mir’

2.2 Die Stellungsverhältnisse von *he*

2.2.1 *he* steht, wie *ere*, nicht nach dem Verb. Es nimmt in der Protasis wie *ere* die Zweitstellung ein nach einfachen Konstituenten (32), zu denen auch die trennbaren Präverbien in Erststellung gehören (33)-(35), oder nach komplexen Konstituenten (35)-(38), einschließlich solcher Klitika wie der Zitierpartikel *eser* (35), (38), (41). Daraus ergeben sich kontingente Stellungen wie die vor dem Verbkomplex (vor der Folge: “Präverb – Negation – Verb”, einschließlich bestimmter Klitika (Boeder 2008) wie *moš* (34)-(35) und des Indefinitums (*j*)*ār* (Dativ *jās*) ‘jemand’ in (35), (39)-(40)) und bei Copulasyntaxmen *he* vor dem Prädikatsnomen (41). In (37) scheint das Vorfeld durch ein fokussiertes Pronomen besetzt zu sein.

- (32) [žeg] he xvirav, ž’ažmeqrānni (BZ 59,10)
 ‘wenn ich [ein Hund] sein werde, werde ich es dich verstehen lassen’
- (33) i [ži] he lōgenxv ... (BZ 333,17)
 ‘und [PRV] wenn sie stehen, ...’
- (34) [ču] he moš lamšidv, ečka ... (BZ 284,10)
 ‘[PRV] wenn er mir irgend hilft, dann (werde ich ihm mein Königreich geben)’
- (35) [ž’ eser] h’ār moš ānbūcixv, ... (BZ 254,14)
 ‘[PRV] wenn etwa jemand von euch [den Bogen] spannen wird, ...’
- (36) [amīštan čabgvār] he xišdv, gō ... (BZ 65,15)
 ‘wenn ihr [solche tüchtigen jungen Männer] seid, dann (sucht das Auge eures Vaters)’
- (37) **ečis** | [mišgu kesa] he do ičodav, ečanka dēsama moš ičoda (BZ 276,14)
 ‘wenn das nicht [mein Geldbeutel] vollbrächte, dann könnte es wohl niemand vollbringen’
- (38) [miča gezal eser] he li, jaḡo, mičūv xād! (BZ 274,19)
 ‘wenn es dein Sohn ist, nun, dann sollst du ihn haben’
- (39) mare | [sam ambāvs] he doš amākvini, ečka ... (BZ 100,31)
 ‘aber wenn du mich nicht [drei Dinge] sagen lässt, dann (werde ich nicht deine Frau sein)’
- (40) ē, dedēš, | [baba] h’ās xori, gō si žiri (BZ 232,29)
 ‘ach, lieber Sohn, wenn jemand [einen Vater] hat, dann hast du einen’

- (41) i [nābozs eser] he meči lix_v, hams - maxe (BZ 236,11)
 ‘und wenn sie [am Abend] alt sind, sind sie am Morgen jung’

2.2.2 Wie bei *ere* gibt es Konstituenten in Satzanfangsstellung, die “nicht zählen”. Dazu gehören erstens Konstituenten, die zum Hauptsatz gehören (42)-(43), zweitens z.B. *adó* ‘sonst’ (44). und normalerweise der Vokativ, der außerhalb der Satzkonstruktion steht (40).

- (42) ečka eser | [leqme] he ĩra_v, ču-v adqimex (BZ 254,34)
 ‘dann, wenn ich [zu ersticken] bin, mögt ihr mich ersticken’
- (43) məxār rok_v | [ləār] he ĩra_v, miča xexv ĩra (BZ 288,32)
 ‘morgen, wenn du [lebendig] sein wirst, wirst du meine Frau sein’
- (44) ado | [xangrils] he moš ži lamqিদnid_v, ... (P̄ 41b: 136,37)
 ‘sonst, wenn ihr mich etwa [das Schwert] ziehen lasst, (werde ich euch prügeln lehren)’

2.2.3 In Erststellung ist *he* vermutlich betont. Dafür spricht, dass *he* in der Poesie bei Erststellung (auch im Nachsatz) immer in der ersten Hebung des Verses steht (45)-(46). In einigen Fällen beruht die “Betonung” von *he* auf einem epistemisch modalisierten Kontrast der Bedingung zu ihrer Negation: “wenn – wenn aber nicht” (47), “wenn wirklich” (45), (48a), “wenn aber” (48b), (49), “wenn doch” (50), “wenn etwa” (46), (51) . Doch bedarf die Sache einer genaueren Untersuchung. Jedenfalls ist es plausibel, dass es neben der enklitischen auch eine nicht-enklitische, betonte Variante von *he* gibt.

- (45) he xirole dedeš gezal, / isgaxi ġen moš anṭax! (P̄ 26: 86,67)
 ‘wenn du wirklich Mutters Sohn sein solltest, komme doch etwas näher!’
- (46) he do nāj ka anpušduri, isgva čāšs sačkvārs lohvedned (P̄ 57a, 192,70)
 ‘(Die Männer flehen die Frau an:) Wenn du uns etwa frei lässt, werden wir deinem Mann ein Geschenk machen’
- (47) mama mišgvi, he mačvīle, atxe amčvīl (BZ 68,8)
 ‘mein Vater, wenn du mich verheiratest, verheirate mich jétzt!’
- (48) (a) he eser vezird cvādkadvnas amī zurāl, ečka eser čqinti txvim amīšu lās_v, veziriš;
 (b) he eser doš ādkadvnas vezird, ečka eser veziri maġvān saldātišu lās_v (BZ 292,18)
 ‘(Selbstverständlich werde ich die Frau verführen, sagt der Wesir. Der König sagt:)
 (a) Wenn der Wesir dieses (Jünglings) Frau wirklich verführt, dann soll der Kopf des Jünglings diesem gehören, dem Wesir;
 (b) wenn aber der Wesir sie nicht verführen kann, dann soll des Wesirs Besitz dem Soldaten gehören’
- (49) he eser mič mōm xordēds, ġo žīv ānšdeb! (BZ 259,26)
 ‘(Lade so viel Mehl auf die Ochsen, wie möglich.) Wenn du je kein Mehl hast, dann leihe es dir.’

- (50) hē eser gārgla ču xaxlēna, imga eser mōd ləmgərgālin? (BZ 370,25)
 ‘wenn du doch sprechen kannst, warum sprachst du nicht mit mir? (sagt ein Mann zu seiner Frau, die bis dahin stumm war)’
- (51) he moš ži xeķedd, ... (BZ 65,35)
 ‘(An unserem Turm lehnt ein Mühlstein:) Wenn irgend ihr ihn etwa aufhebt, ...’

Es ist auffällig, dass die heutigen swanischen Sprichwörter (Korzaia 200) nur äußerst selten die Konjunktion (*h*)ē haben (im Unterschied zu *lax*, s.u.). In Mestia wird heute anscheinend *lax* bevorzugt (z.B. in (38), (41), (43), (46)-(47), (49)), aber bei emphatischem Gebrauch wird *he* bevorzugt (z.B. (45)).

Bei den anderen Konditionalkonjunktionen lässt die Zahl und die Art der Beispiele keine Entscheidung zu. Es sei jedoch erwähnt, dass *esa(ma)*, *hemis* meist Zweitstellung haben, aber *xama*, (*h*)*ema* in meinem Corpus am Satzanfang stehen.

2.3 Andere Konjunktionen

2.3.1 *lax(e)*

Diese Konjunktion hat zwei verschiedene, wenn auch miteinander verwandte Bedeutungen: eine temporale und eine konditionale.

a) In temporaler Verwendung hat *lax* u.a. Zweitstellung wie *ere*. Es bedeutet je nach Tempus bzw. Aspekt: “sobald”, wobei die darin enthaltene unmittelbare Folge gewöhnlich eine kausale Implikatur hat (52)-(54), oder “immer wenn” (habituell, iterativ) (55)-(58).

- (52) [alas] lax lantir_v Aleksandred, ečkas ... (BZ 55,29)
 ‘als Aleksandre [dies (dass alle um seinen Sohn weinten)] sah, da (kamen ihm die Tränen)’
- (53) i [mine dačvir] lax amž’ esxvidx_v, suru ānçaxvānx (BZ 380,10)
 ‘und als sie [ihre Schwester] so antrafen, wurden sie sehr traurig’
- (54) [aljār] lax ušxvāre txvims ka xeçādx_v, ečka ču vet ādhalmānx (Chr 159,43-160,1)
 ‘sobald [diese] einander sahen, da wurden sie beinahe ohnmächtig’
- (55) i [ža] lax lātixviarte gārda_v, çinçlārs āgis cvira (BZ 247,17)
 ‘und immer wenn [er selbst] jagen ging, ließ er seine Kücken zu Hause’
- (56) [mindver mir] lax lašgaršv gveši īrav_v, ... (BZ 279,22)
 ‘immer wenn [irgendein Feld] von einer Schar voll sein wird, (versorgt er sie mit Essen)’
- (57) [legdmerde gal] lax ži doš ixvčovāl i ču idgāri, korisgāš mäg ligvnis i lilčāls ibnex (BZ 7,3)
 ‘immer wenn [ein Kranker leider] nicht geheilt werden kann und stirbt, beweinen ihn die Hausgenossen alle und beginnen zu wehklagen’

- (58) [ži] lax xočāmd xvergivāldad, ... (BZ 38,3)
 ‘[PRV] wenn wir uns gut einigten, ...’

In temporaler Verwendung kommt *lax* aber sehr oft auch in Erststellung vor (“sobald”: (59)-(62); “immer wenn”: (63)). In (64) scheint das anknüpfende “dies” im Vorfeld zu stehen.

- (59) lax al dāv čvadgār_{xv}, atxe mērme dāvārī anqād_x (BZ 249,31)
 ‘sobald sie diesen Dev getötet hatten, kamen jetzt auch die anderen Devs’
- (60) lax ala xasəmda_v nağžuruls, ču vet ādkāp (BZ 338,19)
 ‘sobald der Junge dies erfuhr, entflo_h er beinahe’
- (61) lax mäg čvapxāž_v, ečka ... (BZ 232,6)
 ‘Sobald alle sich entfernt hatte, da (fragte Rostom sie)’
- (62) laxe təm’oxqād_v Zurabs, ečka rākv (BZ 237,25)
 ‘als Zurab in Not geriet, da sagte er ...’
- (63) lax eser imte ādəngzāv_{rēns}, [čāžs] lax xaqədes, [ču] lax akvecs, ečka ... (BZ 385,32)
 ‘wenn immer du irgendwohin reist, wenn du [das_Pferd] (mit der Peitsche) schlägst, [PRV] wenn sie bricht, dann (wird jemand kommen, der dir hilft)’
- (64) alas₁ xelçip₂ laxe xeçād_v, xelçipd lāj_{pāš}vd_v, ere ... (BZ 392,28)
 ‘als der König₂ dies₁ sah, verkündete der König großsprecherisch, <dass>: “...”’

b) Auch in konditionaler Verwendung hat *lax* oft eine Zweitstellung wie *he* (65)-(66). Man beachte, dass in (67) eine Protasis-Apodosis-Struktur in einen Kausalsatz eingebettet ist. Dabei kann das Vorfeld besetzt sein (68)-(69). Die Zweitstellung fällt oft mit der Stellung vor dem Verbkomplex zusammen, z.B. in (65)-(67); es handelt sich sozusagen um Kippbildstrukturen, die verschieden gesehen werden können. Aber die Zweitstellung und die Stellung vor dem Verbkomplex fallen nicht immer zusammen: In (70)-(71) liegt keine Zweitstellung vor. Weder Zweitstellung noch Stellung vor dem Verbkomplex findet man in (72). In all diesen Fällen muss man damit rechnen, dass die erste Konstituente des Satzes nicht zur Domäne der Zweitstellungsregel gehört (s.o. 1., 2.1.3, 2.2.2), sondern im Vorfeld steht. In (70d) gehört z.B. *ečāngo* ‘dann’ zur Apodosis (f), während *gaxāj_d* ‘wirklich’ die Propositionen von (d)-(e) zusammen modalisiert. - Besonders häufig ist die Anfangsstellung von *lax* (73)-(75); in meinem Corpus sind es (unter Einschluss von *lax* im Nachsatz) 50 von 95 Stellen. Es ist eher unwahrscheinlich, dass es sich in all diesem Fällen um “betonte” Voranstellung handelt. In den oberbalischen Sprichwörtern (Korzaia 2000) hat dagegen von ca. 30 Belegen keiner Anfangsstellung. Daraus kann man schließen, dass die Zweitstellung nicht durch den Kontext bedingt ist, wo die erste Konstituente oft eine Anknüpfungsfunktion hat. Es kann hier nicht entschieden werden, von welchen Faktoren die Stellungsvariation von lax abhängt. Man beachte auch die Unentscheidbarkeit der Stellung in Fällen wie (76); nach dem Verbot postverbaler Stellung (2.1.1) kann *lax* hier nur vor dem Verb stehen.

- (65) [miča xexv eser] lax ilgvažaldēds, lēbī txumžīnv eser adqine, ado ... (BZ 414,19)
 ‘wenn sie gebiert, so lege sie auf die Öffnung (wo man Heu hinabwirft), sonst (wird sie das Kind verschlingen)’
- (66) ečka eser | [mičāšteka] lax axgvēndēds_v, kav eser otge (BZ 266,24)
 ‘dann, sobald er sie [sc. die Schere] etwa zu ihm bringt, nimm sie ihm weg’
- (67) i alas bid k’ōtkvitx, ežga ere | [bids] lax mōm ikvmunōl_v, ... (Chr 158,16)
 ‘und sie stahlen dieser das Kleid, weil (“deshalb dass”), wenn sie [das Kleid] nicht anziehen würde, (sie niemand jenem Mann überlassen würde)’
- (68) jağv’ēser | [ža] lax ži pērendēds_v, ... (BZ 395,4)
 ‘nun, wenn du etwa auffliegst, (wird es ein solches Geräusch begleiten, dass ...)’
- (69) mare | [xin] laxe ma xār_v, ečkas ... (Chr 20,4)
 ‘aber | wenn er irgendetwas [Vergnügen] hat, dann...’
- (70) (a) xedvājs eser čqint̄ äxtavēnx, (b) ečnēm₁ eser, dīna₂ | mērma₃ lax äxtavēns_v, (c) čūv ädqēdāne. (d) ečango₁ | gacxajd₂ | ašxv₃ lax čqint̄₄ xatvōlna_v (e) i mērma – dīna, (f) xexv-čāšjāk lēmār_x (BZ 6,5-6)
 ‘(a) wem (von uns) ein Junge geboren wird, (b) der₁ soll, wenn dem anderen₃ ein Mädchen₂ geboren wird, (c) (dies)es ihm verheiraten. (d) Wenn dann₁ wirklich₂ einem₃ ein Junge₄ geboren wurde, (e) und einem anderen ein Mädchen, (f) waren sie ein künftiges Ehepaar, wie es heißt’
- (71) bāzi₁ rok_v | amču₂ lax älldenid_v, eši rok ču lidgāšid (BZ 36,18)
 ‘wenn wir heute Abend₁ hier₂ bleiben, werden wir dennoch umkommen’
- (72) mērāls₁ | mi₂ laxe čuqemāds₃ xvāpšvduni_v, ečka čxuvār čvāmšdexnax (BZ 376,24)
 ‘wenn ich₂ die Wolke₁ mit Pfeil_und_Bogen₃ beschieße, dann gehen mir die Pfeile aus’
- (73) lax meğāšgāl₁ mad lix_v, ečkas ... (BZ 61,1)
 ‘wenn sie keine Entführer₁ sind, dann ...’
- (74) lax eser drōv₁ mōm xēgvēni_v i dōš änqerqi_v, ečk’ēser ... (BZ 278,2)
 ‘wenn du keine Zeit₁ haben wirst und es nicht fertigbringen kannst, dann ...’
- (75) lax eser lätxviarte kādrix_v, ež lēt kām mesed mām lix. lax kām jār äsdenix_v, ečas mōle xeqār_v (BZ 391,19-20)
 ‘[Die Brüder hatten verabredet:] Wenn sie auf die Jagd gehen, an dem Abend bleiben sie nicht draußen. Wenn einer draußen bleibt, dann ist ihm irgendetwas zugestoßen’
- (76) lax lāxsgidni, ka šāl žalpara ʒož (BZ 1,34)
 ‘wenn du hinschaust, ist dir der Fels gleichsam verborgen’

c) Außer der temporalen, temporal-habituellen und konditionalen hat *lax* auch eine kausale Bedeutung (V. Topuria: ‘*raḱi*’). Dabei tritt es in Zweitstellung auf (77), auch mit Topikalisierung (78) oder in Erststellung (79)-(82).

- (77) [aljärs] lax amži xäqr_v, mi hädurd im dom mäčo? (BZ 67,26)
 ‘da du diesen so getan hast, was wirst du mir wohl vollends (?) tun?’
- (78) atxe dagraj mama mamčir, / mišgva₁ koras₂ | ka₃ gal₄ lax xveçd_v! (P 8: 34,203)
 ‘jetzt macht mir der Tod nichts aus, / da ich, ach₄, mein₁ Haus₂ [PRV]₃ gesehen habe!’
- (79) mare | lax mōmgveš otčād sgvebd, ka leçvene xād lartqanču (BZ 387,21)
 ‘aber | da sie nichts ausrichtete [“ihr nichts voranging”], musste sie alles unterhalb der Taille zeigen’
- (80) lax ser oxqid mälcax, ... (BZ 232,25)
 ‘da er noch die Wasserträgerinnen verärgerte, (sagte eine alte Frau zu ihm...)’
- (81) lax mōd läjsimne iša nākv Semšdārd, kāpišvdx ... (BZ 307,6 apud Abesaže 1960: 140)
 ‘da Semschdar von niemandem ein Wort hörte, schickte man ihn ...’
- (82) / lax rok amgvārs olmargeli, / ... (P 91c: 276,41)
 ‘da du so tüchtig gewesen bist,’

Die Beziehung zwischen temporalem und kausalem *lax* ist deutlich: In allen Fällen ist die Übersetzung “nachdem” möglich. (Die kausale Bedeutung ergibt sich also aus dem logischen Fehlschluss: *post hoc ergo propter hoc*).

2.3.2 *hāl*, *šomvāj* etc.

Andere Konjunktionen sollen hier nur cursorisch behandelt werden.

a) *hāl* ‘sobald’ hat wie temporales *ere* und *lax* Zweitstellung (83)-(84), u.a. nach dem Präverb (85) (cf. (152)). Dabei kann das Vorfeld besetzt sein, z.B. bei temporaler Koinzidenz (86).

- (83) / [mērma ladāg] hāl čvesrəhān_v, ... (P 13: 48,64)
 ‘[am anderen Tag], sobald es tagte_v, ...’
- (84) [ala] hāl ka rākv, qecd espxiče dīnas (Chr 158,1)
 ‘sobald er [dieses] zu ihm sagte, packte das Tier das Mädchen’
- (85) [sga] hāl anqād, šišd rākv (Chr 159,15)
 ‘sobald er [herein]kam, sagte er sofort zu ihm...’
- (86) lazālži | [ka] hāl atve gezals, ečka ... (BZ 243,27)
 ‘bei den Wehen, | sobald sie ein Kind [PRV] gebiert, dann (entführen die Wölfe sofort das Kind)’

Wie bei *lax* gibt es aber auch Erststellung:

- (87) hāl ala ču lalēm, šišd liḡnav lājbaž (BZ 243,27)
 ‘kaum hatte sie diesen (Apfel) gegessen, fühlte sie sofort (ihr) Schwangersein’

b) Temporales *šomvāj* ‘als; wenn’ hat oft Erststellung (2), (88). Das Vorfeld kann besetzt sein (mit *mare* (89); *ado* (90), aber auch bei temporaler Koinzidenz (91). Zweitstellung kommt aber vor (92)-(93); so auch in den oberbalischen Sprichwörtern, wo nur 2 von 9 Belegen Anfangsstellung haben.

- (88) šomvāj eser gun təmi oxqes, ečkas eser ... (Chr 154,33)
 ‘wenn dich eine große Not trifft, dann [nimm dieses Haar]’
- (89) mare | šomvāj ere gvačär ägit’āčäd, ečka ... (BZ 380,34)
 ‘aber als der Kaufmann nach Hause ging, da kam ...’
- (90) ado | šomvāj amkälips ču ičomda, ečkas ... (Chr 21,40)
 ‘sonst, wenn er derartiges täte, dann ...’
- (91) i nebvä dvrevžīn, | šomvāj ži texendax, ečkas ... (Chr 17,3)
 und zur Abendzeit, wenn [der Sauerteig] aufging, dann ...’
- (92) [si] šomvāj sārks ž’äxqidne, ečka ... (BZ 286,24)
 ‘sobald [du] den Spiegel kaufst, dann (folgen hinter dir Erde und Bäume und Wasser)’
- (93) [šarmama] šomvāj lätxvjärs arda, ečka ... (Chr 167,23)
 ‘sobald [Dsharmama] auf der Jagd war, dann (war seine Mutter mit dem Dev zusammen)’

2.3.3 vod

vod steht meist im Vordersatz (94) und zwar, ebenso wie im Nachsatz (95), am linken Rand, außer wenn eine topikalisierte Konstituente an den Kontext anknüpft (96).

- (94) vod alas čadgari, ečkad jexv ätcūda Vopridons (BZ 60,14)
 ‘bevor er diesen töten würde, begann die Ehefrau mit Vopridon zu streiten’
- (95) mišgu lixelmčip mām maķu ečkad-é, vod aršli nadāsgv zurāls amav do jār ämqide!
 (BZ 392,29)
 ‘ich will mein Königreich nicht, solange mir nicht jemand die Frau, die diese Unterwäsche anhatte, herführt’
- (96) ežā vode xexvd do anqəda, ečkad lišgvem nosav žār! (BZ 100,3)
 ‘bis du jene nicht als Frau heimführst, solange sollst du keine Ruhe haben’

2.4 Asyndese

Eine deutsche Satzfolge wie: *Sie beendeten das Gebet, dann setzten sich alle hin* (cf. (100)) wird gewöhnlich als eine Verknüpfung von Hauptsätzen interpretiert. Anders muss aber wohl die Tatsache gewertet werden, dass bei der Übersetzung aus dem Swanischen ins Georgische oft die Standardkonjunktion *rom* gebraucht wird, wenn sie im swanischen Text fehlt: in temporaler Bedeutung (97)-(103) als “Relativpronomen” (106) oder in konditionaler Bedeutung (105)-(106). In (110) liegt nachgestellter Relativsatz vor, der aber durch das nachfolgende Demonstrativum zeigt, dass es sich um einen zugrundeliegenden Vordersatz mit teilweiser Ellipse des Nachsatzes handelt (3.1.1).

- (97) z’āčədx ešxu jervešd sažens, ečka šišd äxkvāc žāh (BZ 34,8)
 ‘(als) sie etwa zwanzig Sashen aufgestiegen waren, da löste sich plötzlich eine Lawine’

- (98) mǎnķu oxtvĕn, ečkas sga imġa do aġe? (BZ 442,33 apud V. Topuria – M. Kaldani s.v. *do*)
 ‘(als) ich zuerst nach dir schickte,⁹ warum bist du da nicht hereingekommen?’
- (99) i kāsruġ’ ečkas ser baġre liqđāli liz (BZ 8,2)
 ‘und (wenn) sie (sc. die Frau die Aufzählung der Toten) beendet hat, dann ist noch die Zeit des Hereinkommens der Priester (an der Reihe)’
- (100) limzirs k’āgatvax_v, ečka ču isġvrōldax māġ (Chr 20,27)
 ‘(wenn) sie das Gebet beendeten, dann setzten sich alle hin’
- (101) jaġo atxe eser k’ādrine_v, ečka ... (Chr 160,8)
 ‘nun, (wenn) er jetzt geht, dann sage deiner Frau...’
- (102) murġvmā lirġvĕ ladāġ qedn’_v, ečkas (Chr 9,31)
 ‘(wenn) der Tag der Zerstörung des Turms kommt, dann ...’
- (103) limzēr ka xetšxen_v, ečkas ... (Chr 16,31)
 ‘(wenn) das Gebet endet, dann (ist das Fleisch fertig gekocht)’
- (104) mič₁ eser aršvil₂ xāz_v, ežā čūv escvir (Chr 389,12)
 ‘(Was ich will? Nun,) die Unterhose₂, (die) du₁ hast, die lasse mir hier!’
- (105) (a) mĕsmāmd₁ ažāġəd₂ kādamčvīlex_v mišġva₃ lamvard₄ (b) atxe₅ xvār_v’āl mezgate (Chr 148,9)
 ‘(a) Noch₂ ein drittes Mal₁ hat meines₃ Vaters Familie₄ mich verheiratet, (b) (wo) ich jetzt₅ bin, in diese Familie’
- (106) mičāv cod eser xār_v, ka mōd rākvas_v, māj xačķāra_v (Chr 161,38)
 ‘Zum Teufel mit dir [“du sollst meine Sünde haben”], <wenn> du mir nicht sagst, was dich betrübt’
- (107) (a) ežas eser čvĕmoš āqsne_v, (b) ečkas eser ka xonqri_v xaxvd, (c) doš eser adqsnas_v, (d) ečkas eser skivrāl nānčirjēr kāv laxvĕm_v! (Chr 154,8)
 ‘(Der sagt dir ein Rätsel auf.) (a) Wenn du das irgendwie löst_v, (b) dann wirst du mich als Ehefrau fortführen. (c) (Wenn) du es nicht lösen kannst, (c) dann gib mir die kleine Truhe, weil ich dir überlegen war¹⁰.’
- (108) jaġo eser miča kvin li_v, amču ciculd āri_v, ežā (Chr 160,18)
 ‘(Warum willst du nur wissen, wo meine Seele ist?) Nun, meine Seele ist das Kätzchen (das) hier ist, das (sc. ist meine Seele)’
- (109) demeg ešcġvĕne. ečkas xola ġvi loxōsdda (Chr 169,41)
 ‘(Er schaute zurück.) Er konnte ihn nirgends erblicken. Da wurde er böse’
 Cf. *Als er ihn nirgends sah, da wurde er böse.*

Man könnte denken, die georgische Übersetzung sei lediglich das Resultat einer Anpassung an die schriftsprachliche Norm der Zielsprache. Aber erstens könnte es im Swanischen eine prosodische Kennzeichnung der Unterordnung des Vordersatzes geben, über die wir noch

⁹ zu *litōne* ‘auf etwas hinweisen’

¹⁰ Masdar + *-iēr* bezeichnet eine Zeit (Topuria 2002: 199) bzw. adverbiale Bestimmung der Zeit: *liqn-ičl* ‘Zeit des Pflügens; während des Pflügens’, cf. (105); hier kommt eine kausale Bedeutung hinzu: “(während >) wegen (meines) Übertreffens”.

nichts wissen. Die Art der Aufzeichnung der Texte lässt sogar vermuten, dass an manchen Stellen ein Punkt statt eines Kommas den Status als asyndetischer Vordersatz verdecken könnte, wie in (109). Und zweitens ist ein Phänomen des swanischen Satzsandhi zu beachten, nämlich die Elision (Apokope im Unterbalischen bzw. Krasis im Oberbalischen).¹¹ Dort, wo der Auslaut des Vordersatzes vokalisch ist, verschmilzt er in den oberbalischen Texten meist mit dem Anlaut des Korrelativums *ečka* ‘dann’ und der Demonstrativa *eža* (108) und *ala* (105) (aber nicht mit dem nicht-korrelativen Demonstrativum in (28) *–a ežnemi*).¹² Daraus kann man schließen, dass dieses Korrelativum prosodisch zum Vordersatz gehört und diesen als untergeordnet kennzeichnet. Dies entspricht einer allgemeinen Tendenz, im “Diptychon”¹³ von Vorder- und Nachsatz den rechten Rand des Vordersatzes zu kennzeichnen und dadurch zur Protasis zu machen (Boeder 2005). Bei der Besprechung der untergeordneten Nachsätze wird darauf zurückzukommen sein.¹⁴

3. Untergeordnete Nachsätze

3.1 Relativ- und Konditionalsätze und Nachtragsstrukturen

Temporalsätze treten meist als Vordersätze auf (s. aber (134) und die Sätze mit *vod*, 3.3.3). Relativ- und Konditionalsätze kommen nur unter bestimmten Bedingungen als Nachsätze vor.

3.1.1 Es kommen nachgestellte Relativsätze mit einem Relativpronomen und mit (110) oder ohne (111) Korrelativum im Vordersatz vor (vgl. den asyndetischen Relativsatz (108)).

(110) *gud anqād, ere ala ež xoča dīna lāsṽ_V-é, xedvāj laxlaṭəṽ_V gvačārs mānkvineš* (BZ 381,2)
 ‘er begriff, dass dies jenes gute Mädchen war-é, (in) das sich der Kaufmann zuerst verliebt hatte’

(111) *ašxvin eser čqinṭs çərni lægre lohoda miča gezald, xedvāj eser xoša xaltēna* (BZ 373,18)
 ‘einmal, heißt es, gab der junge Mann seinem Sohn, den er mehr liebte, ein rotes Ei’

Aber beim Gebrauch des Unterordners *ere* statt eines Relativpronomens tritt eine “Nachtragsstruktur” (Epexegese) auf, bei der außer dem Korrelativum im Vordersatz die

¹¹ In der georgischen Literatur wird “Elision” als Oberbegriff u.a. für Apokope und Krasis (“Kontraktion” über die Wortgrenzen hinweg) gebraucht. In Anbetracht der unterschiedlichen Verteilung von Apokope und Krasis im Unterbalischen (Kaldani 1953) und Oberbalischen (Sagliani 2008) ist eine terminologische Differenzierung vielleicht besser.

¹² Die Fälle, in denen die Texte keine Krasis bieten, wo sie möglich wäre ((20), (72), (74), (92)-(94), (96)), könnten wieder durch die Art der Aufzeichnung bedingt sein.

¹³ Diesen anschaulichen Terminus hat anscheinend Minard (1936) eingeführt, und Lehmann (1984: 124; 147-148) hat ihn in seiner Typologie der Relativsätze aufgegriffen.

¹⁴ Nach Šarazenize (1946: 326) signalisiert der *o*-Vokalismus der Negation (*dōma* vs. *dēma*, *dōsa* vs. *dēsa* usw.) die Unterordnung des betreffenden Satzes. Auf diese Weise würde Unterordnung auch ohne Konjunktion kodiert (Abesaṣe 1960: 144).

entsprechende betonte (Žgenti 1949: 105) deiktische Partikel am rechten Rand des Vordersatzes auf einen Nachtrag hinweist, der die Identifizierung des Referenten sicherstellt:¹⁵ *e-ža/a-la ... -é/-á ...*

- (112) *i ečk'ēser ža ečav texn'-é, [mānkvī] er ləmār (BZ 381,4)*
 ‘dann werde ich dorthin zurückkehren-é, wo ich [zuerst] war’
- (113) *i ež'ēser-é [mērma votāxisga] er āri lardad, ež'ēser xākvni mič sam gvaš (BZ 275,14)*
 ‘und jener-é, der [im zweiten Zimmer] wohnt, der wird dir drei Aufgaben stellen’
- (114) *ečka lāčīžālte esgārda alā [< ala-a], [vāl] er ādmušgvāne lədgāriš (BZ 288,26)*
 ‘dann ging er eine Frau suchen, dieser-á, der [die Schuld] des Toten bezahlt hatte’

Dass bei Epexege der Nachsatz einer Protasis entspricht, sieht man daran, dass er 1) dieselbe Zweitstellung von *ere* zeigt wie im Vordersatz, während *ere* im Nachsatz sonst Anfangsstellung hat wie in (1); und dass 2) auf den Nachsatz ein Korrelativum folgen kann (115)-(117), das eine elliptische Apodosis darstellt, so dass eine regelmäßige Protasis-Apodosis-Struktur zugrunde liegt. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass vor dem Korrelativum “und” stehen kann (118) und das Korrelativum keine Krasis aufweist wie die Korrelativa nach einem Vordersatz (2.4; vgl. (23), (39)).

- (115) *lalem, māj xekvād eža (BZ 382,35)*
 ‘er aß, was er wollte, das [sc. aß er]’
- (116) *mič eser xaḡuc miča mahvrēne gezal, učīžad māj āžsād, eža (BZ 242,35)*
 ‘(Was willst du? – Was ich will? Natürlich) will ich deinen jüngeren Sohn, der¹⁶ dir unverheiratet geblieben ist, den (sc. will ich)’
- (117) *čqinṭd kōxōmbve, māj lās, ala (BZ 340,4)*
 ‘der Junge erzählte ihr, was gewesen war, das¹⁷ (sc. erzählte er ihr)’
- (118) *imḡa i xāmi leḡvs dem izobdax i ežḡa (BZ 38,15)*
 ‘(Warum hast du die Dshawachetier entlassen? –) Warum (“warum und”)? Sie aßen kein Schweinefleisch, deshalb (“und deshalb”)’

Nachgestellte Relativsätze mit *ere*, aber ohne Relativpronomen und ohne epexegetische Struktur habe ich nicht gefunden. (1) zeigt aber, dass *ere* in einem Nachsatz ohne Nachtragsstruktur am linken Rand steht.

¹⁵ Zu diesen Deiktika, die im Georgischen meist mit *ai* übersetzt werden, cf. Boeder (erscheint). Hewitt (2005: 122-124; 136) hält einen Zusammenhang zwischen dem Deiktikon *-é* und der Konjunktion *ere / e* für möglich, ohne dass dessen lautliche und syntaktische Basis klar ist. *-é* (cf. 110), (112), (113), (125)) und *-á* (cf. (23), (114), (140)) stehen in Opposition zueinander und korrespondieren mit *e-ža* ‘jener’ und *a-la* ‘dieser’.

¹⁶ eigentlich ‘was’; ich kann diesen Gebrauch nicht erklären.

¹⁷ Warum hier ausnahmsweise die *dieser*-Deixis gebraucht wird, weiß ich nicht.

3.1.2 Die typische Stellung von Konditionalsätzen ist aus ikonischen Gründen in vielen Sprachen die Voranstellung. Aber es gibt einige wenige Belege mit Nachstellung; dabei steht *he* am linken Satzrand (119)-(120). Wie bei *ere* ist also die Erststellung der Konjunktion im nachgestellten Satz unabhängig von ihrer Stellung in der Protasis.

- (119) *i kāv xeçād miča tanšv, he mins dōm xožrāvi* (BZ 259,17)
 ‘schau’ es mit eigenen Augen (“mit seinem Auge”) an, wenn du uns nicht glaubst’
- (120) *qors žikre, he si xexv xira i mi isgvi čāšv* (apud Abesaze 1960: 141)
 ‘ich werde dir die Tür öffnen, wenn du meine Frau sein wirst und ich dein Gemahl’

3.1.3 Bei nachgestellten Konditionalsätzen mit *lax* variiert dessen Stellung. Meist steht es wie *he* am Satzanfang (121)-(123); hierher gehört auch die Nachtragsstruktur (124). In (125) bezieht sich das Deiktikon von in (a) auf Protasis (b) und Apodosis (c)-(e) zusammen, wobei die Apodosis den Relativsatz (d) enthält. Dass *lax* in (b) keine Zweitstellung hat, beruht darauf, dass Konditional- wie Temporalsätze mit *lax* (cf. (134d)) auch im Vordersatz Erststellung haben können (2.3.1b), während eine Nachtragsstruktur mit *he* vermutlich dessen Zweitstellung erfordern würde (wie bei *ere* in (114)). (126) weicht jedoch von der normalen Anfangsstellung ab, obwohl keine Nachtragsstruktur mit nachgestelltem Korrelativum (3.1.1) vorliegt.

- (121) *gun atəlxinən, laxe çinçlār ləjār esxvid* (BZ 251,20)
 ‘er freute sich sehr, dass / als ihm die Kücken lebendig begegneten’
- (122) *xoča eser xəri, laxe lāčīžāls laxtōni* (BZ 265,15)
 ‘es wird gut für mich sein, wenn du mir eine heiratsfähige (“die zum Schwiegersohn machende” ?) Frau zeigst’
- (123) *sabral Betkan ečkas xvira, / lax Mužālvār pusnār mērax!* (P 93b: 284,43)
 ‘ein bemitleidenswerter Betkan werde ich dann sein, wenn die Leute von Mushal meine Herren sein werden’
- (124) *mi rok_v ečka xvīrōl isgu moğlāt-é, laxe isgva bārgs xočamd dōm lāžšxvinnās_v!* (BZ 283,20)
 ‘ich wäre dann dein Verräter-é, wenn ich deine Sachen nicht gut aufbewahrt hätte!’
- (125) (a) *liqārāl xažxa ežas-e, (b) lax mugvāna ču ləgx_v, (c) ečkas (d) močirsupla ervāj lix,*
 (e) *ežjār lagvānoš gərķid ka xecxpenix_v kors* (BZ 7,28)
 ‘(a) “Anflehen” heißt das-e, (b) wenn die Beweinenden dastehen, (c) dann, (d) welche die Leidtragenden sind, (e) schreiten die mit Weinen um das Haus herum’
- (126) *amži mi gal si deš župšvde_v, / [lələtđ] laxe doš āmsqōli_v* (P 92: 278,28)
 ‘so kann ich dich leider nicht gehen lassen, wenn du nicht [als Geliebter] mit mir übereinkommen wirst’

3.2 Kausal-, Final- und Konsekutivsätze

Im Gegensatz zu Temporal- und Konditionalsätzen sind diese Sätze typischerweise nachgestellt. Bei Kausal- und Finalsätzen ist der Vordersatz meist durch das Korrelativum *ež-ğa* jen-für ‘deshalb’, der Nachsatz durch *ere* ‘dass’ gekennzeichnet (127)-(128). Bei Finalsätzen kann der Vordersatz auch durch andere Finalitätsausdrücke gekennzeichnet sein, wie z.B. das Supinum (129). Der Unterschied zwischen Kausal- und Finalsätzen wird vor allem durch den Konjunktiv in letzteren kodiert, vgl. (130) vs. (127).

- (127) mič eser ligərgāli mād xākvda čike, ežğa ere xočāmd eser xāqdāna čikē navgərgāli (BZ 370,27)
 ‘ich wollte erst nicht sprechen, weil mir leicht zu früh ein Wort entschlüpft wäre’
- (128) rāčv ežğa oxvziz āgit’, ere sādil āžqīdēns (BZ 334,34)
 ‘den Hasen habe ich dir deshalb nach Hause geschickt, damit du¹⁸ uns die Mahlzeit brächtest’
- (129) ligrāl ātvbined ušxvāreš labgad, ere gvi mōd ātvkušed (BZ 34,22)
 ‘wir begannen zu singen, um einander zu stärken, damit uns das Herz nicht bräche’
- (130) amčikka lemasgv ka šāl xodgex cxvadvs mānkv’ ežg’ ere orāšd ži dōsa antixvnas (Chr 135,17 apud Saġliani 2008: 168)
 ‘zu dieser Zeit löschen sie zuerst beinahe das Feuer am Schnapskessel, damit der Bodensatz nicht überläuft’

Bei Konsekutivsätzen ist der Vordersatz immer durch ein kataphorisches Korrelativum der Jener-Deixis “so(lch)” gekennzeichnet (131)-(134), während die entsprechende Dieser-Deixis im Hauptsatz anaphorisch ist (135):

- (131) i ežkālībd ž’oxurd’ ere lātxvjārte usgva ləzāj lōbārārs xašdravnā (Chr 85,2 apud Saġliani 2008: 175)
 ‘(er hatte eine gute Mutter) und sie hat ihn, sagt man, dergestalt erzogen, dass sie ihm mit sechs Jahren zur Jagd Stricke drehte (und so auf die Jagd schickte).’
- (132) ečži lilgacāl kādsq’ ere mäg lācvns kəmrārs xvīkvčāndad (BZ 55,30)
 ‘er machte so(lche) Scherze, dass wir beim Lachen alle die Tränen abwischten.’
- (133) bikv eser txum ečžīn ču xočrān’, ere zisxi mažōnd (Chr 156,21)
 ‘der Wind wird ihm den Kopf so röten, dass er [ihn] ähnlich wie Blut [sc. rötet]’
- (134) (a) xečād sīmaks i (b) ečži lesgdi ču laxbažən, (c) ere eš baš oxkād ka, (d) lax’ālas xečād (BZ 280,27)
 ‘(a) er erblickte die junge Frau, und (b) er empfand ihren Anblick (“anzuschauend(e)”) so, (c) dass er das Bewusstsein verlor, (d) sobald er diese erblickte’
- (135) amž’ere čašv masārd xār leqde nāqdānvīr (BZ 6,22)
 ‘(Die Familie des künftigen Bräutigams muss der Familie der künftigen Frau Kühe, Land u.dgl. geben.) So (Dieser-Deixis!) dass der Ehemann viel Verlobungsentgelt zahlen muss’

¹⁸ Die Übersetzung bei Boeder 2005: 20 (24) ist entsprechend zu korrigieren.

3.3 Komplementsätze

Swanische Komplementsätze sind Nachsätze und werden durch *ere* eingeleitet (136)-(138) (cf. (110)). Aber in einer Nachtragsstruktur (3.1.1) hat der Komplementsatz die Eigenschaften eines Vordersatzes, d.h. Zweitstellung von *ere* (138).

- (136) amnoš xoxald' ere miča dābs tē-j xāqba k'ātkābvnen (Chr 22,14)
 'dadurch wusste er, dass er den bösen Blick ("Auge und Kinnbacken") von seinem Feld abgewendet hatte'
- (137) xosām lağāls ču xoxald' ere āgite mäg ləjār mām tēxenda (Chr 149,20)
 'der größte Teil wusste, dass nicht jeder lebendig nach Hause zurückkehren würde'
- (138) lāxšqād ečka Āmirans ež'ē, mič er xangār xābəda (BZ 95,28)
 'da erinnerte sich Amiran daran-é, dass er ein Schwert umhängen hatte'

Abesaze (1960: 34, 1978) hat folgende, in der Literatur oft wiederholte semantische Charakterisierung der Matrixsatzverben gegeben: Es sind Verba dicendi ("declarandi") et sentiendi" und Verben der "Einstellung" (*gançqoba*). Diese Begriffe sind nützlich, aber mindestens interpretationsbedürftig, wenn sie die Verben vollständig erfassen sollen.

Die Verba dicendi (im weitesten Sinne: also einschließlich von "schwören", "Überbringer der Nachricht" usw.) brauchen hier nicht aufgezählt zu werden. Folgende Verba sentiendi habe ich in meinem Corpus gefunden: "erfahren", "hören", "sehen", "wissen", "erkennen", "herausfinden", "bemerken", vielleicht "sich überzeugen" (BZ 4,27), "sich erinnern" (138); und andere faktive Verben, nämlich Verben der "Einstellung": "sich freuen über" (BZ 37,5), "lachen" (= "sich freuen" BZ 159,24), "betrübt sein über", "sich wundern über", "Lob Gott, dass" (BZ 40,8), "ist ein Zeichen dafür, dass" (Chr 21,28). Nicht-faktive Gruppen sind: "hoffen", "erwarten", "wahr sein" (Chr 20,3); und Verben mit dem Konjunktiv: "wollen", "anflehen", "bitten", "wünschen", "versuchen" (Chr 9,34). Die Ausdrücke der Möglichkeit und Notwendigkeit sind weniger lexikalisiert als im Georgischen und bedürften einer eigenen Untersuchung (einschließlich des partizipialen Ausdrucks der Notwendigkeit), ebenso die Präferenz für direkte Rede (in meinem Corpus bei "sagen", "schwören", "fragen", "klagen", "sich verbreiten", "denken", "auftragen", "bitten", "beten", "planen", "beschließen", "für notwendig halten", "raten", "fürchten", "sich wundern" usw.).

Wie in anderen Sprachen kann bei faktiven Verben der "Einstellung" der den "Stimulus" bezeichnende Komplementsatz durch eine kausale (bzw. temporale) Konjunktion ("weil" bzw. "nachdem") gekennzeichnet werden, nämlich durch *lax* (s.o. 2.3.1c):

- (139) atxe kēsārsī ezārd xabža, lax t̄kisd amtān lizge xār Giergs (BZ 321,9 apud Abesaḻe 1978: 8)
 ‘jetzt gefällt es (“empfindet es als gut”) auch dem König, dass Giorgi tatsächlich ein solches Leben hat’
- (140) mare miča dis ala māmād loxvcxān_v-a, lax Qabatər švidebd anṭāx_v (BZ 258,30)
 ‘aber seiner Mutter war es nicht lieb-á, dass Qabatur unbehelligt zurückkam’
 (So auch: “freute sich”, BZ 251,20; “glaubt es nicht” = “freut sich darüber”, BZ 340,36.)

Auch asyndetische Subordination kommen vor, wobei es sich (bei entsprechender Tempusform) auch um direkte Rede ohne Zitierpartikel handeln kann:

- (141) ečkas gud qednix aljār-é, min di-gezal lix (BZ 381,24)
 ‘da begreifen sie (“sie kommen zum Herzen”)-é, (dass) sie Mutter und Tochter sind’

Zu den indirekten Fragesätzen fehlt mir hinreichendes Material.

4. Hauptsätze als Protasis

Die heutige georgische Orthographie schreibt ein Komma **vor** subordinierenden und einigen koordinierenden Konjunktionen vor, z.B.

- (142) me mašinve ḳarebi mivxure, rom zaḡlebi šin ar šehqolodnen
 ‘ich schloss sofort die Türen, damit die Hunde ihm nicht hineinfolgten’
- (143) iseti amindi iqo, rom zaḡls ar gaagdebdnen garet
 ‘es war ein solches Wetter, dass man den Hund nicht nach draußen schickte’
- (144) ḳvimam gadaigo, magram mze ar čanda
 ‘der Regen verzog sich, aber die Sonne kam nicht hervor’

Aber die Arbeiten von Iz. Tevdoraḻe (1978) und Nana Ḳiziria (1987) haben bestätigt, was auch unvoreingenommene Nicht-Phonetiker hören können, dass nämlich im Georgischen eine Pause – wenn überhaupt – der Konjunktion folgt (Boeder 1982).

- (142’) me mašinve # ḳarebi mivxure rom # zaḡlebi # šin ar šehqolodnen (Tevdoraḻe 1978: 49)
 ich sofort # Türen schloss damit # Hunde # ins_Haus nicht hineinfolgten
- (143’) iseti amindi iqo rom # zaḡls ar gaagdebdnen garet (Ḳiziria 1987: 60)
 solches Wetter war dass # Hund nicht sie_schickten nach_draußen
- (144’) ḳvimam gadaigo magram # mze ar čanda (Tevdoraḻe 1978: 78)
 Regen verzog_sich aber # Sonne nicht sich_zeigte

Dasselbe gilt für das Swanische, und die Zeichensetzung der swanischen wie georgischen gedruckten Texte ist in diesem Punkt unnatürlich (Boeder 1982; 2005: 19, Saḡliani 2008: 178-179): Man muss damit rechnen, dass die Texte nicht die Phrasierung der gesprochenen

Sprache abbilden. Intonation und Phrasierung des Swanischen sind m.W. bisher nicht untersucht worden, aber es gibt deutliche Indizien, dass das Swanische in dieser Hinsicht dem Georgischen ähnlich ist: die Stellung im Vers und das Satzsandhi (2.4). Folgende Arten von Satzverknüpfern sind hier zu berücksichtigen: unterordnende Konjunktionen, koordinierende Konjunktionen und Korrelativa.

a) Besonders gut belegt ist das Satzsandhi bei unterordnendem *ere* (131)-(133), (136-137) bzw. dessen Verbindung mit dem Korrelativum “deshalb” *ežga ere > ežgēre* (g. *imiṭom rom*) (130) (aber (67) und (127) “unnatürlicherweise” ohne Krasis).

b) Das Allomorph *-j* von *i* ‘und’ zeigt dessen Zugehörigkeit zum vorhergehenden Wort, und zwar bei der Koordination sowohl von Phrasen und als Sätzen. Das Fehlen der Krasis in (147c) entspricht nicht der Regel $-i + i > i$ (Sagliani 2008: 172; cf. *esgri-j* in (146)), aber die silbische Variante *i* entspricht wahrscheinlich georgischen *da* mit Hochton¹⁹ in (148).

(145) *xodge-j xodge gar* (BZ 379,28)
 ‘(der Welpen) löscht und löscht nur’

(146) *esgri, esgri-j sgāj atqādōn ser kēsri ditēsga-j mutēsga* (BZ 340,10)
 ‘sie geht, geht und geht schon hinein zur Mutter und zum Vater des Königs’

(147) (a) *i esgri* (b) *i laxsin žve-j amču mešxa leğvs xešānda* (c) *i ala-j kānxver* (BZ 283,5)
 ‘und er geht und schaut hin, und hier trug [der Baum] schwarze Feigen, und auch diese plückte er’

(148) *daičeka topma dábla₁ da↑, / mágla₂↑ / kórma šeiprtšiala* (Tevdoraže 1978: 49)
 ‘unten₁ donnerte ein Gewehr und / oben₂ flatterte ein Habicht’

Ebenso zeigt *ado* ‘sonst; g. *torem*’ oberbalische Krasis (148) bzw. unterbalische Elision (149).

(149) *ṭānišd // ušdad liqedd esvāj xaqvlīnda, ašxv mīšvisga ež zurāli deš gārda laqvmi hāzvtēsg’ ādo laqvāmtēsga hādurdī deš ābdāvda* (Chr 40,14-15)
 ‘welche (Frau ihre) Mensis²⁰ erwartete,²¹ die Frau konnte innerhalb dieser Tage²² auch nicht in den Hof der Kirche gehen, geschweige denn konnte sie es überhaupt [“gänzlich”] wagen, die Kirche [zu betreten]’

(150) (a) *esxr’-esxr’ i txere laxxvida*: (b) “txere, k’amp’ ado ču žurtqvi (Chr 211,6
 Unterbalisch apud Sagliani 2008: 174; 175)
 ‘(a) sie geht [und] geht, und ein Wolf begegnet ihr: (b) “Wolf, lass mich gehen, sonst verschlinge ich dich’

¹⁹ “mesame sintəgmur maxvilši ṭoni mḵvetrad aiceva sintəgmis bolo marcvilze [...], inṭensivoba ḵi qvelaze maḡalia siṭqvis dasačqis marcvalze.” (Tevdoraže 1978: 49)

²⁰ *-d* in *ṭāniš-d, u-šd-a-d* (CG: zu *lišd* ‘Recht haben, *uplebis kona*’) und *liqed-d* ‘Kommen, Ankunft’ ist vielleicht die “Postposition” mit der Funktion von g. *twis*, altgeorgisch *-da*; cf. *tāniš-d laxe qvedendās* (Chr 147,27) ‘wenn ich die Mensis bekam’.

²¹ vielleicht zu *liqvlīnne* ‘befürchten’, das nach Gužežiani – Palmaitis (1985 s.v.) den Genitiv + *-d* regiert.

²² *mīš(v)-* bedeutet anscheinend die Tage einer Woche oder mehr Tage (CG); vgl. *miš-ladeḡ* ‘Sonntag. g. *ḵviradḡe*’.

c) Korrelatives *go* ‘dann’ zeigt durch seine Position am Versende seine Zugehörigkeit zum vorhergehenden Satz (151) ebenso wie dadurch, dass es die unsilbische Variante *-v* von vorhergehendem *-u* bedingt (152) (cf. *adv eser* (BZ 325,33) ‘ja ZITIERPARTIKEL’). Besonders gut belegt ist die Krasis bei *ečka* ‘da, g. *mašin*’ ((99), (102)-(104)).

(151) *xoča* Votar he moš xi go / atxe mi moš lamēčm vešgin! (P Nr, 6 92,81)
 ‘wenn du etwa der gute Otar bist, dann / verfolge mich doch jetzt!’

(152) i he adv, go ču hāl essgurdēds ... (BZ 340,28)
 ‘und wenn doch, dann soll, wenn er sich setzt (der Schemel zu Staub zerfallen)’

Diese phonologische Zugehörigkeit der Satzverknüpfers zum vorhergehenden Hauptsatz macht diesen zu einer Protasis und den koordinierten bzw. subordinierten Nachsatz zur Apodosis insofern, als die Beziehung zwischen den beiden Sätzen des asymmetrischen “Diptychons” am Vordersatz gekennzeichnet wird, der die Erwartung eines “spannungslösenden” Nachsatzes bewirkt:

(150’)	[ka ampu <u>ado</u>]	ču žurtqvi
	lasse mich frei <u>sonst</u>	ich werde dich verschlingen
	Protasis	Apodosis

d) In diesen Zusammenhang gehört wahrscheinlich auch die Anfangsstellung von *ere* und *he* im Nachsatz. Beide Konjunktionen sind hinsichtlich der von Klavans (1985) angenommenen Parameter a) enklitisch (Parameter der “phonological liaison”), d.h., sie lehnen sich an die vorhergehende Konstituente an; b) sie stehen am linken Rand ihres Teilsatzes (“dominance parameter”), d.h. bei der ersten Konstituente; c) sie stehen vor oder nach dieser Konstituente (“precedence parameter”), je nachdem, ob sie im Vordersatz oder Nachsatz stehen: Im Vordersatz wie im Nachsatz lehnen sie sich an die links benachbarte Konstituente an. Im Vordersatz lehnen sie sich an die erste Konstituente ihres Satzes an, im Nachsatz haben sie, mit den Worten von J. Klavans, eine “double citizenship”, da sie eine phonologische Verbindung mit dem Vordersatz eingehen, obwohl sie Konstituenten des Nachsatzes sind; dazu kommt der Fall, der sich aus dem Verbot postverbaler Stellung ergibt und wo die Konjunktion “strandet” (2.1.1).

d) Die phonologische Anbindung der Satzverknüpfers an den Vorgängersatz kann aber nicht durch Klisis bedingt sein. Erstens erklärt Klisis nicht die “liaison” über die Satzgrenze hinweg, und zweitens sind die koordinierenden Konjunktionen und die Korrelativa keine Klitika. Žgenti (1949: 98-99) vermerkt z.B. einen Akzent auf *adó* ‘sonst’ (oberbalisch), *mará* ‘aber’, *ečka* (Laschchisch). Die oben aufgeführten Eigenschaften der Stellung und des Satzsandhi sind Folgen, nicht Ursachen der phonologischen “liaison”.

5. Erörterung

Das Hauptinteresse dieses Überblicks galt den Stellungsverhältnissen der untergeordneten Sätze und ihrer Verknüpfung im Swanischen sowie der Bildung von Protasis-Apodosis-Strukturen durch Gliederungsverschiebung.

5.1 Die einfachsten swanischen Konjunktionen *ere* und *he* sind enklitisch und treten am linken Rand ihres Satzes auf. Ihre Stellung nach der ersten Konstituente des untergeordneten temporalen bzw. konditionalen Vordersatzes entspricht der auch aus anderen Sprachen bekannten Zweitstellung von Klitika nach der ersten Konstituente des Satzes. Im Nachsatz stehen sie vor der ersten Konstituente ihres Satzes und ermöglichen so eine phonologische “liaison” mit dem Auslaut des Vordersatzes. Eine scheinbare Ausnahme bilden die Nachtragsstrukturen, bei denen die Deiktika *-é* und *-á* dem Vordersatz suffigiert werden und auf einen Nachtrag hinweisen, der sich phonologisch offensichtlich wie ein neuer Satz verhält (3.1.1).

Die Kennzeichnung der Unterordnung im temporalen bzw. konditionalen Vordersatz scheint nach Ausweis des Altgeorgischen (*raj* und *tu*) ein altes strukturelles Erbe der Kartwelsprachen zu sein, das vielleicht mit den alten indogermanischen Zweitstellungskonjunktionen wie *k^we* ‘wenn’ (Wackernagel 1942) verglichen werden kann.

5.2 Zwischen Vorder- und Nachsatz treten drei Klassen von Satzverknüpfern auf: a) Hauptsatzverknüpfers wie “und”, “aber”, “sonst”; b) Konjunktionen, die einen Nachsatz einleiten, insbesondere die Standardkonjunktion *ere* bei nachgestellten Kausal-, Konsekutiv- und Komplementsätzen; c) Korrelativa, die zum Nachsatz gehören, wie “(als...,) da”, “(wenn ...,) dann”. Diese Segmente sind phonologisch typischerweise Teil dem Vordersatz angeschlossen und machen die Verbindung von Hauptsatz und Verknüpfers zu einer Protasis, die der Temporalsatz- oder Konditionalsatzprotesis strukturell entspricht. Auf dieser Ebene findet also eine Gliederungsverschiebung²³ (“Reanalyse”) statt. Diese Struktur ist eine spiegelverkehrte Entsprechung der inversen Struktur (“inverse Subordination”) vieler europäischer Sprachen seit dem Lateinischen:

(153) *longe iam abieram, quom sensi* (Terenz, Eunuchus 633)
 ‘ich war schon weit gegangen, als ich es bemerkte.’ (vgl. als ich schon weit gegangen war, bemerkte ich es’

²³ “Die psychologische Gliederung durchbricht auch die Grenzen zwischen Haupt- und Nebensatz. Ein häufiger Fall ist, dass eine Partikel, die eigentlich dem Hauptsatz angehört, mit einer dazu in Beziehung stehenden den Nebensatz einleitenden Partikel zu einer Einheit verschmilzt und nun vom Sprachgefühl das Ganze als Einleitung des Nebensatzes aufgefasst wird. Vgl. *sowie* (got. *swaswe*, ahd. *sôso*), *so dass*, *sobald als*, *auch wenn* [...] nachdem, seitdem, indem [...]” (Paul 1920 § 211).

(154) Ich sehe das. Er ist zufrieden. > Ich sehe, dass er zufrieden ist. (Hermann Paul)

Während die Kennzeichnung der Satzverknüpfung im Swanischen im Vordersatz integriert wird, wird sie beim “europäischen Typ” der Gliederungsverschiebung in den Nachsatz integriert. Diese Integrierung kommt im Swanischen durch Satzsandhi zum Ausdruck und im Georgischen durch Pausenphänomene (s.o. (142)-(144)). Die altgeorgische Punktierung spricht dagegen für eine Integrierung des “europäischen Typs”. Im folgenden Satz gehört das Korrelativum in *amis twis* ‘des-halb’, nach dem Punkt zu urteilen, zum kausalen Nachsatz, im Swanischen dagegen zum Hauptsatz (130).

(155) mašin eṭqebden ḡovelni ṭomni kveḡanisani . amis tws rametu miecemodian ḡovelni braleulni guemata da saarebata (Xanzt. VII 9) ‘dann werden alle Völker der Erde klagen, deshalb weil alle Schuldigen Schlägen und Peinigungen ausgeliefert werden’

5.3 Es muss offenbleiben, ob die phonologisch charakterisierte Struktur der Protasis eine syntaktische Konstituente bildet wie die untergeordneten Vordersätze, die durch Pronominalisierung (“da”, “dann”) und durch Verschiebeprobe (Nachstellung; 3.1) als Konstituenten erkennbar sind. Jedenfalls aber entsteht eine Oberflächenstruktur, die in anderen Kartvelsprachen, z.B. dem Mingrelischen, syntaktisiert ist (Boeder 2005; vgl. Hewitt 2001). Das Swanische bietet eine interessante Illustration des syntaktischen Übergangs durch Gliederungsverschiebung, die anscheinend bereits semantisch und prosodisch gegeben ist, bevor sie syntaktisch relevant wird. Im Unterschied zu anderen Sprachen mit Satzmarkierung bleibt im Swanischen die unterordnende Konjunktion im Vorgängersatz unabhängig von der Endkennzeichnung durch integrierte Satzverknüpfers bestehen. Der Vorteil dieser Kennzeichnung ist einerseits die – linear gesehen – “frühe” Sicherung der Erwartung einer abschließenden Apodosis (und damit ein Merkmal der “Periode”). Andererseits bietet die frühe Kennzeichnung einen Vorteil für die syntaktische Verarbeitung, bei der nach der ersten Konstituente die Konstruktion eines untergeordneten Satzes beginnen kann, dessen semantische Beziehung darüber hinaus vorläufig gekennzeichnet wird (“temporal” vs. “konditional”). Die semantische Kennzeichnung einer Protasis an ihrem rechten Rand ist spezifischer; ihre Entstehung durch Gliederungsverschiebung scheint eine jüngere, möglicherweise areal verbreitete Entwicklung zu sein, die z.B. dem Altgeorgischen offenbar fremd gewesen ist.

5.4 Ob diese Markierung am rechten Rand der Protasis letztlich zum Verschwinden der alten Zweitstellungskonjunktion führt, wissen wir nicht. Hier sind zwei Gesichtspunkte zu berücksichtigen: Einerseits ist die asyndetische Protasis ohne Zweitstellungskonjunktion gut belegt (2.4), so dass eine ausschließliche Markierung nur am rechten Rand, wie sie für das

Mingrelische typisch ist, denkbar wäre. Andererseits aber gibt es eine Reihe formal und semantisch “komplexerer” Konjunktionen, die teilweise bzw. mehr oder weniger bereits den Vordersatz einleiten und, wenn sie sich in dieser Stellung durchsetzen, einem syntaktischen Prinzip (Konjunktion als Kokonstituente des Satzes) folgen statt, wie die Satzklitika vom Typ *eser* (Zitierpartikel), einem satzphonologischen Stellungsprinzip (“nach dem ersten phonologischen Wort”) oder auch einem syntaktischen Prinzip (“nach der ersten Konstituente”).

Um diese Entwicklung beurteilen zu können, brauchen wir allerdings erst einmal eine vollständigere Analyse des Materials, als sie hier vorgelegt werden konnte, und wir brauchen eine empirisch und theoretisch haltbare Untersuchung des “Vorfelds” bzw. der pragmatischen Wortfolge.

Abkürzungen

BZ = *Svanuri prozauli tekštebi I. Balszemouri kilo*. Tekštebi šekribes Akaši Šanižem – Varlam Topuriam (= Masali Kartvelur enata šesčavlisatvis I) (SSRKMA SakPil ENIMKI). Tbilisi: SSRK MA SakPil-is gam-ba 1939; Chr = *Svanuri enis krestomatia*. Tekštebi šekribes A. Šanižem, M. Kaldanma da Z. Čumburižem (= 3vKEKŠr 21). Tbilisi: TU gam-ba 1978; CG = Ciuri Gabliani; P = *Svanuri poezia I: Simgerebi*. Tekštebi šekribes da Kartulad targmnes Akaši Šanižem, Varlam Topuriam, Meri Gužežianma / Poésie svane I: Chansons recueillies et traduites en géorgien par A. Chanidzé, V. Topuria et M. Goudjédjiani (= Masalebi Kartvelur enataa sesčavlisatvis II / Matériaux pour l'étude des langues kartvéliennes II) (SSRKMA SakPil, ENIMKI). Tbilisi: SSRKMA SakPil-is gam-ba 1939; PRV = trennbare Präverb; v = finites Verb

Literatur

- Abesaže, Nia 1960: “Hipočaksis čevr-čavširebi da čavširebi Svanurši”, *TUŠ* 93 (Pilologjur mecnierebata seria III): 105-150
- Abesaže, Nia 1963: “rom čavširi Kartvelur enebši”, *TUŠ* 96 (Pilologjur mecnierebata seria IV): 11-21
- Abesaže, Nia 1972: “Damačebebisa da šemasmenelši sintaksuri urtiertobis zogierti sačitxi Svanurši”, *TUŠ* B 3 (142): 5-11
- Abesaže, Nia 1978: “Gržnobisa da tkma-bržanebis gamomxačvel zmnata šemčveli kvečqobili činadadebebi Svanurši” / The complex sentences with "verba sentiendi et declarandi" in the Svanian language, *TUŠ* 200 (Enatmecniereba 4): 5-20
- Abesaže, Nia 1989: “Sačavširebeli sašualebebi Svanur tančqobil činadadebaši” / Coordinative conjunctions in compound sentences in the Svanian language, *TUŠ* 293 (Enatmecniereba 13): 5-18
- Anderson, Stephen R. 2005: *Aspects of the Theory of Clitics* (= Oxford Studies in Theoretical Linguistics 11). Oxford...: Oxford University Press
- Boeder, Winfried 1982: “Bücher aus Georgien: Sprachwissenschaft”, *Bedi Kartlisa* 40: 369-387
- Boeder, Winfried 1994: “Kartvelische und indogermanische Syntax: Die altgeorgischen Klitika”, in: *Indogermanica et Caucasica*. Festschrift für Karl Horst Schmidt zum 65. Geburtstag herausgegeben von Roland Bielmeier und Reinhard Stempel unter Mitarbeit von René Lanzweert (= Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft 6). Berlin - New York: de Gruyter, pp. 447-471
- Boeder, Winfried 1998: “Punktuacia, segmentacia da sintaksuri štruktura 3vel Kartulši”, *Kartuli enis katedris šromebi* (Sakartvelos ganatlebis saministrö; Sulxan-Saba Orbelianis saxelobis Tbilisis saxelmčipo pedagogiuri universiṭeti) 4: 3-17

- Boeder, Winfried 2005: "Protasis and apodosis in the Kartvelian languages", *Sprachtypologie und Universalienforschung* (STUF) 58 (2005): 16-25
- Boeder, Winfried 2008: "Svanische Präverbien und Klitika", in: *Chomolongma, Demawend und Kasbek*. Festschrift für Roland Bielmeier zu seinem 65. Geburtstag. Band II: *Demawend und Kasbek*. Herausgegeben von Brigitte Huber, Marianne Volkart und Paul Widmer (= Beiträge zur Zentralasienforschung 12,2). Halle (Saale): IITBS (International Institute for Tibetan and Buddhist Studies), pp. 631-656
- Ertelišvili, Parnaoz 1962 [1963] *Rtuli činadadebis isťoriisatvis Kartulš I. Hiťoťaksis saťitxebi* (= AxKEKŠr 4) (TSU). Tbilisi: TU gam-ba
- [Guťeťžiani, Čato] Chato Gudjedjiani – Letas Palmaitis 1985: *Svan-English Dictionary*. Compiled by Chato Gudjedjiani and Letas Palmaitis. Edited, with a Preface and Index by B. George Hewitt (= Anatolian and Caucasian Studies). Delmar, New York: Caravan Books
- Hewitt, Brian George 1987: *The Typology of Subordination in Georgian and Abkhaz* (= Empirical Approaches to Language Typology 5). Berlin – New York – Amsterdam: Mouton de Gruyter
- Hewitt, George 2001: "Convergence in language change: morphosyntactic patterns in Mingrelian (and Laz)", *TPS* 99: 99-145
- Hewitt, George 2005: "Towards a comparative syntax of the Kartvelian languages", in: *Haptačahaptāitiš*. Festschrift for Fridrik Thordarson on the occasion of his 77th birthday. Edited by Dag Haug and Eirik Welo (= ISK. Serie B: Skrifter CXVI). Oslo: Novus forlag, pp. 119-138
- Imnaišvili, Ivane 1948-49: *Kartuli Otxtavis simponia-leksiťoni*. A. Šaniťis redakciit (= 3vKE3 6). Tbilisi: SMA gam-ba
- Kaldani, Maksime 1953: "Elizia Svanur enaš", *IKE* 5: 193-202
- Klavans, Judith L. 1985: "The independence of syntax and phonology in cliticization", *Language* 61: 95-120
- Kühner, Raphael 1914: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Grammatik*. Zweite Auflage. II. Band: *Satzlehre*. Neu bearbeitet von Carl Stegmann. Theil 2 (1914). Hannover: Hahnsche Buchhandlung
- Ķiziria, Anťon 1969: *Rtuli činadadebis šedgeniloba 3vel Kartulš* (SMA, EI). Tbilisi: Mecniereba
- Ķiziria, Nana 1987: *Salitťeraťuro Kartulis inťonaciis saťitxebi* (SMA, EI). Tbilisi: Mecniereba
- Ķorťaia, Arsen 2000: *Lahrāťd āri ... Svanuri andazebi*. Tbilisi: Soma Ķres
- Lausberg, Hainrich 1973: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. Zweite, durch einen Nachtrag vermehrte Auflage. München: Hueber
- Lehmann, Christian 1984: *Der Relativsatz*. Typologie seiner Strukturen, Theorie seiner Funktionen, Kompendium seiner Grammatik (= Language Universals Series 3). Tübingen: Narr
- Martirosovi, Aram 1959: "Erti sintaksuri movlenisatvis 3vel Kartulš", *KES* 1: 269-275
- Minard, Armand 1936: *La subordination dans la prose védique*. Études sur le Šatapatha-Brāhmaña I. (= Annales de l'Université de Lyon. 3ième série: Lettres, 3). Paris: Belles Lettres
- Paul, Hermann 1920 [¹1880]: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Auflage. Halle: Niemeyer
- Saťliani, Medea 2008: "Rtuli eliziuri řonstrukciebi Svanurš (Svanuri enis krešťomatiis mixedvit)", *IKE* 36: 162-184
- Šarazeniťe, Tinatin 1946: "Uarťopiti naćilakebi Svanurš", *IKE* 1: 289-328
- Tevdoraťe, Izabela 1978: *Kartuli enis prosodiis saťitxebi*. Tbilisi: TU gam-ba
- Topuria, Varlam 2002: *Šromebi II / Varlam T. Topuria: Works II* (SMA, EI): Tbilisi: Kartuli Ena
- Topuria, Varlam – Maksime Kaldani 2000: *Svanuri leksiťoni / Svan Dictionary* (SMA, EI). Tbilisi: Kartuli Ena
- Vogt, Hans 1975: "Un type de propositions subordonnées en géorgien moderne", *NTS* 29: 163-168
- Wackernagel, Jacob 1942: "Indogermanisch –q^ue als alte nebensatzeinleitende Konjunktion", *Kuhns Zeitschrift* 67: 1-5
- Žgenti, Sergi 1949: *Svanuri enis poneťķis řiritadi saťitxebi*. Eksperimentuli gamoťvleva. Tbilisi: SMA gam-ba

ტექსტის კვლევის ისტორიისათვის

ძველ ქართულ ფილოლოგიაში

(ფსალმუნთა ინტერპრეტაციის თეორიული საკითხები

ეფრემ მცირის მეტატექსტებში)

ნინო დობორჯგინიძე, თბილისი

ძველი ქართული მთარგმნელობითი საქმიანობა X-XI საუკუნეებიდან სისტემურ სახეს იღებს – სათარგმნი ტექსტის მიმართ მთარგმნელთა სპონტანური, ინტუიციური, დამოკიდებულება¹ თანდათან იქცევა სტანდარტიზებულ, საგანგებოდ შემუშავებულ წესებზე დაფუძნებულ საქმიანობად. სწორედ აქედან იწყება ქართული ფილოლოგიის ისტორია, ტექსტის ინტერპრეტაციის, კვლევისა და გამართვის „Техни“, რომლის თეორიული საკითხები საგანგებოდ დამუშავდა ძირითად ტექსტზე დართულ კომენტარებში (წინაბჭე, თავისა და ბოლოდსა ანდერძი, სქოლიო), ანუ X-XII საუკუნეების მეტატექსტებში.

მთარგმნელობითი და, ზოგადად, ფილოლოგიური საქმიანობის კონცეპტუალიზაცია² შავი მთის ლიტერატურულ სკოლას, ყველაზე მეტად კი ეფრემ მცირის სახელს უკავშირდება. თარგმანის, ხელნაწერი ტექსტის მომზადების, კრიტიკული აპარატის, შესავლის, ანდერძის, კომენტარების დართვის, ვარიანტების აღნუსხვის, იკითხვისების შერჩევის ეფრემისეული პრინციპები³ არის კრიტიკული ტექსტის დადგენის ის სისტემა, რომელიც

¹ პირველ მთარგმნელთა პრინციპების შესახებ იხ. ხარანაული 2005.

² ძველი ქართული ფილოლოგიის ადგილზე შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური დისციპლინის განვითარების კონტექსტში, ქართული ტრადიციის მიმართებაზე როგორც ბერძნულ-ლათინურ, ასევე სირიულ ტრადიციასთან საგანგებოდ ვმუშაობდი საერთაშორისო სამეცნიერო პროექტის ფარგლებში, რომელიც, ზოგადად, ფილოლოგიის და სტანდარტული ენების განვითარების ისტორიას იკვლევდა. კვლევის საბოლოო შედეგები სათაურით: ქართული ენა შუა საუკუნეებში (*Die georgische Sprache im Mittelalter*) 2009 წელს დაიბეჭდა გერმანიაში შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ-ქრისტიანული ენებისა და კულტურის კვლევათა სამეცნიერო სერიაში: *Sprachen und Kulturen des christlichen Orients* (SKCO, Bd. 17).

³ ძველი ქართული მთარგმნელობითი და, ზოგადად, ფილოლოგიური საქმიანობის შესახებ დავასახელებ რამდენიმე ნაშრომს, რომლებიც განსაკუთრებით საინტერესოა საკითხის კვლევის ისტორიისათვის: ბეზარაშვილი 2004; Doborjginidze 3003: 119-140; Doborjginidze 2009a; დობორჯგინიძე 2009b:185-194; დობორჯგინიძე 2010: 194-217; თვალთვაძე 1997, თვალთვაძე 2009; კეჭაღმაძე, რაფავა 1983; დ. მელიქიშვილი 1984: 106-120; დ. მელიქიშვილი 1988; დ. მელიქიშვილი 1999; დ. მელიქიშვილი 2009; ნ. მელიქიშვილი 1987: 119-129; ნ. მელიქიშვილი 1999: 149-164;

საყოველთაოდ ბატონობდა ფილოლოგიაში ალექსანდრიული სკოლიდან მოყოლებული კარლ ლახმანის ჩათვლით, ანუ XIX საუკუნის ახალი ფილოლოგიის დასაწყისამდე.

ძველ ქართველ ავტორებს არ დაუწერიათ ფილოლოგიის, ან ტექსტის კვლევის სახელმძღვანელო, თუმცა, ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი ამ თვალსაზრისით დარგის დოკუმენტირებულ ისტორიად შეიძლება ჩაითვალოს. ეს კარგად ჩანს თხზულების სათაურიდან: „უწყებად მიზეზსა და ვითარებასა, და თხრობად წესსა და საკმარებასა წინამდებარისა ამის წიგნისასა, რომელ არს თარგმანებად ფსალმუნთად“.⁴ საკითხები, რომელთაც ეფრემი სათაურშივე გამოყოფს (მიზეზი, ვითარება, წესი, საკმარება) და რომელთა შესახებ ვრცლად მსჯელობს თხზულების შესავალში, ტექსტის კვლევის ანტიკური და შუა საუკუნეების ტრადიციის საკვანძო პრობლემებია.

ეფრემ მცირის მეტატექსტებზე დაყრდნობით შევეცდები ვაჩვენო ძველი ქართული ფილოლოგიური კომენტარების „გენეალოგია“, მათი სავარაუდო ბერძნულ-რომაული თუ სირიული წყაროები; დაწვრილებით განვიხილავ ზოგიერთ დეტალს, რომლებშიც ტექსტის კვლევის ძველი ქართული „ტექნე“ ვლინდება.

1. ფსალმუნთა ტექსტის კვლევა შუა საუკუნეების ფილოლოგიაში

შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ დისციპლინას ახასიათებენ როგორც ბიბლიის ეგზეგეტიკურ კვლევას, რომელიც, თეოლოგიურის გარდა, წმინდა წერილის ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიურ მხარესაც სწავლობდა. ბიბლიის, როგორც ძნელად გასაგები, წინასწარმეტყველური მხატვრული ტექსტის განმარტებათა მეთოდები და სისტემა ქრისტიანულმა ეგზეგეტიკამ ანტიკურობიდან გადაიღო. მან მოხერხებულად მიუსადაგა თავის მიზნებს პერგამონისა და ალექსანდრიის სკოლების უდიდესი ტექსტოლოგიური გამოცდილება, პირველი ბერძნული ნორმატიული სახელმძღვანელო, დიონისე თრაკიელის Τέχνη γράμματος, რომელმაც არა მარტო ალექსანდრიული, არამედ ზოგადად გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ფილოლოგიური

ოთხმეზური 1992: 105-117; ოთხმეზური 2004: 194-206; ოთხმეზური 2005; ჩიკვატია 1997; Kharanauli 2002: 181-216; ხარანაული 2005; ხოფერია 1998; ხოფერია 2001: 117-138.

⁴ ეფრემის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი რამდენჯერმე დაიბეჭდა. ყველაზე სრული ტექსტი გამოკვლევითურთ იხ. შანიძე 1968: 77-122.

აზროვნების ხასიათიც განსაზღვრა. ის სხვაობა, რაც ანტიკურ და ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას შორის არსებობდა, კარგად აისახა თრაკიელის გრამატიკის მრავალრიცხოვან სქოლიოებში. ისინი ბიბლიის ჰერმენევტიკურ-ფილოლოგიურ განმარტებათა სპეციალურ სისტემას ქმნის.⁵

მხატვრულ-ლიტერატურული და ენობრივი ხასიათის განმარტებანი ქრისტიანული ეგზეგეტიკის მხოლოდ ერთი ნაწილია. იგი მოკლებულია საკუთრივ ფილოლოგიურ ინტერესებს და მთლიანად თეოლოგიის სამსახურში დგას. მისი მიზანია, ჩაწვდეს ავტორისეულ აზრს (διδασια, sententia), რომელიც საგანგებოდაა დაფარული სიტყვაში. როგორც აპოლონისგან შთაგონებული პითია ზეადამიანურს, გონებით მიუწვდომელს უხსნის ადამიანებს იგავებისა და გამოცანების მეშვეობით, ასევე ჰომეროსი და სხვა მწერლები, აპოლონისგანვე ინსპირირებულები (εἰσέπνευσε), დაფარულად, იგავურად გადმოგვცემენ იმას, რისი წაკითხვა შეუძლებელია, იგი უნდა ამოიცნო. ამიტომაც ჰომეროსის ეგზეგესი, მისი პოემების მხატვრულ-ლიტერატურული და განსაკუთრებით ენობრივი განმარტებანი, არის ე.წ. „სამემუალო ხელოვნება“, გარკვეულ ნიშანთა სისტემა, რომელიც ავტორის აზრის განცხადებას ემსახურება. ამ სისტემას Τέχνη γραμματική ჰქვია. მასში საგანგებოდ ხაზგასმულია, რომ იგი არის „philologia sacra“, „grammatika sacra“. მისი საკვლევი ობიექტია არა ერთმნიშვნელოვანი, ტრივიალური და თანადროული, არამედ ძველი, ძნელად გასაგები, ზეადამიანური ძალის მიერ შთაგონებული, დაფარული აზრის მქონე ტექსტები.⁶

ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას სწორედ ამ თვალსაზრისით აინტერესებდა ანტიკური ფილოლოგია, როგორც ძველ ტექსტებში დაფარული საიდუმლოს გაცხადების, განმარტების „τέχνη“, ვინაიდან მასაც მსგავსი მიზანი ჰქონდა – წმინდა წერილში ეპოვა დვთაებრივი ჭეშმარიტება, ის, რაც ზეადამიანურია და ზეგონითი (ὑπεραφιδραπιαζός, ὑπερνοητός). მაგრამ მისი წვდომა შეუძლებელია მხოლოდ τέχνη-ს საშუალებით, ვინაიდან ის არ არის ადამიანის შემოქმედება, არც ადამიანური სიბრძნის ნაწილია და არც გრამატიკის, არც ბერძენთა დიალექტიკის ან რიტორიკის ხელოვნებას ეკუთვნის:

⁵ გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ჰერმენევტიკული გრამატიკების, თრაკიელის გრამატიკის სქოლიოების შესახებ იხ. დობორჯგინიძე 1998: 52-80.

⁶ ანტიკური და ქრისტიანული ტრადიციის მიმართებათა შესახებ იხ. Dörrie 1974; Neuschäfer 1987 (1, 2); Schlieben 1974; Schäublin 1992: 132-173; Schäublin 2005.

„Ὅτι ἀνθρώπων εἶναι συγγράμματα [...] μὴ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπου εἶναι, μὴ ἐν γράμμασι [...] οὐ γὰρ εἰς τὸ λέγειν δύναμις καὶ τάξις ἀπαγγελίας κατὰ τὰς Ἑλληνικῶν διαλεκτικὰς ἢ ῥητορικὰς τέχνας ἐν αὐτοῖς ὑπαγομένη τοῖς ἀκούοντάς”.⁷

ის ფაქტი, რომ ბიბლიას და ჩვეულებრივ ლიტერატურულ ნაწარმოებს განსხვავებული საზრისი (διάνοια, sententia) აქვთ, ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას ერთგვარ წინააღმდეგობაში აგდებდა:

ა) წმინდა წერილი ერთადერთია, ღმერთისაგან ინსპირირებული, ამდენად, შეუძლებელია, იგი რომელიმე სხვა ტექსტს შეუდარდეს;

ბ) ეგზეგეტიკამ მის განსამარტავად უნდა გამოიყენოს იგივე მეთოდები, რაც ჩვეულებრივი ლიტერატურული თხზულების ინტერპრეტაციისათვის არის საჭირო. ბიბლიის ეგზეგესის კანონმდებელთა აზრით, ეს წინააღმდეგობა მოჩვენებითია. საქმე ისაა, რომ წმინდა წერილის ჭეშმარიტება ბიბლიის ცალკეულ წიგნთა ავტორების საშუალებით (ე.ი. ლიტერატურული გზით) გადმოიცემა, ამდენად, იგი τέχνη γράμματος-ს მიხედვით უნდა განიმარტოს; γράμματος-ს სფეროში არავითარი წინააღმდეგობა არაა, ბიბლიურ წიგნთა ავტორები, წინასწარმეტყველები, პირველ რიგში, ლიტერატორები, მწერლები არიან; ჰიერონიმე დავითს ნამდვილ ლირიკოსს უწოდებს და სიმონიდესა და პინდარეს ადარებს მას: „David, Simonides noster, Pindarus et Alcaeus, Flaccus quoque, Catulus et Serenus, Christum lyra personat et in decacordo Psalterio ab inferis excitat resurgentem”.⁸ მათ ენობრივ-სტილურ და მხატვრულ-ლიტერატურულ საშუალებას განმარტავს სწორედ Τέχνη γράμματος.

ენობრივ-გამომსახველობით და შინაარსობრივ საკითხთა განმარტებების სიმრავლე არათუ ეწინააღმდეგება, პირიქით, ხელს უწყობს ბიბლიის გაგებას. ვინაიდან მასაც, როგორც ყველა ლიტერატურულ ტექსტს, რამდენიმე სიბრტყე აქვს; τέχνη γράμματος ბიბლიის ლიტერატურულ-ისტორიულ მხარეს განმარტავს; ამ სიბრტყეზე ბიბლიის სიტყვას სრულიად გამოკვეთილი ამქვეყნიური ისტორია აქვს. ძველი აღთქმის სიუჟეტები რეალურად არსებული, ნამდვილად მომხდარი ფაქტებია, რომელთაც, პირველ რიგში, რეალ-ისტორიული, ძველი ქართული ტერმინოლოგიის მიხედვით, „თხრობისაებრი“ განმარტება სჭირდება; სწორედ ამის შემდეგ შეიძლება ვილაპარაკოთ მათ

⁷ Origenes, PA, *ob. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, 2 (1899): 4, 1, 6.

⁸ Hieronymus, Epistula 53, *ob. Hieronymus / Hilberg* 1996, 53, 8, 17.

„სახისმეტყველებით“, „სახე-მოღებით“, „ჯუმევიტ“ ან „აღყვანებით“ მნიშვნელობათა შესახებ.

აქედან გამომდინარე, ფსალმუნის, და საერთოდ, ძველი აღთქმის თითოეულ მუხლს ორგვარი ახსნა სჭირდება:

1. ისტორიულ-გრამატიკული, ანუ „თხრობისაებრი“, „განმარტებისაებრი“;
2. ალევორიული, ანუ „სახისმეტყველებითი“, „სახე-მოღებითი“, „ხედვისაებრი“, „აღყვანებითი“.⁹

ქრისტიანულმა ეგზეგესმა ჯერ ლოგიკურ-გრამატიკული აზრი უნდა ნათელყოს, უნდა განმარტოს ბიბლია, როგორც ღმერთის მიერ შთაგონებული ავტორების ლიტერატურული თხზულება; ამისათვის კი ყოველგვარი ადამიანური ცოდნა თეოლოგიის სამსახურში უნდა ჩადგეს, ვინაიდან „რწმენა ეძიებს ცოდნას“ (მდრ. *Fides querens intellectum*).¹⁰

ბიბლიის ტექსტის მრავალპლანიანობა განაპირობებს მთავარ განსხვავებას ჰომეროსის, ზოგადად, ლიტერატურული ტექსტის ინტერპრეტაციასა და ქრისტიანულ ეგზეგეტიკას შორის: ლიტერატურული ტექსტის განმმარტებელი ტექსტში ეძიებს ავტორისეულ საზრისს (*διανοία, sententia*), ეგზეგეტიკოსი კი ცდილობს წმინდა წერილში იპოვოს არა მისი ავტორის (დავითი, სოლომონი, მახარებლები), არამედ ინსპირატორი ღმერთის ჭეშმარიტება. მაგრამ ამ ჭეშმარიტების შუამავლები ბიბლიური წიგნების ავტორები არიან. ბიბლიური წიგნების ეს მრავალპლანიანობა დიდ სირთულეს ქმნის ტექსტთან მკითხველის დამოკიდებულების თვალსაზრისით. ავგუსტინე ბიბლიური ტექსტის რამდენიმე სიბრტყეს გამოყოფს:

1. ობიექტური (ინსპირატორისეული) ჭეშმარიტება;
2. ბიბლიის კონკრეტული წიგნის ავტორის სენტენცია;
3. ბიბლიის კონკრეტული წიგნის ავტორის დამოკიდებულება ობიექტურ ჭეშმარიტებასთან;
4. ეგზეგეტიკოსის მიერ ობიექტური ჭეშმარიტებისა და ბიბლიური წიგნის ავტორის სენტენციის წვდომა.

⁹ რეალ-ისტორიული და ალევორიული განმარტებების, ასევე ეგზეგეტიკური განმარტებების ტერმინთა შესახებ ძველ ქართულ ტრადიციაში იხ. დობორჯგინიძე 1998: 52-110; Doborjginidze 1999: 91-99; დობორჯგინიძე 2000: 8-17.

¹⁰ ანსელმ კენტერბერიელის ამ თეზამ მთლიანად განსაზღვრა შუა საუკუნეების ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა, როგორც თეოლოგიის მომსახურე დარგების, ფუნქცია, რწმენისა და დისციპლინარული ცოდნის მიმართების საკითხები. ამის შესახებ იხ. Jori 2005: 197-210.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით პრობლემური ტექსტი იყო ფსალმუნი, უფრო სწორად, თითოეული ფსალმუნის ავტორობის საკითხი. ბიბლიური წიგნების ისედაც მრავალპლანიან ინტერპრეტაციას ფსალმუნის შემთხვევაში კიდევ უფრო ართულებდა ამ ტექსტის სპეციფიკა: ობიექტური (ინსპირატორისეული) და კონკრეტული წიგნის ავტორის, ფსალმუნის შემთხვევაში დავითის, სენტენციას ემატებოდა ფსალმუნის წარმომთქმელი პირების, ასაფის, ილითუმისა და სხვათა სენტენციები.

ამ ტექსტუალურ სირთულეს ქრისტიანულმა ეგზეგეტიკამ კარგად მიუსადაგა ანტიკურ ეგზეგეტიკაში კარგად ცნობილი „მოლაპარაკე პირის“ პერსპექტივა, ეგრეთწოდებული *πρόσωπον τὸ λέγειν*, რომელმაც შესაძლებელი გახადა ქრისტოლოგიური ეგზეგეტიკის განვითარება; მისი მეთოდოლოგიური საფუძველი ორიგენემ მოამზადა: ვისი პირით, ან ვისი სახელითაც არ უნდა ლაპარაკობდეს ბიბლია, იქნება ეს წინასწარმეტყველი თუ რომელიმე პერსონაჟი, ის მხოლოდ ქრისტეს მიხედვით გაიგება, მისი რეალური მოლაპარაკე პირი არის ქრისტე.¹¹

პროსოპოლოგიურ ეგზეგეტიკასთან ერთად ბიბლიის ფილოლოგიისთვის მნიშვნელოვანი საფუძველი მოამზადა სიტყვის შესახებ ანტიკურობის მოძღვრებამ, რომელიც არისტარქესგან იღებს სათავეს. სწორედ არისტარქემ განავითარა ყველა დროის ეგზეგეტიკის აქსიომა, რომ ამა თუ იმ მწერლის განმარტება მხოლოდ საკუთარი თავიდან გამომდინარე, მისივე ნაწერების მიხედვით არის შესაძლებელი. ამ აქსიომით, რომელიც პორფირიუსის ფორმულით არის ცნობილი – „ჰომეროსი ჰომეროსისგანვე განიმარტება“ (*Ὅμηρον ἔξ Ὁμήρου σαφεινῆειν*) – სიტყვის კვლევა კონკრეტულ მწერალთან მისი გამოყენების კვლევას დაეფუძნა.

ანტიკურობიდან ნასესხები მეთოდოლოგიური საფუძველებით ბიბლიური წიგნების კანონმდებელმა, ათანასე ალექსანდრიელმა,¹² ბიბლიის ეგზეგეტიკის კანონებიც შეიმუშავა.¹³ ამ კანონიზაციის მოდელად იქცა ანტიკური

¹¹ ორიგენეს სიტყვის თეოლოგიის, მისი ქრისტიანული ეგზეგეტიკისა და განსაკუთრებით ტიპოლოგიური ინტერპრეტაციის შესახებ იხ. Gögler 1963; Lubac 1998; Lubac 2000; Schäublin 2005.

¹² ათანასე ალექსანდრიელის არგუმენტაცია, რომელიც საფუძველად დაედო ბიბლიური წიგნების კანონიზაციას იხ. Athanasios, Epistula 39, in: PG 26, 1435-1440.

¹³ Stead 1992: 174-189.

ტრადიციის მიხედვით შედგენილი მისი ფსალმუნთა თარგმანების შესავალი – ‘Υποθήσεις εἰς τοὺς Ψάλμους.¹⁴

რაც შეეხება კონკრეტულად ფსალმუნთა ფილოლოგიის სისტემატიზაციას, იგი მესუთე საუკუნის ეგზეგეტსა და ფილოლოგს, კასიოდორეს მიეწერება. მისი ცნობილი ტექსტოლოგიურ-კრიტიკული ნაშრომი „Expositio in psalterium“, განსაკუთრებით „Divisiones Psalmorum“, ზოგადად, მის მიერ დამკვიდრებული სასწავლო-ეგზეგეტიკური მეთოდები,¹⁵ მთლიანად ანტიკურია, აგებულია ანტიკური ფილოლოგიური შესავლის (‘Υποθήσεις, Argumenta) მიხედვით.

ანტიკური ყაიდის ამგვარი შესავალი პირველად ლათინურენოვან სამყაროში ჰიერონიმემ შემოიტანა. თავის ცნობილ თხზულებაში „Hebraicae quaestiones in libro Geneseos“¹⁶ იგი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ ძველი თხზულებების, განსაკუთრებით ტერენციუსის კომედიებზე დართული შესავალი, მისთვის არის ნიმუში, როგორი აპარატით უნდა გაიმართოს ტექსტი. ელიუს დონატუსის¹⁷ მიერ ტერენციუსის კომედიებზე დართულ შესავალში (Praefatio) მოკლედ არის მოთხრობილი ტექსტის მთავარი პრობლემის, როლების განაწილების, კომედიის სტრუქტურის, პროლოგის მოქმედისა და კომედიის „ნამდვილი მოლაპარაკის“ (ავტორისეული ხაზი) შესახებ. დონატუსის ეს მოდელი არის პირდაპირი წყარო ფსალმუნის შესავლებისთვისაც (‘Υποθήσεις, Praefatio); მათში საუბარია ფსალმუნთა ზედაწერილის, პერსონაჟების, ადგილის, დროის, ფსალმუნის ნამდვილი ავტორისა და წარმომთქმელი პირის (prosopon) შესახებ. კასიოდორე საგანგებოდ ჩერდება ფსალმუნთა ავტორობის საკითხზე და ხსნის, როდის ლაპარაკობს დავითი „თავისაგან თვისისა“ (მდრ. ex sua Persona) და როდის – „სხუათაგან“¹⁸ (მდრ. ex alia).

¹⁴ ფსალმუნთა განმარტების შესავლისა და, ზოგადად, ეგზეგეტიკური თხზულებების შესავლის ტიპოლოგიის შესახებ იხ. Kolbert 2006: 85-101; Stead 1992: 174-189; Schlieben 1974; Schäublin 2005.

¹⁵ კასიოდორეს ფილოლოგიური მეთოდების, განსაკუთრებით ანტიკური ტრადიციის რეცეფციის შესახებ იხ. Astell 1999: 37-73; Schlieben 1974; Schlieben 1979; Jones 1945: 433-442; Englisch 1994.

¹⁶ Lagarde 1967/1868.

¹⁷ დონატუსის მიერ დამკვიდრებული ტრადიციის შესახებ იხ. Waldrop 1927: 75-142.

¹⁸ ტერმინებს ვიმოწმებ XIII საუკუნეში უცნობი ქართველი ავტორის მიერ შედგენილი „ფსალმუნთა გამოკრებული თარგმანებიდან“. იხ. დობორჯგინიძე 1996; დობორჯგინიძე 1998: 81-85; 121-135.

ფსალმუნის ეგზეგეტიკა ორი ტიპის შესავლებს იცნობს:

ა. ალექსანდრიული ტრადიციის *ὑπόμνημα*, Praefatio, რომელიც უფრო მორალურ-ეთიკურ და დიდაქტიკურ მიზნებს ემსახურება; მასში ძირითადი ყურადღება ეთმობა ბიბლიის მნიშვნელობას ქრისტიანობის შემეცნებისთვის, ტექსტის ზემოქმედების ძალას (*δύναμις*), ტექსტის სარგებლიანობას, ძველი ქართული ტერმინოლოგიის მიხედვით, საკმარებას (*χρησιμότης*), დოგმატურ და თეოლოგიურ პრობლემატიკას და ა.შ.

ბ. ანტიოქიური ტრადიციის რეალ-ისტორიული ხასიათის შესავალი (*ὑπόμνημα γυναικῆ*);¹⁹ ალექსანდრიულის მსგავსად, ანტიოქიური ტრადიციის შესავალიც ანტიკურობიდან იღებს სათავეს; მასში ძირითადად განხილულია კონკრეტულ ტექსტთან უშუალოდ დაკავშირებული საკითხები: თხზულების მოკლე შინაარსი, მისი ავტორი და ისტორიული კონტექსტი, რომელშიც ნაწარმოები შეიქმნა, ნაწარმოების შექმნის დრო, ადგილი და ა. შ. ამგვარი მიმოხილვა ზოგჯერ აღინიშნება საერთო სათაურით: *σχοιὰς*. ალექსანდრიულისგან განსხვავებით, ანტიოქიურ *ὑπόμνημα*-ს აინტერესებს არა ტექსტის მორალურ-ეთიკური საკითხები, არამედ ის კონკრეტულ-ისტორიული რეალობა, რომელშიც ესა თუ ის ფსალმუნი, ან რომელიმე ბიბლიური წიგნის ფაბულა, ამბავი აღმოცენდა. მისი მიზანია, წარმოადგინოს წმინდა წერილის თითოეული წიგნი, ნაწილი, მუხლი, როგორც დასტური, საბუთი (*testimonium*) ერთი რომელიმე რეალურ-ისტორიული სიტუაციის, ერთი პიროვნების (ბიბლიური პერსონაჟი, ბიბლიური წიგნის ავტორი) შესახებ.

შუა საუკუნეების ქართულ ეგზეგეტიკურ ტრადიციაში ორივე ტიპის შესავალი („წინაბჭე“, „წინათქუმა“, „თავისა და ბოლოდსა ანდერძი“) დასტურდება.²⁰ ქვემოთ განვიხილავ ალექსანდრიული შესავლის ტიპურ ნიმუშს, ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თავმანების“ შესავალს, რომელიც უაღრესად საინტერესო თეორიული ხასიათის ფილოლოგიური ნაშრომია.

როგორც ზემოთ ვახსენე, ეფრემი სათაურშივე გამოყოფს ალექსანდრიული ფილოლოგის ძირითად საკვლევ საკითხებს:

- ა. მიზეზი,
- ბ. ვითარება,
- ც. წესი,
- დ. საკმარება წინამდებარისა ამის წიგნისა.

¹⁹ ანტიოქიური ტრადიციის ეგზეგეტიკური შესავლის შესახებ იხ. Bultmann 1984; Bultmann 2002.

²⁰ ალექსანდრიული ტიპის შესავლის კლასიკური ნიმუშია ეფრემ მცირის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შესავალი, ანტიოქიურისა – „ფილოთეონ ისტორიის“ შესავალი.

ეფრემის შესავლის ტექსტში იოლად ამოსაცნობია ტექსტის ისტორიის კვლევის სხვა საკითხებიც, რაც ალექსანდრიული ფილოლოგიის ქვაკუთხედს წარმოადგენს და ამონიოსისა და კასიოდორეს მიერ კონცეპტუალიზებულ სისტემად ითვლება: წიგნის შექმნის მიზეზი, ფსალმუნის შესახებ კომენტარების წიგნთა სახეები, წიგნის ინსპირატორი, მონაცემები სათარგმანებელი ტექსტის შესახებ; კომენტართა შერჩევის პრინციპები და მონაცემები განმმარტებლების შესახებ, რომლებიც ეფრემმა გამოიყენა, ან რომელთაც გარკვეული მოსაზრებით „ჰრიდა და აღზრ-ასხნა“; კანონიკურ განმმარტებელთა სიტყვის ძალი და შეცდენილთა განმმარტებების „რეცა წინააღმდეგომად საგონებელი საეჭუელი სიტყვის ძალი; კომენტარის სახეები და ტიპოლოგია; „თხრობისაებრი“ (რეალ-ისტორიული) და „სახის-მეტყუელებითი“ განმმარტების „ძალი“; ტექსტის ავთენტურობა, ფორმის, სტრუქტურის ავთენტურობა; ცნობილი თეოლოგიური ლექსიკონი; ფსალმუნთა განწესება და დაყოფა; ვისი პირით ლაპარაკობს მეფსალმუნე: „πρόσῳπον τὸ λέγειν“ და ვის მიემართება თითოეული ფსალმუნი; ფსალმუნის თარგმნასა და უეჭველი ორიგინალის მოპოვნებაში დამხმარენი, გადამწერნი, გადაწერის ადგილი და დრო.

საკითხები, რომელთა შესახებაც ეფრემი ასე დაწვრილებით მსჯელობს შესავალში, თანხედება ამონიოსის მიერ შემუშავებულ მოდელს, საკითხებს, რომელთა შესახებაც ფილოსოფოსები საუბრობენ შესავალში: ταῦτα δὲ ἐπενόησαν οἱ φιλόσοφοι προλέγειν. ესენია:

1. ὁ σκοπὸς,
2. τὸ χρῆσιμον,
3. τὸ γνήσιον,
4. ἡ τάξις τῆς ἀναγνώσεως,
5. ἡ αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς,
6. ἡ εἰς τὰ κεφάλαια διαίρεσις καὶ
7. ὑπὸ ποῖον μέρδὸς ἀνάγεται τὸ παρὸν σύγγραμμα.²¹

ბერძნულ-ლათინური, სირიული ან სომხური შესავლები, რომლებიც საგანგებოდაა შესწავლილი და გამოცემული, ამ მასშტაბის (როგორც

²¹ ამონიოსის ეს სისტემა დაწვრილებითაა მიმოხილული ე. რიადის მონოგრაფიაში. იხ. Riad 1988: 43-45, 58-64.

შინაარსით, ასევე ზომით) არ არის.²² ამდენად, ეფრემის შესავალი, ტექსტის ისტორიის კვლევის ძველი ქართული კომპენდიუმი, არა მარტო ქართული, არამედ ზოგადად შუა საუკუნეების ფილოლოგიის დოკუმენტირებული ისტორიაა.

ქვემოთ მოკლედ მიმოვიხილავ იმ ტრადიციას, რომელიც ასე სიღრმისეულად დაამუშავა ეფრემმა და რომელსაც, როგორც ირკვევა, თავის კონტექსტში ანალოგი ნაკლებად ეძებნება.

ტექსტზე ვრცელი შესავლის დართვის ფილოლოგიური ტრადიცია, რომელსაც ეფრემი ეყრდნობა, ფუნქციური თვალსაზრისით ყველაზე ახლოს არის სირიელ მთარგმნელთა მეტატექსტებთან. პოლიტიკური სიტუაციის მეტისმეტი გამწვავების მიუხედავად, VII საუკუნის პირველი მეოთხედი სირიელ სწავლულთათვის იყო თარგმანის აყვავების პერიოდი. სწორედ ამ დროს შეიმუშავეს მათ თარგმნის ის მეთოდი, რომელიც მიმართული იყო ბერძნულის უმცირესი ნიუანსის ზედმიწევნითი სიზუსტით გადმოცემაზე.²³

პავლე ედესელმა ბერძნულთან მაქსიმალურად დაახლოების მიზნით ხელახლა გადაამუშავა გრიგოლ ნაზიანზელის ძველი სირიული თარგმანი და მას შედარებით ვრცელი შესავალი დაურთო. თომა ჰარკელმა იმავე მიზნით (ბერძნულთან დაახლოება) რედაქტირება გაუწია ბიბლიის სირიულ თარგმანს; ახალი რედაქციის შესავალში მან აღწერა როგორც თარგმანის ტექნიკა, ასევე ტექსტთან დაკავშირებული მორალურ-ეთიკური საკითხები. გ. ცუნტცმა საგანგებოდ შეისწავლა ორივე შესავალი და დამაჯერებლად აჩვენა მათი ალექსანდრიული (დიონისე თრაკიელი, არისტარქე) გენეალოგია,²⁴ კერძოდ ის, რომ ეს კოლოფონები აგებულია ანტიკურობის მდიდარი ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ტრადიციის მიხედვით.

თომა ჰარკელისა და პავლე ედესელის კოლოფონებზე დაყრდნობით გ. ცუნტცი ასე აღწერს წიგნის მომზადება-გამოცემის სირიულ ტექნიკას: გამომცემელი იღებს სარევიზიოდ არჩეულ ტექსტს, ერთ ან რამდენიმე ხელნაწერს, რომლებიც, მისი აზრით, ზუსტია და სანდო. იგი ჯერ ადარებს ამ ხელნაწერებს ერთმანეთს და შემდეგ უდარებს მათ სანდო ბერძნულ ორიგინალს; აღნუსხავს განსხვავებულ იკითხვისებს კოლაციონირების

²² ბერძნულ-ლათინური, სირიული და სომხური შესავლების შესახებ იხ. Hunger 1966; Riad 1988; Sanjian 1969: 7-41; Zuntz 1945; Zuntz 1951: 174-196.

²³ სირიული მთარგმნელობითი ტრადიციის შესახებ იხ. Brock 1969:96-102; Brock 1979a: 69-87; Brock 1979b: 120-130; Brock 1983: 1-14.

²⁴ Zuntz 1951: 174-196.

საგანგებო წესებით; სარევიზიო ეგზემპლარში აღნიშნავს სპეციალური ნიშნებით რა აკლია, ან რა არის ზედმეტი ამა თუ იმ ნუსხაში, აშიაზე მიუთითებს სხვაობებს, ვარიანტებს. ეს არის I ეტაპი.

შემდეგ ეტაპზე იგი გადაიწერს სარევიზიო ტექსტის გასუფთავებულ პირს და შეაქვს მისი განსჯით სანდო იკითხვისები სხვა ხელნაწერებიდან. თავდაპირველი სარევიზიო ტექსტის იკითხვისები ან ქრება ტექსტიდან, ან გამოდის აშიებზე. იმ სიტყვებს, რომელთაც ცვლილება განიცადეს, სპეციალური მარკერით თავზე აღუნიშნავენ. ამგვარად დამზადებული პირი, კასიოდორეს გამოთქმა რომ ვიხმართ, არის „codex archetypus ad cuius exemplaria sunt ceteri corrigendi“.²⁵ სწორედ აქედან გადაიწერებოდა ახალი ვერსია და გადაწერის შემდეგ შეუდარდებოდა ავტოგრაფს.²⁶

ეგრემ მცირე არაერთ კოლოფონში აღწერს თავის ტექსტოლოგიურ საქმიანობას, რომელიც ძალიან ახლოსაა გ. ცუნტცის მიერ სირიული კოლოფონების მიხედვით აღწერილ საკმაოდ რთულ პროცედურასთან:

„ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რომელნი მიემთხვნეთ წმიდასა ამას წიგნსა, ვითარმედ, ვითარცა-იგი დავითისა თარგმანებათა შინა, ეგრეთვე ყოველსა ამას სამოციქულოსა წიგნსა შინა ძალისაებრი მოწაფობად დამიცავს დიდისა მოძღურისა და ყოველთა ეკლესიათა ჩუენთა მნათობისა გიორგი მთაწმიდელისა საუკუნოდ მოვსენებულისაჲ მე, უნდოსა მტუერსა წმიდათა ფერვტა მისთაჲსა, ეგრემს მცირესა. რამეთუ მათვე თარგმნილი საქმე მოციქულთაჲ, კათოლიკენი და ებისტოლენი წინა მესხნიან და სამოციქულოდ სიტყუაჲ მიერ დამიწერია, რადთა არა მეორედ თარგმნილად შეირაცხოს წიგნი სამოციქულოდ. [...]

ბერძენთა ენაჲ უფსკრულ ღრმა არს და იგივე და ერთი ადგილი მრავალსა პირსა აღიარებს, და უპირატესად ყოველსა მას ადგილსა ზედამიწევნით გამოიკულევს წმიდაჲ იოანე ოქროპირი და განცხადებულად უეჭუელ-ჰყოფს ვითარებასა მისსა, ამათ ესევეითართა ღრმათა ადგილთა, სადაცა უკმდა შეცვალებად და სხუებრ ცვალებად სიტყუასა სამოციქულოსა ქართულსა, რომელი მაშინდა ძლით გულისგმა-იყოფებოდის, ოდეს სამნი, გინა ოთხნი თარგმანნი პავლისანი და ეგეოდენნივე ლექსიკონნი, რომელ არიან ღრმათა წიგნურთა სიტყუათა ანბანსა ზედა განწობილნი სიტყუანი, ერთად შემოვკრიბნი, მაშინდა ძლით მოუპოდ ქართული შემსგავსებული სიტყუაჲ.

²⁵ Cassiodorus / Mynors 1937: 163.

²⁶ Zuntz 1951: 181.

და ესევითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან, კიდესა სტიქონისასა იოტად დამისუამს და შინა სიტყუასა წინათ ესე, ვითარმედ: *უსაკუთრესი არს*, აწ უკუე სადაცა კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტად ჰპოო და სიტყუასა თანა *უსაკუთრესი*, ცან, ვითარმედ მცირედ ცვალეზად ჰნებებია მას სიტყუასა, რომელი-იგი წმიდასა მამასა ჩუენსა გიორგის არა ეგოდენ სხუსა რადსამე მიზეზისაგან, რაოდენ ძუელისავე პავლისა წაყოლისაგან დაუტეობია [...] ვითარმედ რომელი მრავალსა პირსა აღიარებდა, იგი ძუელისავე თარგმნილისადა მიუყვანებია. და მეცა აგრეთვე, სამოციქულოდ სიტყუად ვითა მათ ეთარგმნა, ეგრეთ დამიწერია პირველ, რადთა მოწაფობად მისი სრულ ვყო. ხოლო სადა თარგმანი სიტყუსად მაიძულებდა იშუთ ცვალეზასა სიტყუსასა, იგი თარგმანსა შინა იოტადთა და უსაკუთრესითა აღმინიშნავს ყოველსა ადგილსა და ამით სახითა ძალისაებრ განკრძალულ ვარ, რადთა არ სიტყუსა სხუწობრობამან შეცვალეზა-მცეს თარგმანისცა და დაგუაჭირვოს მართლ განმარტებული სიტყუად წმიდათა მათთად”.²⁷

გ. ცუნტცი ამ საკმაოდ რთულ პროცედურასთან დაკავშირებით სვამს კითხვას: არ შეიძლებოდა, შედარების ამ რთული პროცესის მაგიერ სკრიპტორიუმში მიეცათ პირდაპირ სუფთა, ანუ ბერძნულის მიხედვით „გასუფთაებული“, სანდო ხელნაწერი? გ. ცუნტცი ასე პასუხობს თავისსავე კითხვას: „ეს იყო ძალიან ხანგძლივი ტრადიცია. ჰიერონიმეც ასე იქცეოდა, მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში თარგმნიდა ხელახლა. უმეტესწილად კი ადაპტირებას მიმართავდა – ძველ ლათინურ ტექსტს აახლოვებდა Graeca veritas-სთან. ეს მეთოდი ადაპტირებისა თვითონ ბერძნულშიც ცნობილია და ხელნაწერების მინაწერებსა და კოლოფონებში არაერთხელაა დადასტურებული. შდრ. *ἀναβλήθη πρὸς...* ეს არის ცნობილი ალექსანდრიული მეთოდი. ძენოდოტე, არისტარქე და სხვები ჰომეროსის იმ ხელნაწერებს, რომლებიც მათ განსაკუთრებით სანდო ეჩვენებოდათ, კი არ „უშვებდნენ“ მიმოქცევაში, არამედ სხვა დანარჩენებს უდარებდნენ ამ სანდოებს”.²⁸

კარლ ლახმანამდელი ეს მეთოდი, როგორც ზემოთ ვთქვი, მართლაც ძალიან ძლიერი იყო ტრადიციის ძალით, ამიტომაც გასაგებია, დაასკვნის ცუნტცი, რატომ გაგრძელდა ასე დიდხანს დისკუსია „textus receptus“-ის შესახებ ბიბლიოლოგიაში.²⁹

²⁷ ხელნ. Jerus. 16 2r-3v, იხ. თვალთვალი 2009: 205.

²⁸ Zuntz 1951: 184.

²⁹ იქვე.

ისევე, როგორც ქართულში, ბერძნულ-ლათინურ და სირიულ ტრადიციაშიც ამგვარი პრეციზულობით შესრულებული კოლოფონების მქონე ხელნაწერები თითზე ჩამოსათვლელია. ამასთან დაკავშირებით ცუნტცმა საგანგებოდ შეისწავლა ეს ხელნაწერები მათი ფუნციური დანიშნულების „კვალის“ მიხედვით და დაასკვნა, რომ „ამგვარი აპარატით შესრულებული ხელნაწერები მხოლოდ სწავლულთა ვიწრო წრის დაკვეთა იყო, შესაბამისად, მხოლოდ ამ ვიწრო წრეს სჭირდებოდა, მასიური მოხმარებისთვის კი ხელნაწერები, რა თქმა უნდა, აპარატის გარეშე მზადდებოდა“.³⁰

მკვლევრის ამ დასკვნაშიც იოლად ამოიცნობა ეფრემის სიტყვები მკითხველთა, შესაბამისად, ტექსტების ორი ტიპის შესახებ: „ამას თანა ამასცა მეცნიერ იყავ, ვითარმედ ესრეთ აქუს ჩუეულებაჲ წიგნებსა ბერძენთასა, რადთა ანბანსა ზედა განაწყობდნენ ყოველთავე სიტყუათა გამოსაძიებელთა და ღრმათა, რადთა ადულ იყვნენ საპოვნელად. და მას წიგნსა ლექსიკონ უწოდენ, რომელ არს ლექსთად, ესე-იგი არს, ღრმათა სიტყუათად. და თითოეულსა წიგნსა – გარეშესა გინა საეკლესიოთაგანსა – ყოველივე ღრმად და გამოსაძიებელი სიტყუად ანბანსა ზედა განწყობილი და შეკრებული, თავად და შესავალად წიგნისა უწერია, უკუეთუ ოდენ გამომეძიებელ და გულისკმის-მყოფელ ყოფილ იყოს მომგებელი წიგნისად, რომელსა კუალთა შედგომითა კინი ესე სახე ჩუენცა გიჩუენეთ თქუენ“ [...] ერთი იგი შემოკლებულად და ლიტონად მარტივთათუს და ლიტონთა, და მეორე იგი უვრცელესად და უღრმესად გამომეძიებელთათუს და გულისკმისმყოფელთა“.³¹

ეფრემ მცირის შესავალთან დაკავშირებული საკითხების გაანალიზება ანტიკური და შუა საუკუნეების ფილოლოგიური და ეგზეგეტიკური მეთოდების კონტექსტში, ზოგადად, ძველი ქართული ფილოლოგიის სისტემური ნიშნების, მთარგმნელთა თეორიული ნააზრევის კვლევა აჩვენებს, რომ ეს ტრადიცია გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური დისციპლინის განუყოფელი ნაწილია და ამ დისციპლინას არაერთი მნიშვნელოვანი სიახლით ამდიდრებს.

³⁰ Zuntz 1951: 184.

³¹ Q 37, 4v (შანიძე 1968: 116).

ლიტერატურა

- ბეზარაშვილი 2004 – ქეთევან ბეზარაშვილი, რიტორიკისა და თარგმანის თეორია და პრაქტიკა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანების მიხედვით, თბილისი
- დობორჯგინიძე 1996 – ნინო დობორჯგინიძე, ფსალმუნთა განმარტება. სიტყუანი ფსალმუნთანი, შემოკლებით თარგმანთაგან გამოკრებილნი მრავალთა წიგნთაგან. უძველესი ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა ნინო დობორჯგინიძემ, ტ. 1, 2, თბილისი
- დობორჯგინიძე 1998 – ნინო დობორჯგინიძე, ფსალმუნთა გამოკრებული თარგმანება და ძველი ქართული ლინგვისტური აზროვნების ისტორიის საკითხები, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2000 – ნინო დობორჯგინიძე, ტერმინ გრამატიკოსის გაგებისათვის ძველ ქართულ მწერლობაში, იხ. თსუ აღსაღებაზრდა მეცნიერთა შრომები, 4, რედ. ლ. ბეგუჩაძე, გვ. 8-17, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2009ბ – ნინო დობორჯგინიძე, ძველი ქართული ფილოლოგიის ისტორიიდან (ანტიოქიის სამეფოს როლი XI-XIII საუკუნეების პოლიტიკურ და კულტურულ-საგანმანათლებლო პროცესებში), იხ. ჟურნალი ენათმეცნიერების საკითხები, 2009 (I-II), მთ. რედაქტორი თ. გამყრელიძე, გვ. 185-194, თბილისი
- დობორჯგინიძე 2010 – ძველ ქართველ მთარგმნელთა თეორიის ტექნიკური და მეტაფორული დისკურსი, კრებულში: წახნაგი 2 (2010), რედ. მ. ლაღანიძე, გვ. 194-209, თბილისი
- თვალთვაძე 1997 – დარეჯან თვალთვაძე, ეფრემ მცირე – ბიზანტიური მწერლობის კომენტატორი, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- თვალთვაძე 2009 – დარეჯან თვალთვაძე, ეფრემ მცირის კოლოფონები, თბილისი
- კეჭალაძე, რაფაეა 1983: ნათელა კეჭალაძე, მიაა რაფაეა, ამონიოს ერმისის თხზულებები ძველ ქართულ მწერლობაში, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 1984: მელიქიშვილი, დამანა, ძველი ქართული ლოგიკური ტერმინოლოგიიდან, ჟურნალი ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები 25: 106-120, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 1988: მელიქიშვილი, დამანა, გელათის სალიტერატურო სკოლა და ქართული ფილოსოფიური ენის განვითარების გზები, სადისერტაციო ნაშრომი
- დ. მელიქიშვილი 1999: მელიქიშვილი, დამანა, ძველი ქართული ფილოსოფიურ-თეოლოგიური ტერმინოლოგიის ისტორიიდან, თბილისი
- დ. მელიქიშვილი 2009: დამანა მელიქიშვილი, ფილოლოგიური ძიებანი (სტატიების კრებული), თბილისი
- ნ. მელიქიშვილი 1987 – ნინო მელიქიშვილი, რამდენიმე დაკვირვება ეფრემ მცირისა და ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობით მეთოდზე, ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია 1987, 4: 119-129, თბილისი
- ნ. მელიქიშვილი 1999 – ნინო მელიქიშვილი, გრიგოლ ნაზიანზელის 16 ჰომილეტიკური სიტყვის ეფრემ მცირისეული თარგმანი” ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1999,1-4: 149-164, თბილისი
- ოთხმეზური 1992 – თამარ ოთხმეზური, ერთი ლინგვისტური შენიშვნის შესახებ ძველ ქართულ მწერლობაში” ჟურნალი მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1992,4: 105-117, თბილისი
- ოთხმეზური 2004 – თამარ ოთხმეზური, გრიგოლ ნაზიანზელის ეფრემისეული კრებულების მარგინალიები, კრებული კორნელი კეკელიძე 125, გვ. 132-144, თბილისი
- ოთხმეზური 2005 – თამარ ოთხმეზური, გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა კომენტარები ქართულ მთარგმნელობით ტრადიციაში, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- შანიძე 1968 – მხეკალა შანიძე, ფსალმუნთა თარგმანების შესავალი: უწყებად მიხეზსა და ვითარებასა, და თხრობად წესსა და საკმარებასა წინამდებარისა ამის წიგნისასა, რომელ არს თარგმანებად ფსალმუნთად, იხ. ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11 (1968), რედ. ა. შანიძე, გვ. 77-122, თბილისი

- ჩიკვატია 1997 – ნანა ჩიკვატია, ექვთიმე მთაწმიდლის “წინამძღვარი”. სადისერტაციო ნაშრომის ავტორეფერატი, თბილისი
- ხარანაული 2005 – ხარანაული, ანა, ძველი აღთქმის ხანმეტი ფრაგმენტები და ქართული ბიბლიის ტექსტის ისტორიის საკითხები. სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი
- ხოფერია 1999 – ლელა ხოფერია, მაქსიმე აღმსარებლის „პიროსთან სიტყვებებს“ ძველი ქართული თარგმანები, სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი
- ხოფერია 2001 – ლელა ხოფერია, თავისუფალ და ზუსტ თარგმანთა ზოგიერთი თავისებურებანი ერთი ტექსტის ორი ქართული თარგმანის მიხედვით, ჟურნალი მრავალთავი XIX, გვ. 418-431, თბილისი
- Astell 1999: Astell, Ann W. Cassiodorus's "Commentary on the Psalms" as an "Ars Rhetorica". *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* XVII (Winter, 1999): 37–73
- Brock 1969: Brock, Sebastian, "The phenomenon of biblical translation in Antiquity", *ALTA. The University of Birmingham Review* 2,8: 96-102
- Brock, Sebastian 1979a: "Aspects of Translation Technique in Antiquity", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20: 69-87
- Brock 1979b: Brock, Sebastian, "The Syriac Euthalian material and the Philoxenian version of the NT", *ZAW* 70: 120-130
- Brock, Sebastian 1983: "Towards a history of Syriac translation technique", *Orientalia Christiana Analecta* 221:1-14
- Bultmann 1984: Bultmann, Rudolf, *Die Exegese des Theodor von Mopsuestia*, Stuttgart: Kohlhammer
- Bultmann 2002: Bultmann, Rudolf, *Theologie als Kritik: Ausgewählte Rezensionen und Forschungsberichte*, hrsg. v. Mathias Dreher, Tübingen: Mohr Siebeck
- Cassiodorus / Mynors 1937: Mynors, Roger Aubrey Baskerville, *Cassiodori senatoris Institutiones*, Oxford: Clarendon Press
- Doborjginidze 1999: Doborjginidze, Nino, "Grammatisch-sprachwissenschaftliche Kommentare aus den altgeorgischen Psalmenkatänen", იბ. ჟურნალი *Georgica*, Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens, 22, S. 91-99, Jena // Konstanz // Aachen
- Doborjginidze 2000 – Nino Doborjginidze, Die identitätsbildende Funktion der Sprache und Übersetzungsprobleme bei den altgeorgischen Exegeten", in: U.-Chr. Sander –F. Paul (edd.), *Muster und Funktionen kultureller Selbst- und Fremdwahrnehmung*. Beiträge zur internationalen Geschichte der sprachlichen und literarischen Emanzipation. Göttingen, S. 169-184
- Doborjginidze 2003: Doborjginidze, Nino, "Die Argumente gegen die Bibelübersetzung in die Volkssprache und ihre Nachwirkung auf die Entwicklung des Georgischen in den 10.-12. Jh.", in: Winfried Boeder (ed.): *Kaukasische Sprachprobleme*. Beiträge zu den Kaukasistentagungen in Oldenburg 1995-2001 (= *Caucasica Oldenburgensia* 1). Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, pp. 119-140
- Doborjginidze 2009a, Doborjginidze, Nino, *Die georgische Sprache im Mittelalter (=Sprachen und Kulturen des christlichen Orients*, Bd. 17), hrsg. v. Johannes den Heijer, Stephen Emmel, Martin Krause, Andrea Schmidt, Wiesbaden: Reichert Verlag
- Dörrie 1974 – Dörrie, Eduard, Zur Methodik antiker Exegese, ჟურნალი *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche* 65, S. 121-138, Berlin: de Gruyter
- Englisch 1994: Brigitte Englisch: Die Artes liberales im frühen Mittelalter (5.-9. Jh.). Das Quadrivium und der Komputus als Indikatoren für Kontinuität und Erneuerung der exakten Wissenschaften zwischen Antike und Mittelalter, *Sudhoffs Archiv, Beihefte* 33, Stuttgart 1994
- Gögler 1963: Goegler, Rolf, *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Duesseldorf: Patmos-Verlag;
- Hieronymus / Hilberg 1996: Hieronymus / Hilberg, Isidorus, *Hieronymus, Epistulae*, ed. I. Hilberg (= *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 54, Wien

- Hunger 1966 Hunger, H. 1966: *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaisaridee in der Arengen der Urkunden* (= Wiener byzantinische Studien 2). Wien
- Jori 2005: Alberto Jori, Die Paradoxien des menschlichen Selbstbewusstseins und die notwendige Existenz Gottes - Zu 'Cogitatio' und 'Intellectus' im Streit zwischen Anselm und Gaunilo, in: C. Viola and J. Kormos (ed.), *Rationality from Saint Augustine to Saint Anselm. Proceedings of the International Anselm Conference - Piliscsaba (Hungary) 20-23 June 2002 (Piliscsaba 2005)*, S. 197-210
- Jones 1945: Jones Leslie, W. The Influence of Cassiodorus on Medieval Culture. *Speculum: a Journal of Medieval Studies* XX (October, 1945): 433-442
- Kharanauli 2002 – Kharanauli, Ana, Ein Chanmeti-Fragment der georgischen Übersetzung von Esdra I (Fragen der Authentizität, Vorlage und Übersetzungstechnik), *ქერნალო Le Muséon, Revue d' Études Orientales* 116,1-2: 181-216, Louvain-La-Neuve
- Kolbert 2006: Kolbet, P. R., Athanasius, the Psalms, and the Reformation of the Self, *Harvard Theological Review* 99[01] (2006) 85-101
- Lagarde 1967/1868: Lagarde, Paul, de, *Hieronymi quaestiones hebraicae in libro Geneseos / e recognitione Pauli de Lagarde*, Lipsiae: Teubner
- Lubac 1998: Lubac 1998: Lubac, Henri, de, *The four senses of Scripture* (=Medieval exegesis, Vol. 1), Grand Rapids, Mich.: Eerdmans [u.a.]
- Lubac 2000: Lubac 2000: Lubac, Henri, de, *The four senses of Scripture* (=Medieval exegesis, Vol. 2), Grand Rapids, Mich.: Eerdmans [u.a.]
- Neuschäfer 1987 (1, 2) – Neuschäfer, Bernhard, *Origenes als Philologe*, (=Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft ; 18,1, 2), Bd. 1, 2, Basel : Reinhardt
- Riad 1988: Riad, Eva 1988: *Studies in the Syriac Preface* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Semitica Upsaliensia 11). Uppsala
- Sanjian 1969: Sanjian A. K. 1969: “Colophons of Armenian Manuckripts”, *Harvard Armenian Texts and Studies* 2: 7-41
- Schäublin [u.a.] 1974: Schäublin, Christoph, *Untersuchungen zu Methode und Herkunft der antiochenischen Exegese*, Köln: Hanstein
- Schäublin 1992: Zur paganen Prägung der christlichen Exegese, *კრებულში: Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalcedon*, hrsg. von J. van Oort u.U. Wickert, S. 132-173, Kampen: Kok Pharos Publ. House
- Schäublin 2005: Schäublin, Christoph, *Aus paganer und christlicher Antike : ausgewählte Aufsätze zur klassischen Philologie (1970 - 1997)*, Basel: Schwabe
- Schlieben [u.a.] 1974: Schlieben, Reinhard, *Christliche Theologie und Philologie in der Spätantike: Die schulwissenschaftlichen Methoden der Psalmenexegese Cassiodors*, Berlin: de Gruyter
- Schlieben 1979: Schlieben, Reinhard, *Cassiodors Psalmenexegese: eine Analyse ihrer Methoden als Beitrag zur Untersuchung der Geschichte der Bibelauslegung der Kirchenväter und der Verbindung christlicher Theologie mit antiker Schulwissenschaft*, Göppingen: Kümmerle
- Stead 1992: Stead, Christopher, Athanasios als Exeget, *კრებულში: Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalcedon*, hrsg. von J. van Oort u.U. Wickert, S. 174-189, <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/SET=1/TTL=1/MAT=/NOMAT=T/CLK?IKT=1008&TRM=%3C&cvtourl%3E&mpn>: Kok Pharos Publ. House
- Waldrop 1927: Waldrop, George Byron, “Donatus, the Interpreter of Vergil and Terence, in: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 38, (1927) pp. 75-142
- Zuntz, Günter 1951: “Die Subscriptionen der Syra Harclensis”, *ZDMG* 101: 174-196
- Zuntz, Günter 1945: *The Ancestry of the Harclean New Testament*. London

„Der herzlichsten und freundlichsten Aufnahme können Sie sicher sein“

ვახტანგ იმნაიშვილი, თბილისი

სახელგანთქმული ავსტრიელი მკვლევარი, რომანული ენების აღიარებული სპეციალისტი, გრაცის უნივერსიტეტის პროფესორი ჰუგო შუხართი (1842–1927) ორ ათეულზე მეტ ენას ფლობდა, მათ შორის ქართულსაც. შუხართი იყო ვენის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი, ბოლონიის, ბუდაპეშტის, ოსლოს უნივერსიტეტების საპატიო დოქტორი; ბუდაპეშტის, ბერლინის, მიუნხენის, რომის, ამსტერდამის, ლისაბონის, კოპენჰაგენის, კრაკოვის მეცნიერებათა აკადემიების საპატიო წევრი, ჯაკარტის ხელოვნებისა და მეცნიერებათა საზოგადოების წევრი, საპატიო წევრი სხვადასხვა სამეცნიერო ინსტიტუტისა სან-სებასტიანში, მილანში, ბალტიმორში, მოსკოვში, სანკტ-პეტერბურგსა და სხვა ქალაქებში. ჰუგო შუხართი იყო ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საპატიო წევრიც.

XIX საუკუნის ოთხმოციანი წლების ბოლოს არტურ ლაისტის¹ მეშვეობით მან გაიცნო ქართველი მეცნიერები, საზოგადო მოღვაწეები, ევროპის დიდი ქალაქების უნივერსიტეტების ქართველი სტუდენტები და ცდილობდა, მათი დახმარებით საფუძვლიანად შეესწავლა ქართული. შუხართი დაუახლოვდა თბილისსა და საქართველოს ფარგლებს გარეთ მცხოვრებ ქართველებს და მათგან სისტემატურად იღებდა კონსულტაციებს ქართული ენის მისთვის ძნელად გასაგებ ზოგიერთ საკითხზე, აგრეთვე აზუსტებდა წიგნებში ამოკითხულ ცნობებს მისთვის საინტერესო ამა თუ იმ ყოფითი საკითხის შესახებ. შუხართს მიმოწერა ჰქონდა არა მარტო ქართველებთან, არამედ თბილისში მცხოვრებ გერმანულ თუ სხვა ეროვნების კოლეგებთან, ნაცნობებთან (არტურ ლაისტი, კარლ ჰანი², ნიკოლოზ ზეიდლიცი³, ადოლფ

---

¹ **არტურ ლაისტი** (1852-1927) – გერმანელი მწერალი, პუბლიცისტი, მთარგმნელი. 1885 წლიდან იგი დამკვიდრდა საქართველოში, შეისწავლა მისი ენა, ლიტერატურა, ისტორია. გერმანულ ენაზე თარგმნა „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც 1890 წ. დაიბეჭდა დრეზდენში. ეს იყო პირველი თარგმანი „ვეფხისტყაოსნისა“ ევროპულ ენაზე. 1905 წელს თბილისში დააარსა გაზეთი „Kaukasische Post“, რომელსაც წელიწად-ნახევარი რედაქტორობდა.

² **კარლ ჰანი** (1848-1925) – კავკასიოლოგი, თბილისის I გიმნაზიაში, ამიერკავკასიის უნივერსიტეტსა და პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში ასწავლიდა გერმანულ, ბერძნულ და ლათინურ ენებს. დაბეჭდილი აქვს ეთნოგრაფიული და გეოგრაფიული ხასიათის შრომები. გამოაქვეყნა „ძველი მწერლების ცნობები კავკასიის შესახებ“ ორ ტომად.

დირი⁴, ლევ ლოპატინსკი⁵...), ამავე დროს საქმიანი ურთიერთობა დაამყარა ევროპაში მყოფ კოლეგებთან (ქართველებსა თუ უცხოელებთან), რომელთაც რამენაირი კავშირი ჰქონდათ ქართულთან და შეეძლოთ მისთვის დახმარების გაწევა (ნიკო მარრი⁶, ალექსანდრე ცაგარელი⁷, ალექსანდრე ხახანაშვილი⁸, პეტრე მელიქიშვილი⁹, ოლივერ უორდროპი¹⁰, რიხარდ მეკელაინი¹¹...), ზოგიერთს კი თვითონ უწევდა კონსულტაციებს ქართული გრამატიკის მათთვის ბუნდოვანი საკითხების გასარკვევად.

საქართველოში მცხოვრები მეგობრები დაუინებით სთხოვდნენ, ჩამოსულიყო თბილისში და თავისი თვალთ ენახა მისთვის საოცნებო ქვეყანა, რომლის შესახებაც ასე ბევრი საოცარი ამბავი ესმოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით ნიკოლოზ ღოღობერიძე¹² და დავით სარაჯიშვილი¹³ აქტიურობდნენ. გავეცნოთ ფილიპე გოგიჩაიშვილის წერილსა და ორ პატარა ამონარიდს არტურ ლაისტის წერილებიდან შუხართისადმი:

„Sehr geehrter Herr Professor! Ich sende Ihnen heute per Poste “Разыскания” von Marr (über შავთელს etc.) und “ხალიტერატურო ქართული” von S.Chundadse, die mir Herr N.Gogoberidse für Sie übergeben hat. Er hat nämlich gewünscht, dass ich Ihnen seine Exemplare schicke. Es lässt Sie bestens grüssen und hofft, Sie einmal bei uns begrüßen zu können“ (P.Gogitschaischwili, 27.V.1902);

³ ნიკოლოზ ზეიდლიცი (1831-1907) – სტატისტიკოსი, ეთნოგრაფი, ბუნებისმეტყველი. 1868 წ. და-ნიშნეს კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის მთავარ რედაქტორად. 1880 წელს გამოაქვეყნა თავის მიერ შედგენილი კავკასიის ეთნოგრაფიული რუკა.

⁴ ადოლფ დირი (1867-1930) – გერმანელი ეთნოგრაფი და ენათმეცნიერი, კავკასიოლოგი, მიუნხენის უნივერსიტეტის პროფესორი, 1902-1913 წლებში კავკასიაში ცხოვრობდა.

⁵ ლევ ლოპატინსკი (1842-1922) – იბერიულ-კავკასიურ ენათა ცნობილი მკვლევარი. 1889–1917 წლებში იყო კავკასიის სასწავლო ოლქის საოლქო ინსპექტორი, 1919–22 წლებში – ბაქოს უნივერსიტეტის პროფესორი. 1891-1913 წლებში რედაქტორობდა პერიოდულ კრებულს „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“.

⁶ ნიკო მარრი (1864–1934) – გამოჩენილი ქართველი ენათმეცნიერი, ფართო დიაპაზონის ფილოლოგი, ორიენტალისტი, არქეოლოგი, სსრკ მეცნ. აკადემიის ვიცეპრეზიდენტი.

⁷ ალექსანდრე ცაგარელი (1844-1929) – გამოჩენილი მეცნიერი, ფილოლოგი, ენის მკვლევარი და ლიტერატურის ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე. პეტერბურგის უნივერსიტეტის (შემდგომ კი აგრეთვე ახალდაარსებული თბილისის უნივერსიტეტის) პროფესორი.

⁸ ალექსანდრე ხახანაშვილი (1864-1912) – ცნობილი მკვლევარი, ფილოლოგი, ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, მოსკოვის დაზარევის სახელობის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტის პროფესორი.

⁹ პეტრე მელიქიშვილი (1950–1927) – ცნობილი ქიმიკოსი, ოდესისა (1885–1917) და თბილისის უნივერსიტეტის (1918–1927) პროფესორი.

¹⁰ ოლივერ უორდროპი (1864-1948) – ინგლისელი დიპლომატი, მთარგმნელი, ქართული კულტურის მოამაგე და პოპულარიზატორი.

¹¹ რიხარდ მეკელაინი (1880-1948) – გერმანელი ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, ქართველოლოგი და სლავისტი. გამოსცა „გერმანულ-ქართული ლექსიკონი“ (I, ბერლინი, 1937; II, ლაიფციგი, 1943).

¹² ნიკოლოზ ღოღობერიძე (1839-1911) – საზოგადო მოღვაწე, ქველმოქმედი.

¹³ დავით სარაჯიშვილი (1848–1911) – ცნობილი მრეწველი და ქველმოქმედი.

„Der herzlichsten und freundlichsten Aufnahme können Sie sicher sein“

„Mehrere meiner georgischen Freunde haben mir den angenehmen Auftrag erteilt Sie für die Sommerferien hierher einzuladen. Der herzlichsten und freundlichsten Aufnahme können Sie sicher sein“ (A.Leist, 3.III.1896); „Gegenwärtig weilt Herr Professor Zagareli hier. Er und Herr David Saradschew¹⁴ lassen Sie herzlich grüssen. Heute beim Mittagessen tranken wir auf Ihr Wohl und Herr Saradschew bedauerte sehr, dass Sie sich bisher nicht bewegen liessen einmal den Kaukasus zu besuchen. Hoffentlich kommen Sie doch noch einmal ins sagenreiche Kolchis“ (A.Leist, 14.IX.1904).

რა აკავშირებდა ჰუგო შუხართს საქართველოსთან? მოდი, ჯერ თვითონ მას მოეუსმინოთ:

აი, რა აუწყა მან აკაკი შანიძეს:

„Mein theoretisches Studium des Georgischen begann ich vor fast 40 Jahren. Als ich 1895 meine Abhandlung über den Passivismus des Georgischen und im allgemeinen des kaukasischen Verbs veröffentlicht hatte, war in Graz P. Melikišwili (Melikoff), Professor der Chemie in Odessa für einen längeren Aufenthalt eingetroffen und von ihm, dem Chemiker, lernte ich die praktischen Anfangsgründe des Georgischen. Er brachte mich mit sehr vielen Ihrer Landsleute in nähere Beziehung und daraus erwuchs mir reicher Nutzen“ (4.VI.1926).

უფრო ადრე კი შუხართი ალექსანდრე ხახანაშვილს შემდეგ სტრიქონებს სწერდა (სხვადასხვა წერილში):

„Mein wissenschaftliches Interesse haftet an der Sprache und zwar auch hier nur insoweit als Sie sich zu komparatives Zwecken verwenden lässt... Wenn ich Tsagarelis Arbeiten anzeigte und nun die Ihrigen anzuzeigen gedenke (nicht verspreche!), so bewegt mich dabei der Wunsch, das Studium der georgischen Philologie im Allgemeinen unter den Westeuropäern anzuregen“ (1.XI.1897).

„Sobald ich sie (ein Artikel über Romanisches - W.I) vollendet habe, hoffe ich mich wieder dem Georgischen zuwenden zu können, und dann in Einem, jene Arbeit über die eine meiner Handschriften, die längst fast fertig ist, abzuschlissen, eine Anzeige Ihrer

---

¹⁴ იგულისხმება დავით სარაჯიშვილი.

Litteraturgeschichte zu schreiben und Fr. Müllers Abhandlung über den Ursprung des georgischen Alphabets genauer zu studieren“ (27.XII.1897).

„Was meine Angelegenheiten betrifft, so bin ich ganz in georgischen Handschriften vergraben...Zu gleicher Zeit suche ich mich über das Vorhandensein georgischer Hdss in den grossen Bibliotheken Mittel- und Westeuropas zu unterrichten“ (31.I.1897).

„Ich bin jetzt ganz in georgischer Paläographie versunken und hoffe die erste „Mittheilung aus georgischen Handschriften“ noch vor meiner Abreise druckfertig machen zu können (mit zwei phototypischen Tafeln)“ (6.III.1897).

„Meine Gesundheitsverhältnisse und mein Beruf hemmten mich sehr, meine Arbeit verteilte sich auf Romanisch, Baskisch und manches Andere. Nun bin ich seit zwei Jahren pensioniert und beabsichtige meinen kurzen oder langen Lebensabend (ich bin jetzt fast 61 Jahre) vor Allem dem Studium den kaukasischen Sprachen zu widmen. Freilich wird das auch wieder nicht ohne lange Unterbrechungen geben... Mitte Dezember gedenke ich auf einige Monate nach Ägypten zu gehen. Vielleicht wird es mir dadurch unmöglich gemacht, Ihnen zwei lange Anzeigen (von Chundadze ხალოტერატურო ქართული und von Adjarian Étude sur la langue Lase) zu schicken, die im nächsten Heft der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes erscheinen werden und schon gedruckt sind. Es ist meine Absicht, wo möglich Alles was seit einiger Zeit über Khartwelische Sprachwissenschaft in georgischer und russischer Sprache erschienen ist, eingehend zu besprechen; ... Nach glücklicher Rückkehr aus Ägypten denke ich auch einige längst begonene Arbeiten über georgische Grammatik wieder aufzunehmen. Dazu würde mir, wegen des reichen Stoffes, die handschriftliche Grammatik Džanašwili von grossen Nutzen sein, die sich in Asiat. Museum im Peterburg befindet“ (23.XI.1902).

1899 წელს შუხართი მოსე ჯანაშვილს აცნობებდა:

„Ich habe längere Zeit hindurch meine georgischen Studien liegen lassen müssen, habe sie aber vor Kurzem wieder aufgenommen... Es liegt mir sehr viel daran Ihre Publikation möglichst bald zu besitzen, da ich noch in diesem Jahre eine Arbeit über georgische Paläographie zu vollenden hoffe“ (26.IV.1899).

უნდა ითქვას, რომ ქართველმა საზოგადო მოღვაწეებმა და მკვლევრებმა თავიდანვე დიდი ინტერესი გამოიჩინეს შუხართის მიმართ და ყოველნაირად

უწევდნენ დახმარებას ქართულის შესწავლაში. მათ, ცხადია, იმთავითვე იგრძნეს, რომ ჩვენი ენის მიმართ ისეთი სახელმძღვანელო მეცნიერის ყურადღება, როგორც ჰუგო შუხართი იყო, დიდად შეუწყობდა ხელს ქართული ენით უცხოელ, პირველ რიგში, ევროპელ მეცნიერთა დაინტერესებას, რომელთა დიდი გამოცდილება სასიკეთოდ წაადგებოდა ქართულის უფრო ღრმად კვლევას. ამიტომ იყო, რომ „ივერიას“ და სხვა გაზეთებში ხშირად იბეჭდებოდა გამოსმაურებები შუხართის ნაშრომებზე ქართულის შესახებ. მაგალითისთვის მ. ჯანაშიელის სტატიის დასკვნით ნაწილს დავიმოწმებ „ივერიიდან“: „ამ წიგნიდან («ტრანზიტის პასიური ბუნებისათვის კავკასიურ ენებში») სჩანს, რომ ქართველთათვის თავგადაღებულს მეცნიერს არ დაუკლია თავისი ძალ-ღონე, რათა კავკასიელთა ენები, უმეტესად-კი ენა ქართული გაეცნო ევროპიელთათვის. ავტორი დიდს ცოდნას იჩენს ქართულის ენის განხილვაში და, ვფიქრობთ, შორს არ არის ის დრო, როდესაც ეს მეცნიერი სრულიად და სავსებით გამოარკვევს საგრამატიკო კანონებს ქართულის ენისას და მით დაიმსახურებს მაღლობას ენათმეცნიერებისას და ქართველთა ერისას“ („ივერია“, №218, 1895).

თუ როგორ აფასებდნენ ქართველი მოღვაწეები ავსტრიელ სწავლულს, ამაზე წარმოდგენას შეგვიქმნის რამდენიმე ამონარიდიც შუხართისადმი გაგზავნილი პირადი წერილებიდან:

„Permettre moi, cher Professeur de vous présenter de la part du peuple géorgien et de ma part aussi en ma qualité du géorgien, mille salutations les plus reconnaissantes pour vos travaux scientifiques concernant la langue géorgienne, qui par vos soins incomparables commence à être connue dans la science européenne”
(**P. Gogitschaischwili**, 31.III.1897);

“Was Ihnen mich ehrenden Wunsch anlangt, mit mir in Verbindung zu bleiben, so muss ich sagen, dass ich diese Verbindung als die höchste Ehre für mich erachte und noch erachten werde und sehr gern diese Verbindung fortdauern sehen möchte, gleichviel, ob ich in Deutschland oder anderwärts bin” (**P.Gogitschaischwili**, 28.III.1899).

ნოე ჟორდანიას, რომელიც იმჟამად ბერლინის უნივერსიტეტის სტუდენტი იყო (მოგვიანებით კი, 1918-1921 წლებში, საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარე გახდა), შუხართს დახმარებას სთავაზობდა:

„Obwohl ich nicht Philolog bin, aber als Kenner der Georgischen Sprache und Literatur, bin ich bereit Ihnen zu dienen“ (N.Geordania, 13.III.1896).

მოსე ჯანაშვილი 1895 წელს წინასწარმეტყველურად მიმართავდა გრაცელ პროფესორს ქართულად მიწერილ წერილში: „უნდა იცოდეთ, რომ თქვენი დეაწლი და გარჯა უნაყოფო არ იქნება ქართული გრამატიკის საქმეში“ (6.XII.1895).

ეს მონაკვეთი კი ოლივერ უორდროპის მიერ ჰუგო შუხართისადმი მიმართული სიტყვებით მინდა დავამთავრო: „Your energetic efforts will, I feel sure, make an epoch in the history of Georgian studies“ (15.10.1895).

საგანგებოდ მინდა აღვნიშნო შუხართისა და ილია ჭავჭავაძის¹⁵ ურთიერთობა. „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“, რომლის თავმჯდომარეც იმხანად ილია ჭავჭავაძე იყო, არაერთხელ მიუღია შუხართის თხოვნა, დახმარებოდნენ ამა თუ იმ სახის (მხატვრული თუ სამეცნიერო) ლიტერატურის შექმნაში. ერთი ასეთი თხოვნა შუხართმა 1895 წლის 25 ოქტომბერს გაგზავნა თბილისში:

„ეს-ეს არის ბატონმა ხახანაშვილმა მომწერა, რომ შესაძლოა თქვენგან მივიღო მისი წიგნის – „ქართული სიტყვიერების ისტორიის“ – პირველი ტომი და «ივერიის» ის ნომრები, რომლებშიც მოთავსებულია მისი წერილი «კვალი საერო პოეზიისა ქართლის ცხოვრებაში». იქნებ კეთილინებოთ, გადმომიგზავნოთ ეს ორი რამ და, თანაც, მაუწყოთ მათი ფასი და გადმოგზავნის ხარჯები, რითაც უსაზღვროდ ვიქნები თქვენგან დავალებული. გთხოვთ მიიღოთ, ჩემო თავადო, თქვენდამი ჩემი უდიდესი პატივისცემა.“

ამ წერილის პასუხად 1895 წლის 16 ნოემბერს ილიამ შემდეგი შინაარსის წერილი გაუგზავნა შუხართს გრაცში:

„Милостивый государь,

Имею честь препроводить 1-ый выпуск Очерков по истории грузинской словесности и те номера газеты "Иверия", в коих напечатаны: «Кваლი საერო პოეზიისა ქართლის ცხოვრებაში». Прошу о стоимости присылаемого не беспокоиться, ибо одно удовольствие, что Вы занимаетесь грузинскою литературою, вознаграждает нас вполне. Примите уверение в моем глубочайшем уважении

Илья Чавчавадзе“:

¹⁵ ილია ჭავჭავაძე (1837–1907) – დიდი ქართველი მწერალი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე, იმხანად გაზ. „ივერიის“ რედაქტორი, ქართული ეკლესიის მიერ დღეს წმინდანად არის შერაცხილი.

ქართული პასუხია! რომელ ანაზღაურებაზეა ლაპარაკი! ილიას კარგად ჰქონდა შეგნებული, თუ რა შედეგს მოუტანდა მის ერს ამგვარი კეთილი დამოკიდებულება და უანგარო ზრუნვა ქართველი ერის ბედითა და მისი კულტურით დაინტერესებულ მოღვაწეთა შემოსამტკიცებლად, მას კარგად ესმოდა, რა მნიშვნელობა ჰქონდა შუხართის დონის მკვლევართა დაინტერესებას ქართული ენით და მათთვის ხელის შეწყობას. ამიტომ იყო, რომ ჰუგო შუხართს ილია ჭავჭავაძის თავმჯდომარეობის დროს სისტემატურად აწვდიდნენ მისთვის საჭირო წიგნებს ქართული ენის შესახებ და დიდხალ ნიმუშებს ქართული ლიტერატურისას, რის მიმართაც სახელგანთქმული ავსტრიელი მეცნიერი მეტად დიდ ინტერესს იჩენდა. ამაზე მეტყველებს მისი არქივი, სადაც უამრავი წიგნი არის შემონახული ქართული ენისა და ლიტერატურის შესახებ, ხშირად ზოგიერთი გამოცემის რამდენიმე ეგზემპლარიც კი, რასაც გრაცელ პროფესორს ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწეები თუ მეცნიერები ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად უსასყიდლოდ უგზავნიდნენ (რაც ევროპელთათვის, კაცმა რომ თქვას, ერთობ უჩვეულო ქმედება იყო). ერთი ასეთი მაგალითი ზემოთ არის მოხსენიებული, როცა ნ. დოლობერიძემ შუხართის თხოვნის დასაკმაყოფილებლად გრაცში თავისი ბიბლიოთეკიდან გაგზავნა პროფესორისათვის სასურველი წიგნის პირადი ეგზემპლარი, რაკი ის წიგნის მაღაზიებში აღარ მოიპოვებოდა.

ჰუგო შუხართისა და ქართველი საზოგადო მოღვაწეებისა და მეცნიერების ურთიერთპატივისცემამ და სიმპათიამ გადააწყვეტინა გრაცელ პროფესორს საქართველოში გამგზავრება, მაგრამ მისი სურვილის შესრულებას რაღაცამ შეუშალა ხელი.

1926 წლიდან ჰუგო შუხართსა და აკაკი შანიძეს¹⁶ შორის ინტენსიური მიმოწერა გაჩაღდა, რისი ინიციატორიც ქართველი პროფესორი იყო. ამ დროისათვის შუხართის ყურადღება სხვა საკითხებისადმი იყო მიპყრობილი და ქართულმა ენამ და ლიტერატურამ, რომელთაც მან არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა, დროებით მეორე პლანზე გადაიწია (საჭიროა აღინიშნოს, რომ ჰუგო შუხართი ფართო დიაპაზონის მკვლევარი იყო, მეტად პროდუქტიულიც – 770 დაბეჭდილი ნაშრომის ავტორი, და მისი თვალსაწიერი მსოფლიოს ათეულობით ენას სწვდებოდა, ამიტომ ერთხანს ქართულის ერთგვარად ჩრდილში მოქცევა სავსებით ბუნებრივი ჩანს), მაგრამ, რაკი ა. შანიძემ

¹⁶ აკაკი შანიძე (1887–1987) – ქართული ენათმეცნიერების პატრიარქი, თბილისის უნივერსიტეტის ერთერთი დამაარსებელი.

ქართული შეახსენა, გრაცელ სწავლულში განახლდა ინტერესი ჩვენი ენისადმი და, მიუხედავად იმისა, რომ სექტემბრის შუა რიცხვებიდან, ფაქტობრივად, ლოგინად ჩავარდა და მუშაობა აღარ შეეძლო (უკანასკნელი ნაშრომი 1925 წელს გამოაქვეყნა, მხოლოდ სიკვდილის შემდეგ იხილა დღის სინათლე მისმა კიდევ სამმა სტატიამ, რომელთაგან ერთი – „Mitteilungen aus georgischen Handschriften“ – 1928 წელს დაიბეჭდა „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ /Bulletin de l'Université de Tiflis/ VIII ტომში¹⁷), იმედი ჰქონდა გამო-
 ჯანმრთელებისა და ენერგიულად ცდილობდა, თავისი საქმეების გამგრ-
 ძელებელი ეპოვა ქართულის სფეროში, ვინც სერიოზულად ჩაუჯდებოდა, მისი სიტყვებით, ამ „მეტად სიმპათიურ და საინტერესო ენას“¹⁸, და სიხარულით აცნობა აკაკი შანიძეს, რომ მიაგნო ასეთ პიროვნებას, დოქტორ ფრანც გოშს¹⁹, რომელმაც სურვილი გამოთქვა ქართველი კოლეგების დახმარებით ქართულის სერიოზულად შესწავლისა. ამ საკითხებზე მსჯელობდნენ ა.შანიძე და შუხართი თავიანთ წერილებში და, აი, 1927 წლის 16 თებერვალს ჰუგო შუხართმა ა. შანიძეს მორიგი წერილი გაუგზავნა, რომელშიც, სხვათა შორის, წერდა:

„...Meine östlich gerichtete Studienrichtung sollte sich zuerst in einer Reise nach dem Kaukasus verwirklichen, aber mein Freund und Stubennachbar Gustav Meyer beanspruchte die Priorität des Gedankens und errang sich ein betreffendes Reisestipendium. Er machte aber wegen irgend einer dort herrschenden Seuche keinen Gebrauch davon. Mich selbst fesselte vorderhand noch das Baskische, doch widerum führte diese auf das Georgische zurück, wegen gewissen Übereinstimmungen auf das Kaukasische hin, die übrigens von mir zu stark betonte“²⁰.

¹⁷ როგორც ხელნაწერზე შუხართის მიერ გაკეთებული შენიშვნა მოწმობს, ეს ნაშრომი დაუსრულებელია.

¹⁸ „Da es schmerzlich ist, dass ich ein mir so sympathisches und interessantes Studium habe aufgeben müssen, was das Georgische ist, so habe ich in den letzten Zeiten in meinen Papieren herumgekrant und darunter „Mitteilungen aus georgischen Handschriften“ gefunden, die ich Ihnen gestern, als Zeugnis meines Interesses recommandirt zugeschickt habe“ (Bulletin de l'Université de Tiflis, VIII, 1928, S.376). ამას სწერდა შუხართი აკაკი შანიძეს 17 აპრილს, ოთხი დღის შემდეგ კი იგი უკვე ცოცხლებში აღარ ერია.

¹⁹ **ფრანც გოში** (1884-1956) – იმხანად რუსული ენის ლექტორი გრაცის უნივერსიტეტში და იმავედროულად უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის თანამშრომელი. გოში წლების განმავლობაში სამხედრო ტყვე იყო რუსეთში. 1934-45 წლებში დოქტორი გოში გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის დირექტორი იყო.

²⁰ ეს წერილი შუხართის კარნახითაა დაწერილი მისი მოწაფის მიერ, რადგან თვითონ 1926 წლის სექტემბრიდან ლოგინად იყო ჩავარდნილი და უკვე გაურკვეველად წერდა.

გუსტავ მაიერი (1850-1900) იყო ენათმეცნიერი, ინდოგერმანისტი, გრაცის უნივერსიტეტის პროფესორი. მასა და შუხართს ძველი ნაცნობობა აკავშირებდათ. მაიერი შუხართს წერილებს 1878 წლიდან სწერდა (შუხართის არქივში დაცულია გუსტავ მაიერის 24 წერილი). მათი მიმოწერის თემა იყო საუნივერსიტეტო საქმეები, აგრეთვე იტალიური და მისი დიალექტები, ეტრუსკული, ალბანური, ბოშების ენა, პოლიტიკა... მაიერის წერილები შუხართს მოსდიოდა რომიდან, ათენიდან, ბერლინიდან, პრაღიდან, უფრო კი გრაციდან. ბოლო წერილი 1897 წლითაა დათარიღებული. 1904 წლის 1 თებერვალს შუხართი სწერდა პეტრე მელიქიშვილს: „Gustav Meyer starb 1900, nachdem er, an unheilbaren Paralysis mehrere Jahre in der Irrenanstalt zugebracht habe“. მაშასადამე, შუხართის სურვილი, კავკასია მოენახულებინა, ქართულით მისი გატაცების საწყის ეტაპზე, ალბათ, 1895-97 წლების სიახლოვეს უნდა ვივარაუდოთ. მაგრამ აქ ერთგვარი კითხვები ჩნდება. კერძოდ: მაიერმა ბოლო ორი წერილი 1897 წლის მაისში მისწერა შუხართს, თანაც, ისე, რომ პირადად მას კი არ გაუგზავნა, სხვისი (წიგნებით მოვაჭრე ოტო ჰარასოვიცისა და ადოლფ ჰილმის) მეშვეობით მიაწვდინა, მანამდე კი, 10 წლის განმავლობაში, არაფერს სწერდა! საკითხავია, გაბუტულები ხომ არ იყვნენ ამ ხნის განმავლობაში, რაკი მაიერმა შუხართს ხელიდან გამოსტაცა კავკასიაში გასამგზავრებელი სტიპენდია? მაგრამ მაშინ რატომ სწერს მელიქიშვილს მაიერზე, რომელსაც მეგობრად და მეზობლად მოიხსენიებს? იმიტომ ხომ არა, რომ სწორედ მაშინ (1897 წ.) იყო მაიერი ფსიქიატრიული საავადმყოფოს კედლებში გამოკეტილი და ამის გამო შეეხმიანა სხვების მეშვეობით შუხართს? თუკი გაირკვა, XIX საუკუნის მიწურულს კონკრეტულად როდის მძვინვარებდა კავკასიაში ეპიდემია, უფრო დაზუსტებით შეიძლება იმის თქმა, რა პერიოდში ჰქონდა შუხართს განზრახული საქართველოში გამომგზავრება. მისი დაინტერესება ქართულით ხომ დაახლოებით XIX საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს იწყება. ყოველ შემთხვევაში, მისი პირველი წერილები ამ მიმართულებით 1888 წლის დასაწყისით თარიღდება, როცა იგი არტურ ლაისტს სთხოვდა, ქართული ენის პრაქტიკულად შესასწავლად საჭირო ლიტერატურით მოემარაგებინა²¹.

თუ ჯანმრთელმა მაიერმა უკანასკნელი წერილი 1887 წელს მისწერა შუხართს, რატომ აღარ სწერს მომდევნო 10 წლის განმავლობაში? მათ ხომ

²¹ ვ. იმნაიშვილი, „აკაკი შანიძისა და პუგო შუხართის მიმოწერიდან“, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, №31, 2004.

ინტენსიური მიმოწერა ჰქონდათ, სალაპარაკოც ბევრი ექნებოდათ. რამ დაამუნჯა გუსტავ მაიერი? იქნებ რაღაც საკითხში მათი ინტერესები ერთმანეთს შეეჯახა და უბრად იყვნენ ან, პირიქით, ერთიმეორეს უნივერსიტეტში ხვდებოდნენ და რაღად დასჭირდებოდათ წერილების წერა. მაგრამ მანამდეც ხომ მეზობლად ცხოვრობდნენ, თუმცა მაინც წერილებით უზიარებდნენ ერთმანეთს ფიქრებს²². 1897 წელს კი მაიერი საავადმყოფოში გამოკეტეს და სწორედ ამიტომ, რაკი პირადად ვეღარ შეხვდებოდა, წერილი გაუგზავნა შუხართს, ჯერ კიდევ შეეძლო, ეტყობა, წერა, მერე კი ამასაც ვეღარ ახერხებდა. უკვე სწორი მაიერის ბოლო წერილები 1987 წლის მაისითაა დათარიღებული. 5 მაისს ოტო ჰარასოვიცის მეშვეობით მიაწვდინა წერილი შუხართს, 27-ში კი ადოლფ ჰიოლმი დაიხმარა საამისოდ. ამის შემდეგ იგი უკვე დაძაბუნებულია და წერილების წერის თავიც არა აქვს.

ამ მაინც ბურუსით მოცული საკითხისთვის ერთგვარი ნათელის მოფენის მიზნით გრაცის უნივერსიტეტის არქივში მოვიძიე ამ საკითხთან დაკავშირებული მასალები, რამაც ზოგიერთი საინტერესო მომენტი წარმოაჩინა. კერძოდ, გაირკვა შემდეგი:

ჩანს, გუსტავ მაიერმა მცირე აზიასა და კავკასიაში მოგზაურობა გადაწყვიტა სამეცნიერო ინტერესებით და ამ მიზნის განსახორციელებლად 1894 წლის შემოდგომაზე თხოვნა შეიტანა სამინისტროში სამოგზაურო სტიპენდიის მისაღებად. სამინისტროს ბრძანებით (30.I.1895) მას გამოეყო შესაბამისი თანხა: 800 ფლორინი (გულდენი) „1895 წლის გაზაფხულისთვის გათვალისწინებული მოგზაურობისთვის მცირე აზიასა და კავკასიაში“. იმხანად ავსტრიაში პროფესორის წლიური ხელფასი 1200-დან 2400 ფლორინამდე მერყეობდა, ასე რომ, 800 ფლორინი გვარიანი თანხა იყო.

ჩაფიქრებული მოგზაურობა მაიერმა ვერ განახორციელა (საფიქრებელია, იმ დროს მძვინვარე ქოლერის საყოველთაო ეპიდემიის გამო). ამიტომ სამინისტრომ 1895 წლის 6 აპრილის ბრძანებით გამოყოფილი თანხა მაიერს მომდევნო, 1896, წლისთვის გადაუტანა.

შტაიერმარკის სამხარეო ხელისუფლების 1896 წლის 8 იანვრის ბრძანებით გრაცის უნივერსიტეტს გადაეგზავნა უწყება, რომელშიც ფილოსოფიის

²² ამ ინტენსიური მიმოწერის შესახებ შემიძლია მხოლოდ ვარაუდი გამოეთქვა, რომ, რაკი ერთსაც და მეორესაც ხშირად უხდებოდა გრაცის დატოვება და სხვადასხვა ქალაქში საქმიანი მოგზაურობა, სწორედ იმიტომ, რომ კოლეგები იყვნენ და მეზობლებიც, სალაპარაკოც ბევრი ექნებოდათ, ამიტომ შორიდან წერილებით ეხმიანებოდნენ ერთმანეთს. ეს იყო იმ პირობებში მათთვის ურთიერთობის ყველაზე მოხერხებული საშუალება.

ფაკულტეტის დეკანატს სთხოვდნენ: „პროფესორ მაიერს აცნობეთ, რომ გათვალისწინებული სამეცნიერო მოგზაურობა მცირე აზიასა და კავკასიაში ამჟამად იქ არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო განუხორციელებელი ჩანს. აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ პროფ. მაიერს დაგეგმილი მოგზაურობა, ალბათ, ვერც 1896 წელს მოუხერხდება“.

1896 წლის დეკემბერში მაიერმა კვლავ სცადა, სტიპენდია კიდევ ერთი წლით გადაეკადებინა და 1897 წლისთვის მიეღო. მაგრამ მან ვერც ამ წელს შეძლო მოგზაურობა. ოფიციალური საფუძველი ასე უდერდა: „1897 წლის პირველ კვირებში გუსტავ მაიერი პროგრესირებადი დამბლის გამო იძულებული გახდა, უნივერსიტეტში ლექციები შეეწყვიტა“. იმავე წლის გაზაფხულზე კი გუსტავ მაიერი ფელდჰოვის სამხარეო ფსიქიატრიულ საავადმყოფოში მოათავსეს (გრაცის სიახლოვეს), სადაც 1900 წლის 28 აგვისტოს გარდაიცვალა.

უნდა აღინიშნოს, რომ 1894-1900 წლების ქალაქებში არ ჩანს, რომ შუხართმა თხოვნა შეიტანა მისთვის სამოგზაურო სტიპენდიის გამოყოფის შესახებ (1894 იმიტომ, რომ სწორედ ამ წლის შემოდგომაზე შეიტანა მსგავსი თხოვნა მაიერმა, 1900 კი იმიტომ, რომ ამ წელს გარდაიცვალა – ამდენად, თუკი კონკურენცია იყო, ამ წლებში უნდა ყოფილიყო, თუმცა თამამად შეიძლება უკანასკნელი სამი წელი არ მიგველო სათვალავში, რადგან მაიერს უკვე აღარ ჰქონდა მოგზაურობის თავი: იგი, მძიმე ავადმყოფი, ფსიქიატრიულ კლინიკაში იმყოფებოდა.

შუხართის ზემომოყვანილი სიტყვებიდან არ ჩანს, თითქოს მან ითხოვა სამოგზაურო სტიპენდია. ეს არსად არაა დაფიქსირებული. შუხართის სიტყვები უფრო იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ მას მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა მაიერთან, რაც, იმ დროს მიღებული წესის თანახმად, სრულიად გამორიცხავს კოლეგებისა თუ მეგობრების მიერ ერთდროულ თხოვნას ერთი და იმავე სტიპენდიისას და ერთგვარ კონკურენციას. ისე გამოდის, თითქოს გუსტავ მაიერი შეეცილა შუხართს სტიპენდიას, რაკი შუხართსაც ჰქონდა დაგეგმილი მოგზაურობა, თანაც, სწორედ კავკასიაში, სტიპენდია კი მაიერს დარჩა, მაგრამ აქედან უცილობლად არ გამომდინარეობს, რომ შუხართმა თხოვნა სამინისტროში თვითონაც შეიტანა.

გრაცის უნივერსიტეტის არქივში დაცული ფილოსოფიის ფაკულტეტის მასალებიდან არ ჩანს, რომ მაიერსა და შუხართს ერთმანეთის მიმართ

მტრობა ჰქონდათ. შუხართის შესახებ არსებული მასალების საფუძველზე, მისი პიროვნული თვისებებიდან გამომდინარე, ასეთი რამ დაუჯერებელი ჩანს. თანაც, სტიპენდიის ორჯერ გადაწევის მიზეზებიც ამ საკითხთან დაკავშირებული საქმიანი ქაღალდების მიხედვით სრულიად აშკარაა და არავითარ ეჭვს არ იწვევს.

გრაცის უნივერსიტეტის არქივის თანამშრომლები გამორიცხავენ მაიერსა და შუხართს შორის მტრობას ან მკვეთრ დაპირისპირებას, ეყრდნობიან რა მათი კოლეგებისა და ნაცნობების მოგონებებს მათ შესახებ. თუკი შუხართის სიტყვებს მაინც უნდა გავუწიოთ ანგარიში, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მან ჯენტლმენურად დაიხია უკან და გზა მაიერს დაუთმო, რადგან ჩათვალა, რომ იმხანად სტიპენდიას მაიერი უფრო იმსახურებდა. ამიტომ ვფიქრობ, ეს კონკურენცია (თუკი იგი მართლაც იყო) 1894 წელს უნდა გაჩენილიყო და, ამდენად, ჰუგო შუხართს საქართველოში ჩამობრძანება, ისე ჩანს, თითქოს 1895 წლის გაზაფხულისთვის ჰქონდა დაგეგმილი, მაგრამ, რაკი ხელი შეეშალა, გარკვეული ნაბიჯების გადადგმა უკვე იმავე წლის შემოდგომაზე დაიწყო. ამაზე – ქვემოთ.

ის ფაქტი, რომ საქართველოში შუხართის მოპატიუების აქ წარმოდგენილი ამონარიდები 1896 წლითა და მომდევნო პერიოდით თარიღდება, გადამწვევტი მნიშვნელობის მქონე არ უნდა იყოს. ის უფროა საგულისხმო, თვითონ შუხართი რას ფიქრობდა და რა ნაბიჯების გადადგმას აპირებდა ამ მიმართულებით.

შუხართს ქართულით დაინტერესების პირველი ეტაპიდან (დაახლ. 1888 წ.) ეპატიუებოდნენ საქართველოში, ხოლო მას შემდეგ, რაც პირველი ცდა საქართველოში ჩამოსვლისა ჩაეშალა, უფრო მეტი თავგამოდებით სთხოვდნენ თბილისში ჩამობრძანებას, მით უმეტეს, რომ სწორედ 1895 წლის შემდეგ იწყებს იგი ქართულის შესახებ სხვადასხვა სახის წერილების გამოქვეყნებას, რამაც ქართველ მეცნიერთა და საზოგადო მოღვაწეთა წრეში მისი პოპულარობა შეუდარებლად გაზარდა და იგი სასურველი სტუმარი გახდა ყველასთვის. როგორც გაირკვა, საქართველოში ჩამოსვლა მან 1895 წლისთვის გადაწყვიტა, რათა უკეთ გასცნობოდა ქართველ ხალხსა და მის თავისებურ ენასაც, რომელიც მის სათაყვანებელ ბასკურთან ამჟღავნებდა ზოგიერთ სფეროში მსგავსებას თუ ნათესაობას, მაგრამ, რაკი ეს მოგზაურობა არ მოუხერხდა, უკან აღარ დაიხია და მიწოდებულ მასალებზე დაყრდნობითა და

პეტრე მელიქიშვილის ხანგრძლივი კონსულტაციების დახმარებით, რომელიც შუხართს ქართულში მის მშობლიურ ქალაქში – გრაცში – ამეცადინებდა, უკვე 1895 წლის ზაფხულის მიწურულს პირველი წიგნი დაბეჭდა ვენაში – „Über das Georgische“, რომლის პარალელურადაც ჯერ ვენის მეცნიერებათა აკადემიას მოახსენა „Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen“, რაც იმავე წელს „აკადემიის უწყებებშიც“ (Sitzungsberichte d.Wien. Ak.) გამოაქვეყნა.

ამ დროისათვის, 1895 წლისთვის, ჰუგო შუხართს უკვე საკმაო რაოდენობით ჰყავს ქართველი ნაცნობებიც და უცხოელი კოლეგებიც, რომლებთანაც ქართულის შესახებ ჰქონდა მიმოწერა (სანკტ-პეტერბურგში – ალექსანდრე ცაგარელი, თბილისში – ლეო ლოპატინსკი, კარლ ჰანი, ნიკოლოზ ზეიდლიცი, ლაიფციგში – ედუარდ ზივერსი²³, ოქსფორდში – უილიამ მორფილი²⁴, ქერჩში – ოლივერ უორდროპი, ფრაიბურგში – რუდოლფ ტურნეისენი, ჩერნოვციში – თეოდორ გარტნერი, მილანში – კლაუდიო ჯაკომინო)... მომდევნო წელს ამგვარ ნაცნობთა წრე საგრძნობლად გაიზარდა. აქ მე არაფერს ვამბობ არტურ ლაისტის შესახებ, ვისაც შუხართი ჯერ კიდევ 80-იანი წლების ბოლოს დაუკავშირდა და ვისგანაც იგი სისტემატურად დებულობდა საჭირო ინფორმაციებს თუ სხვადასხვა სახის ლიტერატურას, უპირატესად პრაქტიკულ სახელმძღვანელოებს ქართულის შესასწავლად და ლექსიკონებს. მე, ძირითადად, ვეყრდნობი შუხართის არქივში დაცულ წერილებს, რომელთა რიცხვი 13000-ს აჭარბებს, თუმცა მისი რომელიმე კორესპონდენტის წერილი შეიძლება გრაცში აღარც იყოს შემონახული. შუხართმა, ჩანს, ძირფესვიანად შეისწავლა იმდროინდელი სპეციალური ლიტერატურა ქართულის შესახებ, ბეჯითად დააკონსპექტა ათეულობით რვეულში, ხოლო გაუგებარ საკითხებს ქართველ კოლეგებთან მიმოწერის საშუალებით არკვევდა. საქართველოში ჩამოსვლა იმიტომ უნდოდა, რომ ადგილზე უშუალოდ გასცნობოდა ქართველ ხალხს, მის უჩვეულო ენას, მის თავისებურ ბგერით სამყაროს, რადგან ავსტრიასა და გერმანიაში ზოგჯერ ქართულ ბგერებს იქ

²³ ედუარდ ზივერსი (1850-1932) – ცნობილი ფონეტიკოსი, ლაიფციგის უნივერსიტეტის პროფესორი. ზივერსი ქართული ბგერებითაც იყო დაინტერესებული (იხ. ვ. იმნაიშვილი, „ნოე უორდანი და ფილიპე გოგიჩაიშვილი – ცდის პირები ქართულ ბგერათა ბუნების შესწავლის საქმეში საზღვარგარეთ“: კრებული „შოთა ძიძიგური –90“, თსუ, 2002).

²⁴ უილიამ რიჩარდ მორფილი (1834-1909) – ინგლისელი სლავისტი, ოქსფორდის უნივერსიტეტის პროფესორი, რომელიც 1880 წლიდან სერიოზულად დაინტერესდა ქართული ენით და მისი შესწავლა დაიწყო.

გადაბარებული თბილისელი სომხების მეტყველებაზე დაყრდნობით იკვლევდნენ, რაც შუხართისთვის, ბუნებრივია, მიუღებელი იყო და ეს არაერთხელ აღუნიშნავს კიდევ.

შუხართი რომ ნამდვილად სერიოზულად ფიქრობდა საქართველოში ჩამოსვლაზე, ამაზე მიუთითებს ჩემ მიერ მოძიებული მასალები კარლ ჰანისა და ჰუგო შუხართის მიმოწერიდან. მართალია, ჩემს ხელთ მხოლოდ ჰანის მიერ გაგზავნილი 3 წერილია შუხართისადმი, მაგრამ აშკარაა, სამივე ერთგვარი პასუხია გრაცელი პროფესორის შეკითხვებზე იმ დროს მისთვის საინტერესო და აქტუალური საკითხების შესახებ. ერთერთი ამგვარი თემა არის შუხართის მოსალოდნელი ჩამოსვლა თბილისში. შუხართმა, ეტყობა, წინასწარ გაიკითხა სავარაუდო მოგზაურობის შესახებ. ვფიქრობ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ჰანის წერილების ის ადგილები, რომლებიც შუხართის მოსალოდნელ ვიზიტს შეეხება.

ჯერ ორიოდე სიტყვა შუხართის ადრესატის შესახებ:

კარლ ჰანი (1848-1925) კავკასიოლოგთა ძველი სკოლის წარმომადგენელია. იგი დაიბადა გერმანიაში, ვიურტემბერგში, სადაც მიიღო საშუალო განათლება, რაც შემდგომ ტიუბინგენისა და ოდესის უნივერსიტეტებში სრულყო. კავკასიაში საცხოვრებლად გადმოსვლის შემდეგ ჰანი ათწლეულების განმავლობაში იყო თბილისის ვაჟთა I გიმნაზიის მასწავლებელი, ქალთა I გიმნაზიის დირექტორი, გერმანული რეალური გიმნაზიის მასწავლებელი. მოგვიანებით იგი გერმანულ, ბერძნულ და ლათინურ ენებს ასწავლიდა ჯერ თბილისის სხვადასხვა სასწავლებელში, ხოლო შემდეგ ამიერკავკასიის უნივერსიტეტსა და თბილისის პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში.

პედაგოგიურ საქმიანობას ჰანი მეცნიერებასაც უთავსებდა და მეცნიერთა წრეში მიღებული კაცი იყო. კარლ ჰანის, როგორც მეცნიერის, კვლევის სფერო იყო ძველი მწერლების ცნობები კავკასიისა და მის მცხოვრებთა შესახებ; კავკასიის გეოგრაფიულ სახელთა კვლევა, ცნობები კავკასიის სხვადასხვა რაიონში მოგზაურობის შესახებ; წერილები და შენიშვნები კავკასიის შესახებ უახლეს გამოკვლევებზე...

ახლა გავეცნოთ ამონარიდებს ჰანის წერილებიდან შუხართისადმი:

„...Es freut mich sehr, dass in neuerer Zeit verschiedene Gelehrte des Auslands auch den kaukasischen Sprachen, speziell den Georgischen, ihre Aufmerksamkeit zugelenkt haben. Ich bin überzeugt, dass diese Studien nicht ohne Resultate bleiben werden.

„Der herzlichsten und freundlichsten Aufnahme können Sie sicher sein“

Diejenigen, die sich bis jetzt damit befasst, haben meist nicht die genügende allgemeine und vor allem nicht die philologische Bildung um auf dem so schwierigen Gebiet etwas leisten (?) zu können. Sie sind, Herr Professor, zu meiner Freude schon der zweite Herr aus Graz, welcher sich in diesen Jahr an mich wendet. Vor etwa zwei Jahren erhielt ich von Herrn Prof. Meyer in Graz (der Vorname ist mir leider entfallen) einen ähnlichen Brief wie den Ihrigen und habe ich demselben soweit ich konnte, diese und jene Auskunft ertheilt. Herr Meyer hat mir auch für diesen Herbst einen Besuch des Caucasus in Aussicht gestellt und soll es mich freuen, wenn ich ihm hier an die Hand gehen kann, soweit es (?) mein Dienst mir erlaubt“ (14.VIII.1895).

„Schliesslich, möchte ich Ihnen noch einmal den Rath geben im Interesse der Sache: bestimmt früher oder später einmal nach hier zu kommen. Die Reise ist ja so weit nicht, am 7ten Tag können Sie hier sein. Von einer solchen Excursion verspreche ich Ihnen einen ganz ausserordentlichen Vortheil für Ihre Studien - ich erwarte täglich Nachricht von Prof. Meyer, der ja diesen Herbst sicher (oder: hieher =hierher) kommen wollte. Wissen Sie nicht von demselben? Je mehr Gelehrte Herren des Auslands sich mit unserem Caucasus abgeben, desto mehr profitieren wir Caucasier“ (14.IX.1895).

„ბატონებს, რომლებიც სამეცნიერო მუშაობას ეწევიან, საკმარისად ესმით გერმანული საიმისოდ, რომ თქვენი ნაშრომი ორიგინალში წაიკითხონ. საჭირო დამატებები და შესწორებები, ჩემი აზრით, მაშინ შეიძლება გაკეთდეს, როცა თქვენ თვითონ ჩამობრძანდებით ჩვენთან ხანგრძლივი დროით“ (13.X.1895).

ეტყობა, შუხართს მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი საქართველოში ჩამოსვლა, რაკი ჰანი ასე დაბეჯითებით ლაპარაკობს ავსტრიელი პროფესორის ხანგრძლივ ვიზიტზე თბილისში.

მას შემდეგ, რაც 1900 წელს შუხართის კოლეგა და კონკურენტი მაიერი გარდაიცვალა, ეტყობა, შუხართს კვლავ გაუჩნდა საქართველოში ჩამოსვლის სურვილი და შანსიც. ხელისშემშლელი აღარ ჰყავდა, თვითონ თვალი მაინც თბილისისკენ ეჭირა, ხელმეორედ (მაგრამ უფრო თამამად) მონდომა იქ გამგზავრების თავის მობმა და კვლავ გაიკითხა ქართველ ნაცნობებში ასეთი მგზავრობის შესაძლებლობაზე. კერძოდ, რჩევისთვის მიმართა ფილიპე გოგიჩაიშვილს, რომელიც იმუამად ლაიფციგის უნივერსიტეტში ისმენდა ლექციებს. 1900 წლის დასაწყისში გოგიჩაიშვილი სწერს შუხართს:

„Ich habe Ihren Brief erhalten und drücke Ihnen dafür ergebenst besten Dank aus. Ich würde mich sehr freuen, wenn Sie sich einmal entschliessen könnten, nach dem Kaukasus zu reisen. Sie werden ja, Herr Professor, wenn Sie von den mit Ihrem Beruf verbundenen akademischen Arbeiten los sind, mehr Ruhe und auch Zeit finden, um diese Reise unternehmen zu können. Der Weg ist dabei gar nicht so lang und schwer. Es wäre rathsamer, wenn Sie, da dort die Sommerhitze etwas lästig ist, die Reise im Frühjahr oder Herbst vornehmen wollten. Ich hoffe immer, dass Sie Georgien bald besuchen werden“ (12.I.1900).

„Ich bedauere sehr, dass es Ihnen Ihr Gesundheitszustand nicht erlaubt, eine Reise nach Georgien zu unternehmen. Dennoch gebe ich die Hoffnung nicht ganz auf - ich hoffe immer, Sie einmal in Sakhartwelo begrüßen zu können“ (29.VIII.1900).

შეიძლება ყოველ წერილში ერთსა და იმავეზე ისაუბროს კაცმა? ჩანს, თვითონ შუხართი ახსენებს მუდმივად საქართველოში სასურველ, მაგრამ ჩაშლილ თუ განუხორციელებელ მოგზაურობას.

გავიდა ორი წელიწადი. შუხართმა კვლავ გაიხსენა გოგიჩაიშვილი და შეეხმიანა მას. პასუხმაც არ დააყოვნა:

„Vor Kurzem erhielt ich Ihren werthen Brief, wofür ich Ihnen meinen besten Dank erstatte. Ich bedauere nur, dass Sie mit Ihrer Gesundheit nicht ganz zufrieden sind. Anderenfalls würden Sie es vielleicht für möglich finden einmal zu uns zu kommen und unser Land anzusehen. Ich will immerhin hoffen, dass Sie früher oder später eine Reise nach Georgien unternehmen werden“ (7.V.1902).

შუხართი არ ისვენებს, ეტყობა, თბილისი უხსენა გოგიჩაიშვილს. აქ კვლავ არის ლაპარაკი გრაცელი პროფესორის ჩამოსვლაზე საქართველოში, თუმცა, როგორც წერილში ხაზგასმით არის ნათქვამი, მისი ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამო იმუამად, ჩანს, ეს შეუძლებელი ყოფილა. მაინც მგონია, რომ შუხართი თვითონაც იწვევდა ამ მოგზაურობის პროვოცირებას, თორემ ასე გამუდმებით არ იქნებოდა მის ჩამოსვლაზე ლაპარაკი არა მარტო გოგიჩაიშვილის, არამედ გრაცელი პროფესორის სხვა ქართველი ნაცნობების წერილებშიც. ისე კი ჯანმრთელობა არ უნდა ყოფილიყო შუხართის თავ-შეკავების მიზეზი, რადგან სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც თავის

ჯანმრთელობაზე წუწუნებს ფ. გოგიჩაიშვილისადმი მიწერილ წერილებში, ვნახოთ, რას სწერს იგი ა. ხახანაშვილს:

„Im vorigen Jahre war ich 8 Monate in Süditalien und jetzt, Mitte Dezember, gedenke ich auf einige Monate nach Ägypten zu gehen“ (23.XI.1902).

მაისსა და აგვისტოში ჯანმრთელობას უჩივის, არადა, ერთი წლის წინ 8 თვე იტალიაში გაატარა, ახლა კი ეგვიპტეში აპირებს რამდენიმე თვით გამგზავრებას (ესაა საგანგაშო ჯანმრთელობა?), საქართველოს კი რატომღაც უფრთხის. თბილისში ხომ გაცილებით თბილი ამინდებია, ვიდრე მუდმივად მოღრუბლულ გრაცში! ასე რომ, შეიძლება გრძელ მანძილსა და ჯანის სისუსტეს თავის გასამართლებლად იშველიებს. ისე კი საქართველოში ჩამოსვლა ნამდვილად გულით უნდოდა, მისი ბიოგრაფიიდან ცნობილია, რომ საუკუნეთა მიჯნაზე მუდმივად უჩიოდა ამინდს, წვიმებს, და შინ წამოწოლა და მოსვენება ერჩივნა ხეტიალს. ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ შუხართი ნაადრევად გავიდა პენსიაზე 1900 წელს, როცა ჯერ მხოლოდ 58 წლისა იყო (ასე არავინ იქცეოდა იმ დროს: შინ მოსვენებით ჯდომას აქტიური პროფესურა ერჩივნათ, ბოლოსდაბოლოს, ეს ფინანსური თვალსაზრისითაც უფრო გამართლებული იყო. ასე რომ, საუნივერსიტეტო საქმიანობისაგან, ასე თუ ისე, თავისუფალი იყო და დრო საკმარისი ჰქონდა რომ კავკასია მოენახულებინა – პირველ რიგში, საქართველო და შემდეგ სხვა მხარეებიც. კი სურდა კავკასიონისკენ გამონავარდება, მაგრამ თავს ძალა ვერ დაატანა, რაღაც მიზეზის გამო ვერ გაბედა ეს შორეული მგზავრობა და ასე დაურჩა ოცნება აუხდენელი.

აღბათ, სწორედ ამიტომ აწვდიდა ცნობებს მოსალოდნელი მოგზაურობის შესახებ გოგიჩაიშვილი. ყოველ შემთხვევაში, ეტყობა, დაინტერესება შენიშნა შუხართის მხრიდან. ეს რომ უბრალო შეთავაზება ყოფილიყო, როგორც ამას ხშირად აკეთებდნენ ნიკო ლოლობერიძე, დავით სარაჯიშვილი და სხვანი, გოგიჩაიშვილი ამდენ ცნობას არ მიაყოლებდა. ჩანს, შუხართმა რაღაც გაიკითხა, ნიადაგი მოსინჯა, თანაც დამდღელ გზაზე დაიწყო წუწუნი. მეორე მხრივ, აკაკი შანიძისადმი 1927 წლის 16 თებერვალს გამოგზავნილ წერილში იხსენებს, რომ მას ერთხელ სერიოზულად ჰქონდა გადაწყვეტილი საქართველოში გამგზავრება, საამისოდ გარკვეული ნაბიჯებიც კი გადადგა, მაგრამ კონკურენტი გამოუჩნდა და სამოგზაურო სტიპენდიის მისაღებად გამართულ კონკურსში უპირატესობა სხვას დარჩა.

XX საუკუნის ათიან წლებში კავკასიის სასწავლო ოლქის სასკოლო ინსპექტორმა ლეო ლოპატინსკიმაც მოიწვია თბილისში შუხართი, რომელსაც კარგად იცნობდა და მასთან 1895 წლიდან მიმოწერა ჰქონდა – შუხართის არქივში ლოპატინსკის 14 წერილია დაცული. ლეო ლოპატინსკი კავკასიურ ენათა თვალსაჩინო მკვლევარი იყო. 1891-1913 წლებში რედაქტორობდა პერიოდულ კრებულს „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа“, რომელიც თბილისში გამოდიოდა. ლოპატინსკი, რომელიც, ძირითადად, ჩრდილო კავკასიის ენებს იკვლევდა, სისტემატურად უგზავნიდა შუხართს თავის ჟურნალს გრაცში. 1899 წელს „Сборник“-ის XXVI ნაკვეთში ლოპატინსკიმ გამოაქვეყნა შუხართის გამოკვლევა „О географии и статистике картвельских (южно-кавказских) языков“, წერილით კი შეუთვალა: თქვენი სტატიის გამოქვეყნება ჩვენს „Сборник“-ში დიდად შეუწყობს ხელს ქართველური ენების ენობრივი საზღვრების დადგენასო.

1902 წლის შემდეგ ჩანს, კოლეგებს შორის მიმოწერა რაღაც მიზეზის გამო შეწყდა. ახლა ძნელია გადაჭრით თქმა, რამ გამოიწვია ეს, მაგრამ, როგორც კი საბაბი მიეცა, ლოპატინსკიმ კვლავ გაიხსენა გრაცელი პროფესორი და თბილისში მოიწვია საერთაშორისო კონგრესში მონაწილეობის მისაღებად, რადგან იცოდა შუხართის აუხდენელი ოცნება: როგორმე კავკასიაში, კერძოდ, საქართველოში ჩამოსულიყო და თავისი თვალთ ენახა გამორჩეულად სანატრელი ქვეყანა:

„Im Juni steht in Tiflis ein Kongress der Naturforscher und Ärzte bevor. Da im Organisationskomitée auch Linguistische Sektion besteht, so wären wir Ihnen sehr betreffen (?), den Artikel einzusenden. Aber besser wäre es, wenn Sie selbst einen persönlichen Anteil nehmen könnten, Ihre Gesundheit würden Ihnen hoffentlich erlauben, eine Reise nach Tiflis zu unternehmen, wo Ihr Name einen so guten Klang hat“ (17.I.1913).

ლოპატინსკის სიტყვების სიწრფელეში ეჭვს ვერ შევიტან. მართლაც მოწადინებული იყო, შუხართს თბილისში შესაფერისად გამასპინძლებოდა, საამისოდ მას საბაბი ჰქონდა – შუხართის ხელშეწყობით ლაიფციგის უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტმა ლოპატინსკის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხი მიანიჭა. მაგრამ 71 წელს მიტანებულ შუხართს უკვე აღარ შეეძლო გრაციდან რამდენიმე ათასი კილომეტრით მოშორებულ ქვეყანაში სამოგზაუროდ წასვლა, მით უმეტეს, რომ იმხანად მართლაც განუწყვეტლივ ავადმყოფობდა...

ხანმეტობისა და ჰაემეტობის გადმონაშთები ზოგ ძველქართულ წერილობით ძეგლში ზურაბ სარჯველაძე[†], თბილისი

X-XI საუკუნეთა ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილია ხანმეტობისა და ჰაემეტობის გადმონაშთები, რომლებიც გადამწერებს გადარჩენიან, ან სწორად ვერ გაუგიათ (თავდაპირველი **ხ-** პრეფიქსი **ხოლო** კავშირად მიუჩნევიათ, ა. შანიძე 1923, 417-424; Шанидзе 1940, 237-240; იმნაიშვილი 1963, 190; იმნაიშვილი 1966, 228-229; მ. შანიძე 1959, 145-147; სარჯველაძე 1968, 259-261; სარჯველაძე 1971, 146-149).

ამ ფორმათა გამოვლენას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ქართული ენის ისტორიისათვის, არამედ ქართული მწერლობის ისტორიისათვის, რადგანაც ისინი უდავოდ მიუთითებენ მათი შემცველი ტექსტების V-VIII საუკუნეთა დედნებიდან მომდინარეობას და ნათელყოფენ უძველესი ქართული მწერლობის სიმდიდრეს.

მოვიტანო ერთ, ჩვენი აზრით, შთამბეჭდავ მაგალითს. ა. შანიძემ 1940 წელს მიუთითა, რომ ადიშისა და ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავებში შემონახულია ხანმეტობის გადმონაშთები. კერძოდ, ადიშის ოთხთავში ა. შანიძემ გამოავლინა **ხ'პოთ** (მრკ. 11,2), **ხაცადეთ** (მ. 15,14), **ხუფროფს** (ი. 15,13), ხოლო ჯრუჭ-პარხლის ხელნაწერებში – **ხუტევეთ** (მ. 15,4). აქედან ბუნებრივად კეთდება დასკვნა, რომ კლასიკური ხანმეტობის (V-VII სს.) ეპოქაში არსებული ოთხთავის ის რედაქციები, რომლებიც შემოგვინახეს, ერთი მხრივ, ადიშის, და, მეორე მხრივ, ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავებმა. უაღრესად საყურადღებოა, რომ ეს დადასტურდა კიდევ ლ. ქაჯაიას მიერ ჩატარებული ძიების შედეგად (ქაჯაია 1984).

იმავე ადიშის ოთხთავში ა. შანიძემ იპოვა ჰაემეტობის გადმონაშთები: 8 მაგალითი, როცა **ჰ** შემონახულია ხმოვანთა წინ (თავ-ჰუყოს, პირქუამთ, ჰემტერა, ჰუყევს, პიკუსოდეს, პიკუსოდა, ჰევედრებოდეს), სამეზის ხმოვნის წინ არის წარმოდგენილი ჰაემეტი ტექსტებისათვის დამახასიათებელი **ჰუ** (= **ჰუ**)

მიმდევრობა (*ჰუქბ, ჰუყავ* (ორჯერ), 20 შემთხვევაში *ჰ* გვაქვს წინაენისმიერი თანხმოვნების წინ (*ჰოქუთ, განჰძარცუეს, წარჰძღუე, გამოჰცა* და მისთ. (შანიძე 1923). ერთსა და იმავე ძეგლებში ხანმეტობის, ჰამეტობისა და სანნარეობის არსებობა მიუთითებს, რომ უძველესი დედანი ხანმეტობის ეპოქას ეკუთვნის, შემდგომში ტექსტის ჰამეტი ვარიანტიც არსებობდა, საიდანაც IX საუკუნის მიწურულს გადმოიწერეს ის ტექსტი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია. ენაში მომხდარი ცვლილებების კვალდაკვალ ტექსტში ბევრი რამ შეიცვალა, მაგრამ გადამწერებმა საბოლოოდ ვერ მოსპეს ადრინდელი ვითარების კვალი.

განსაკუთრებით თვალში საცემია ხანმეტობისა და ჰამეტობის ამსახველი ისეთი ფორმები, როცა ხმოვნით იწყება (*შოჰჰგდებ* – (Sin.-11 78v; იხ. იმნაიშვილი 1963, 190; *ჰაშენებთ* (Sin.-15 178r; *განჰაშოვრებნ* (Sin.-30 101r) *განჰაძეს* (Sin.-30 137r); *განჰაღიდა* (Sin.-30 137r); *განჰეშორა1* (Sin.-30 27r); *ჰიყო* (Sin.-15 225r) (სარჯველაძე 1968, 259-261).

Sin.-97 ხელნაწერში გვაქვს: რად, საყუარელო, თავი თჳსი *მო-ხ'-იძულე* და არა გინებს გამოთავისუფლებაჲ დაფარულთა მათგან წყლულებათა შენთა, 142rb. ჩვენთვის სრულიად უდავოა, რომ *მო-ხ'-იძულე* არ არის ტმესის შემცველი ფორმა (როგორც ეს ამ ძეგლის გადამწერმა მიიჩნია), არამედ ამ ფორმამ შემოგვინახა ხანმეტობის გადმონაშთი. აქედან გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ეფრემ ასურის თხზულება “სინანულისათჳს ი-ე” (და, ბუნებრივია, ეფრემის თხზულებათა მთელი კრებულიც) უკვე V-VI საუკუნეებში არსებობდა. როგორც ჩანს, ყოფილა ამ კრებულის ჰამეტური ვარიანტიც, რასაც მოწმობს *შე-მცა-ჰჰამს* ფორმა: *შე-მცა-ჰჰამს* ეკალთა მათ, Sin.-97 66ra.

ოშკის ბიბლიაში (978 წ.) გვხვდება *ჰაცადე* ფორმა: *ჰაცადე*, თავით თ სით ვყავ ესე ყოველი, II მეფ. 4,6. *ჰ* აქ III ობიექტური პირის ნიშანია.

ერთ შემთხვევაში ოშკურ ხელნაწერში *ჰ* დასტურდება *წ* თანხმოვნის წინ: უკუეთუ იხილო კარაული უფლისა შენისაჲ, დავრდომილი ტჳრთსა ქუეშე, არა თანაწარჰკდე, არამედ *აღჰწიო* მის თანა, *გამოსლვათა 23,5 O*.

ჰ პრეფიქსი *ჰჰამთ* ზმნაში ამავე ენობრივი მოვლენის ასახვას წარმოადგენს. ეს ფორმა დასტურდება კლარჯულ მრავალთავში: *ჰჰამთ* მისგან დაუღვენედად, *კლარჯ. მრავალთ. 315,29-30*.

ივლითის წიგნში, რომელიც ოშკის ბიბლიის მიხედვით აკაკი შანიძის მიერაა მომზადებული გამოსაცემად (მადლობას მოვასხენებ ქალბატონ მზ. შანიძეს, რომელმაც საშუალება მომცა, ამ ტექსტს გავცნობოდი) იკითხება: ამისთვის, კელმწიფეო უფალო, ნუ *თანწარჰვალ* სიტყუათა მისთა, არამედ დაიდევ იგი გულსა შენსა, *ივლით 11,10 O*.

თანწარჰვალ ფორმა ძალიან საინტერესოა იმ თვალსაზრისით, რომ აქ *ვალ-* ზმნურ ძირთან მეორე სუბიექტური პირის ნიშნად გვაქვს არა *ხ*, როგორც ეს საერთოდ გვხვდება ძველ ქართულში, არამედ *ჰ*.

ლიტერატურა

იმნაიშივილი 1963: ი. იმნაიშივილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბილისი

იმნაიშივილი 1966: ი. იმნაიშივილი, საკითხავი წიგნი ძველ ქართულში, II, თბილისი

სარჯველაძე 1968: ზ. სარჯველაძე, ჰამეტობის გადმონაშთები X საუკუნის სინურ ხელნაწერებში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 52, 1, თბილისი

სარჯველაძე 1971: ზ. სარჯველაძე, ხანმეტ და ჰამეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბილისი

ქაჯაია 1984: ლ. ქაჯაია, ხანმეტი ტექსტები, I, თბილისი

შანიძე 1923: ა. შანიძე, ჰამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფილისი

მ. შანიძე 1959: მ. შანიძე, ჰამეტობის გადმონაშთები X ს. ერთ სინურ ხელნაწერში: საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, 1959

Шанидзе 1940: А. Шанидзе, Переживания ханмэтных форм в грузинских рукописях IX-X-XI веков: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, I, 3, თბილისი

სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში დაცული ტვიბერის ოთხთავის ხელნაწერი

სოფიო სარჯველაძე, დარეჯან თვალთვაძე, თბილისი

სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში ინახება ქართული ოთხთავის ერთი ძველი ხელნაწერი (სიემ-73), რომელიც 1948 წელს მუზეუმისთვის გადაუცია სოფ. ტვიბერის (ცხუმარის თემი) მკვიდრს, გიორგი ქაღდანს. X-XI საუკუნეებით დათარიღებული სახარების ეს ნუსხა სამეცნიერო ლიტერატურაში ტვიბერის ოთხთავის სახელით არის ცნობილი¹ და, მიუხედავად სიძველისა, სახარების ქართული თარგმანების მკვლევართა ყურადღების ცენტრში დღემდე არ მოხვედრილა². აქამდე გამოქვეყნებული არ ყოფილა მისი სრული აღწერილობაც.

ხელნაწერი პირველად აღწერა და X საუკუნით დაათარიდა ელ. მეტრეველმა, რომელმაც სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის არაერთხელ მონახულების შემდეგ შეადგინა ამ მუზეუმში დაცული ხელნაწერების მცირე კატალოგი³, რომელშიც ტვიბერის ოთხთავი შეტანილია 41-ე ერთეულად და აღნიშნულია, რომ ხელნაწერი გადაწერილია X საუკუნის ბოლოს ან XI საუკუნის დამდეგს. მანუსკრიპტს X საუკუნეში გადაწერილად მიიჩნევს პ. ინგოროყვაძე⁴ თუმცა, ვფიქრობთ, ხელნაწერის პალეოგრაფიული მახასიათებლები მისი XI საუკუნით დათარიღების საშუალებასაც იძლევა.

ჩვენ ორგზის მოგვეცა საშუალება თითო დღით გვენახა და შეგვესწავლა ტვიბერის ოთხთავი სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში, სადაც ის ამჟამად 73-ე ნომრით ინახება. ხელნაწერი 69 ფურცელს შეიცავს, მისი ზომებია: 15X12,5. ტექსტი შესრულებულია მუქ ეტრატზე ნუსხური ანბანით, ნაწერია ერთ სვეტად. ეტრატის ფურცლები ალაგ-ალაგ მეტად გამუქებულია,

¹ პ. ინგოროყვაძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, თხზულებათა კრებული, ტ. 4, თბ., 1978, გვ. 343.

² ოთხთავის ქართული თარგმანის აკადემიური გამოცემის მომზადებაზე მომუშავე ჯგუფმა, რომელსაც პროფ. ზ. სარჯველაძე ხელმძღვანელობდა, მოიძია და შეისწავლა ოთხთავის რამდენიმე ათეული ხელნაწერი, რომელთა დიდი ნაწილი აქამდე არ გამხდარა საგანგებო შესწავლის ობიექტი. მათ შორისაა სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის ეს ხელნაწერიც.

³ ელ. მეტრეველის შედგენილი კატალოგი ხელნაწერის სახით არსებობს ორ პირად: ერთი დაცულია სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში, ხოლო მეორე – თბილისის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, ელენე მეტრეველის არქივი, № 369.

⁴ პ. ინგოროყვაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 343.

რაც ტექსტის გარჩევას საკმაოდ აძნელებს. შეუიარაღებელი თვალით ფაქტობრივად არ იკითხება ნუსხის პირველი გვერდი. როგორც ჩანს, მუხეუმში მოხვედრამდე ხელნაწერი მეტად დაზიანებული ყოფილა. ის რესტავრირებული ჩანს გასული საუკუნის ბოლოს. ხელნაწერის ფურცლები აღდგენილი და გაწმენდილია. რესტავრაციის შემდგომ ნუსხა აკინძულია და ჩასმულია ტყავის შავ ყდაში. აკინძვის დროსვეა არეული ფურცლები.

ტექსტის ძირითადი ნაწილი ნაწერია ყავისფერი მელნით. სახარების თითოეული მუხლის საწყისი საზედაო და მუხლების ნუმერაციისათვის გამოყენებული ასოები ასომთავრულია. ისინი შესრულებულია როგორც სინგურით, ისე ტექსტისავე ყავისფერი მელნით. სინგურითა და ნუსხური ანბანითაა ნაწერი 33r-ზე შემორჩენილი ერთადერთი სათაური: სახარებაჲ: მარკვის: [თავი: ბ]. მანუსკრიპტში იშვიათად გვხვდება მოხატული საზედაო ასოები, რომლებიც სინგურითა და ყავისფერი მელნითაა შესრულებული.

ხელნაწერს აქვს გადაწერისდროინდელი რვეულებრივი პაგინაცია. რვეულის საწყისი გვერდის ნომერი ზედა აშის შუაშია მოთავსებული, ბოლო გვერდისა კი – ქვედა აშის შუაში. დღეს გადარჩენილი ბოლო რვეული მეთორმეტეა. ნუსხის ფურცლები გასულ საუკუნეში ორჯერ არის ფანქრით დანომრილი. ადრინდელი ნუმერაცია ფურცლის მარჯვენა ზედა კუთხეში წერია, ახალი კი – ქვევით, შუაში. ეს ორი ნუმერაცია ერთმანეთს არ ემთხვევა. ასე, მაგალითად, ძველი ნუმერაციით 21-ე ფურცელი დღეს მე-5-ა, ძველი მე-4 ფურცელი დღეს მე-15-ა და ასე შემდგომ.

1.1 ტვიბერის ოთხთავის გადამწერი

რადგანაც ტვიბერის ოთხთავის ხელნაწერის ტექსტი შეუსწავლელი იყო, ამდენად მისი გადამწერის ვინაობაც უცნობი რჩებოდა. ჩვეულებრივ, გადამწერები თავიანთ მინაწერებს ხელნაწერთა აშეებზე, ანდერძის ბოლოს, ტექსტის გარკვეული მონაკვეთის დასრულების შემდეგ ან სხვა ადვილად შესამჩნევ ადგილზე ათავსებენ. ტვიბერის ოთხთავის გადამწერს კი მინაწერები სახარების მუხლების ბოლოს, ტექსტის დასრულების შემდეგ, იმავე სტრიქონზე აქვს მიწერილი. მუხლის ტექსტს მინაწერისაგან მხოლოდ განკვეთილობის ნიშანი (:>) ჰყოფს. დღემდე შემორჩენილ ტექსტში სულ ამგვარი 10 მინაწერია, აქედან 5 ხელნაწერის შემდგომ მომხმარებლებს საგულდაგულოდ გადაუშლიათ, მაგრამ მათი ცდის მიუხედავად, მაინც

ადვილად გასარჩევია მინაწერის ტექსტი. ხელნაწერი გადაუწერია ვინმე აბრაჰამს. 47v-ზე არსებულ მინაწერში ის თავის თავს მოიხსენიებს, როგორც მწერალს (*მწერლჲ*), ზოგან კი თავს გლახაკს უწოდებს (*აბრაჰამ გლ~ხკჲ*). მოვიყვანოთ თითოეულ მინაწერს სრულად:

8v: მთ. 27,56 მუხლის ბოლოს: *ქე: შწ: აბრაჰამ გლ~ხკჲ :> (გადაშლილია).*

15v: მთ.13,46 მუხლის ბოლოს: *ქე: შწ: აბრაჰამ გლ~ხკჲ :>*

21r: მთ.17,20 მუხლის ბოლოს: *ქე შწ აბრაჰამ გლ~ხკჲ :> (გადაშლილია).*

29r: მთ. 24,42 მუხლის ბოლოს: *ქე: შწ: აბრაჰამ :> (გადაშლილია).*

30r: მთ.25,13 მუხლის ბოლოს: *ი~ყ ქე: შე: აბრაჰამ:> (გადაშლილია).*

31r: მთ.25,34 მუხლის ბოლოს: *+ ქე: შწ: აბრაჰამ :> (გადაშლილია).*

44v: მრკ.6,44 მუხლის ბოლოს: *ქე შწ აბრაჰამ:>*

47v: მრკ.8,10 მუხლის ბოლოს: *ქე შწ აბრ~ჰმ მწერლჲ :>*

59v: მრკ.10,30 მუხლის ბოლოს: *ქე შწ აბრაჰამ :>*

67r: მრკ.14,26 მუხლის ბოლოს: *ქე შწ~წ აბრაჰამ :>*

12 ტვიბერის ოთხთავში დაცული ტექსტი

ხელნაწერის ტექსტის შესწავლის შედეგად დადგინდა, რომ ნუსხაში ფრაგმენტულადაა დაცული მათეს, თითქმის სრულად კი მარკოზის სახარებათა ტექსტები. ხელნაწერის დაზიანების გამო ლუკას და იოანეს სახარებების ტექსტები დღეს დაკარგულია. როგორც ჩანს, ხელნაწერის აკინძვისას არ იქნა გათვალისწინებული ტექსტის შინაარსი, რის გამოც დღეს ხელნაწერ წიგნში არეულია ტექსტის მიმდევრობა. მას აკლია მათეს სახარების 1-11 თავები სრულად. ნუსხა დღეს, სავარაუდოდ, იწყება მათეს სახარების 12,29 მუხლით. ხელნაწერის დეტალური შესწავლის შედეგად შესაძლებელი გახდა დაგვედგინა, როგორი უნდა ყოფილიყო ტვიბერის ოთხთავში ფურცლების თავდაპირველი თანმიმდევრობა, რასაც ქვემოთ სახარების შესაბამისი მუხლების მითითებით წარმოვადგენთ:

მათეს სახარების მუხლების ტექსტი ხელნაწერში:

1r მთ. [12,29-36] ⁵	53r-v მთ. 21,-37-22,10
1v მთ. 12,36-42	54r-v მთ. 22,10-29
11r-v მთ. 12-43-13,11	25r-v მთ. 23,8-23
13r-v მთ. 13,11-17-23	26r-v მთ. 23,23-37
14r-v მთ. 13,24-37	27r-v მთ. 23,37-24,20
15r-v მთ. 13,37-52	28r-v მთ. 24,21-39
16r-v მთ. 13,52-14,13	29r-v მთ. 24,40-25,10
12r-v მთ. 14,13-30	30r-v მთ. 25,10-29
2r-v მთ. 14,30-15,14	31r-v მთ. 25,30-26,1
17r-v მთ. 15,14-31	32r-v მთ. 26,2-24
18r-v მთ. 15,31-16,10	3r-v მთ. 26,24-41
19r-v მთ. 16,10-26	4r-v მთ. 26,41-57
20r-v მთ. 16,26-17,16	5r-v მთ. 26,58-75
21r-v მთ. 17,16-18,7	6r-v მთ. 27,1-19
21r-v მთ. 18,7-22	7r-v მთ. 27,20-39
23r-v მთ. 18,22-19,20	8r-v მთ. 27,39-57
49r-v მთ. 20,5-23	9r-v მთ. 27,57-28,11
50r-v მთ. 20,23-21,7	10r მთ. 28,11-20
51r-v მთ. 21,7-22	10v სახარების ტექსტი არ არის წარმოდგენილი, დაუწერელია.
52r-v მთ. 21,23-37	

მარკოზის სახარების მუხლების ტექსტი ხელნაწერში:

33r-v მრკ. 1,1-19	55r-v მრკ. 8,31-9,8
34r-v მრკ. 1,19-40	56r-v მრკ. 9,8-28
35r-v მრკ. 1,40-2,14	57r-v მრკ. 9,28-50
36r-v მრკ. 2,15-3,5	58r-v მრკ. 9,50-10,22
37r-v მრკ. 3,5-28	59r-v მრკ. 10,22-39

⁵ ხელნაწერის 1r ტექსტი ფაქტობრივად არ იკითხება. მათეს სახარების აქ მოცემული მუხლები სავარაუდოდ არის აღდგენილი. ხელნაწერის თითოეულ გვერდზე საშუალოდ 6-9 მუხლია.

38r-v მრკ. 3,28-4,17	60r-v მრკ. 10,39-11,10
39r-v მრკ. 4,17-36	61r-v მრკ. 11,10-31
40r-v მრკ. 4,36-5,15	62r-v მრკ. 11,31-12,19
41r-v მრკ. 5,15-35	63r-v მრკ. 12,19-38
42r-v მრკ. 5,35-6,8	64r-v მრკ. 12,38-13,16
43r-v მრკ. 6,8-27	65r-v მრკ. 13,17-14,3
44r-v მრკ. 6,27-56	66r-v მრკ. 14,3-23
45r-v მრკ. 6,56-7,6	67r-v მრკ. 14,23-42
46r-v მრკ. 7,6-27	68r-v მრკ. 14,43-63
47r-v მრკ. 7,27-8,10	69r-v მრკ. 14,63-15,14
48r-v მრკ. 8,11-31	

1.3 ტვიბერის ოთხთავის გადამწერისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი

როგორც ზემოთ გაირკვა, ხელნაწერი გადაწერილია აბრაჰამ მწერლის მიერ. ის არასისტემატურად, მაგრამ საკმაო ინტენსივობით უშვებს გარკვეული სახის შეცდომებს. ამ შეცდომების აღნუსხვამ და კლასიფიკაციამ, მათმა ინტენსივობამ და დაშვებული შეცდომების ანალიზმა შეიძლება გადამწერისთვის დამახასიათებელი თავისებურებების დადგენა შეგვაძლებინოს, რაც გადამწერის ხელთან ერთად შეიძლება სხვა ხელნაწერთა გადამწერების იდენტიფიკაციისათვის, ანაც სხვა მოვლენის ასახსნელად გამოდგეს⁶.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში გადამწერთა მიერ დაშვებული უამრავი შეცდომა შეიძლება ვიპოვოთ. თითოეულ ძეგლში თითოეული ტიპის შეცდომა მეტ-ნაკლები ინტენსივობით გვხვდება. ზოგიერთი გრაფემის ან გრაფემათა კომპლექსის დაწერილობა ზოგ ძეგლში უგამონაკლისოდ გვხვდება, იგივე შეცდომა კი სხვა ვრცელ ხელნაწერში შეიძლება გამონაკლისის სახით შეგვხვდეს.

ტვიბერის ოთხთავში დადასტურებული გადამწერის შეცდომების ნაწილს ფონეტიკური ახსნა შეიძლება მოუძებნოთ, ნაწილი კი გრაფიკულ ნიადაგზეა წარმოქმნილი.

⁶ ტვიბერის ოთხთავის გადამწერის მიერ დაშვებულ შეცდომებს და მათ მიმართებას ძველი ქართული ენის სხვა ძეგლებთან სპეციალურად სწავლობს ს. სარჯველაძე.

ტვიბერის ოთხთავის გადამწერ აბრაჰამს არასისტემატურობა ახასიათებს. იგი ძველი ქართული ენის ნორმების მიხედვით ხან წერს **შ-ს**, ხანაც არა. სიტყვა „დღე“, მიუხედავად საჭიროებისა, უმეტესად **შ-თია** დაწერილი – „დღ**შ**“. ამის საპირისპიროდ „ღამე“ ყოველთვის ე მესხუთითაა წარმოდგენილი, მაგალითად:

*მთ. 12,40: იყო იონა მუცელსა ვეშაპისასა სამ დღ**შ** და სამ ღამე, ეგრეთ იყოს ძ**შ** კაცისაჲ გულსა ქუეყანისასა სამ დღ**შ** და სამ ღამე.*

დღითიდღე ე და **შ** გრაფემებითაა დაწერილი:

*მთ. 26,55 დღითიდღე**შ** თქუენ თანა ტაძარსა მას შინა ვჯედ.*

ე**შ** დაწერილობა გვხვდება სიტყვაში „დღე“ შემდეგ მუხლებში:

*მთ. 25,13: არა იცით დღე**შ** იგი, არცა უამი;*

*მთ. 27,45: დაბნელდა ყოველი ქუეყანაჲ ვიდრე მეცხრედ უამამდღე**შ**;*

*მთ. 27,51: კრეტსაბმელი ... განიპო ორად ზეითგან ვიდრე ქუე ბოლომდღე**შ**;*

*მთ. 28,15: განითქუა სიტყუაჲ ... ვიდრე დღევდელად დღემდღე**შ**;*

*მრკ. 1,16: იყვნეს იგინი მესათხველე**შ**;*

*მრკ. 2,9: აღიღე ცხელარი შენი და ვიდოდღე**შ**;*

*მრკ. 6,10: ვიდრე მიერ გამოსლვაჲდმდღე**შ**.*

„ძე“ სახელობით ბრუნვაში ხან **შ** გრაფემითაა დაწერილი, ხანაც ე-თი:

მთ. 21,38: იხილეს რაჲ ძე იგი მისი.

ამის საპირისპიროდ გვაქვს: *მთ. 12,40: ეგრეთ იყოს ძ**შ** კაცისაჲ გულსა ქუეყანისასა;*

*მთ. 14,33: ჭეშმარიტად ძ**შ** ღმრთისაჲ ხარ, და სხვ.*

უგამონაკლისოდ **შ** გრაფემითაა ტექსტში დაწერილი სიტყვები **ხ**შ****, **მ**შ****. მაშინ, როცა სახელობით და ნათესაობით ბრუნვაში **ქრისტ**შ**** და **ქრისტ**შ**სი** ხან **შ-თია** წარმოდგენილი, ხანაც ე-თი. გადამწერი აბრაჰამი უკუე-სა ნუუკუე-ს ხან ე-თი, ხანაც **შ-თი** წერს, ხანაც ორივე გრაფემით:

უკუშ**** (*მთ. 17,26; 19,7; 24,42; 25,12; 26,22; 26,25; მრკ. 4,13; 12,23; 12,24; 12,35; 13,35*); **ნუუკუ**შ**** (*მთ. 25,9; 27,64; მრკ. 4,12; 13,36; 14,2; 14,19*).

ნუუკუე ე და **შ** გრაფემებით ორგზის გვხვდება:

*მთ. 15,32: ნუუკუ**შ** დაცუვენ გზასა ზელა; ასევე მთ. 13,29 მუხლშიც.*

ორგზის წერია ხელნაწერში **ნუუკუე** ე გრაფემით:

მთ. 13,15: ნუუკუე თუალითა იხილონ; ასევეა მთ. 18,10 მუხლშიც.

გადამწერი ზ გრაფემას აგრეთვე წერს უზ დაწერილობაში შემდეგ სიტყვებში: *მარჯუშნა* (მთ. 20,21; 26,64; 27,29;) *ქუშყანა* მთ. 24,31; *გუწყოს* მთ. 25,9; *მარჯუშსა* მთ. 26,16; *განისუშნეთ* მთ. 26,45; *გამოხუშლით* მთ. 26,55; *დარლუშვად* მთ. 26,61; *შესუშნებულთა* მთ. 27,52; *მოვჰკუთთე* მრკ. 6,16; *მარჯუშ* მრკ. 6,21. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი შემთხვევებისა, სხვაგან უზ დაწერილობა ტექსტში არ გვხვდება.

ზ გრაფემითაა დაწერილი ხელნაწერში ღმერთის სახელი მთ. 27,46 მუხლში: *თქუა: ზლოჲ, ზლოჲ! ლამა საბაკთანო.*

გადამწერი აბრაჰამი ე და ზ გრაფემებს არასისტემატურად ხმარობს თავის მინაწერებშიც. ზ გრაფემით წერს იგი სიტყვა *შეიწყალს*-ს შ 44v; 47v; 59v; შ 67r-ზე წარმოდგენილ მინაწერებში. *შეიწყალე* (შე) წერია მის მინაწერებში 8v, 15v, 21r, 29r, 30r და 31r-ზე.

ტვიბერის ოთხთავის ხელნაწერს სხვა ორთოგრაფიული თავისებურებებიც ახასიათებს:

ჯ-ს ნაცვლად უ:

მთ. 24,29: ვარსკულაენი გარდამოცუოდინ ზეცით.

მრკ. 6,6: დაუკურდა ურწმუნობაჲ იგი მათი და მიმოიქცეულა გარემო სოფლებსა.

მრკ. 9,25: უტყვსა და ყრუსა მაგას სულსა მე ვიბრძანებ შენ.

უ-ს ნაცვლად ჯ:

მრკ. 12,15: მომართუთ მე ღრაჰკანი, და ვიხილო.

მრკ. 12,16: ხოლო მათ მოართვეს.

ჯ-ს ნაცვლად უი:

მთ. 13,1: დაჯდა ზღუისკიდესა.

მთ. 17,27: მოიღე იგი და მიეც მათ შენთვის და ჩემთვის.

მთ. 18,3: ვერ შეხუიღეთ სასუფეველსა ცათასა.

მთ. 18,23: ინება სიტყუისგებაჲ მონათა მისთა თანა.

მთ. 20,28: მიცემად სული თვისი საკსრად მრავალთათუის.

მთ. 21,38: ესე არს მკუიდრი, მოვედით და მოკვლათ იგი, და დავიპყრათ სამკუიდრებელი მისი.

მთ. 21,45: ცნეს, რამეთუ მათთვის თქუა.

მთ. 24,31: წარავლინნეს ანგელოზნი მისნი საყუირითა ღიღითა.

მთ. 5,11: უფალო, განუიღე ჩუენცა! და სხე.

ო-ს ნაცვლად უ:

მთ. 19,1: საზღვართა ჰურიასტანისათა, წიად იურდანესა.

მთ. 12,49: მიყო კელი მისი **მუწაფეთა** თღსთა.

მთ. 13,5: სხუაჲ დავარდა **კლდუენსა** ზელა.

მრკ. 14,1: შემდგომად **ურისა** ღლისა.

მრკ. 6,17: შესუა საპრობილედ **ჰეროდიაჲსთჳს, ცულისა** ფილიპესა, ძმისა მისისა, რამეთუ იგი შეირთო **ცოლად**.

მრკ. 8,3: რომელნიმე მათგანნი **შურით მუსრულ** არიან, და სხვ.

მეტად ტიპურია და ხშირია ტვიბერის ოთხთავში -ოდ სავრცობის -უდ-ით გადმოცემა:

მთ. 13,54: **განუკურდებულა** მათ და იტყოდეს.

მთ. 14,24: და **გვულებულა** ღელვათაგან, რამეთუ წინაუკუნ იყო ქარი.

მრკ. 12,25: რაჟამს მკდრეთით აღდგენ, არცა **იქორწინებუდიან**, არცა **განიქორწინებუდიან**, და სხვ.

უ-ს ნაცვლად ო:

მრკ. 14,21: **ომჯობეს** იყო მისა.

მრკ. 5,34: **ასოლო**, სარწმუნოებამან შენმან გაცხოვნა შენ.

მთ. 15,9: **ცოლად** მმსახურებენ მე.

მთ. 13,54: და მოვიდა **მამოლად** თჳსად.

მთ. 23,20: რომელმან **ფოცოს** საკურთხეველსა მას, **ფოცავს** მას.

მთ. 23,21: რომელი **ფოცავს** ტაძარსა მას, **ფოცავს** მას.

მთ. 23,22: რომელმან **ფოცა** ცასა, **ფუცავს** საყდარსა ღმრთისასა, და სხვ.

ი-ს ნაცვლად ა:

მთ. 13,11: მოცემულ არს ცნობად **სადღუმლოჲ** სასუფეველისა ცათაჲსა.

მრკ. 4,22: რომელი არა გამოცხადნეს, და არცა იყოს **სადღუმლოჲ**.

მთ. 17,14: მოუკლა მას **კაცჲ** ერთი. **კაცჲ** გვხვდება აგრეთვე მთ. 21,33; მთ. 22,11;

მთ. 27,57; მრკ. 2,27 და მრკ. 14,21 მუხლებში.

მთ. 14,31: მცირედმორწმუნეო, რაჲსათჳს **შეურგულდი?**

მთ. 26,31: დავსცე **მწყემსჲ**, და განიბნინენ ცხოვარნი.

მრკ. 14,14: **მოძღუარჲ** იტყვს.

მრკ. 6,9: რაჲთა ესხნენ სანდალნი, და ნუცა შემოსად ორი **სამოსელიჲ**.

მრკ. 6,35: და ვითარ **მრავალი ჟამჲ** წარსრულ იყო.

მრკ. 8,34: აღიღენ **ჯუარჲ** თჳსი.

მრკ. 14,47: წარჰკუეთა ყური **მისჲ**.

ხელნაწერის ტექსტიდან მრავალი ამგვარი ნიმუშის მოტანა შეიძლება. აქ მხოლოდ დავამატებთ გადაძვერის მინაწერებში ოთხგზის დადასტურებულ სიტყვას – **გლახაკჲ** და ერთხელ ნახმარს – **მწერალიჲ**.

დ-ის ნაცვლად ი:

მრკ. 4,11: თქუენდა მოცემულ არს ცნობად საადუმლოი ივი.

მრკ. 5,7: რაი არს ჩემი და შენი, იესუ, ძეო მალლისავო? და სხვ.

აქვე მოვიყვანთ ტექსტში არსებულ ზოგიერთი ფონეტიკური მოვლენის ამსახველ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს:

ბგერათა განვითარება:

მრკ. 5,7: რაი არს ჩემი და შენი, იესუ, ძეო მალლისავო?

მრკ. 14,58: მე დავარღვეო ტაძარი ესე კელითქმნული.

მთ. 14,27: მუნთქუესვე სიტყუად იწყო მათა იესუ.

ასიმილაცია:

მთ. 16,12: არა ჰრქუა მათ გრწალგაჲ ცუმისავან.

დისიმილაცია:

მთ. 23,23: ათეულსა მოიღებთ ბიტნაკისასა.

მეტად საინტერესოდ მიგვაჩნია გადამწერის მიერ ტექსტში არსებული პირდაპირი ნათქვამის დროს დამატებული სხვათა სიტყვის ნაწილაკი -ო:

მრკ. 3,30: რამეთუ იტყოდეს, ვითარმედ: სული არაწმიდაჲ თანა არსო.

2. ტვიბერის ხელნაწერში დაცული ოთხთავის ტექსტის რაობისათვის

აბრაჰამ გადამწერმა მის მიერ გადაწერილი ხელნაწერით შემოგვინახა ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი გამორჩეული ნუსხა. როგორც მისმა ტექსტოლოგიურმა შესწავლამ გვიჩვენა, ტვიბერის ოთხთავი ორი განსახვავებული რედაქციის ტექსტის შემცველი ხელნაწერია. ხელნაწერში შემორჩენილი მათეს სახარების დიდი წილი და მარკოზის სახარების აქ დაცული ტექსტი მთლიანად ქართული ოთხთავის თარგმანის წინარეათონური (პროტოვულგატის) რედაქციის ნიმუშია. მათეს სახარებაში არის მცირე ჩანართი – 14,19-15,24 მუხლები, რომელიც ნარევი რედაქციის ტექსტს წარმოადგენს. ნარევი რედაქციის ტექსტისათვის დამახასიათებელია: სახარების ტექსტში ერთმანეთის გვერდით ადიშური, პროტოვულგატური და ორიგინალური ვარიანტების არსებობა.⁷

⁷ ამ საკითხის შესახებ ვრცლად იხ. ნარევი რედაქციის ხელნაწერები და მათი ტექსტი, წიგნში: ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი უძველესი რედაქცია, ტექსტი ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-1240 XI ს. ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ს. სარჯველაძემ, თბ., 2010, გვ. 275-283.

ოთხთავის ტექსტის შემცველ ხელნაწერებში ძირითადი და ჩანართი ტექსტების არსებობის შესახებ არაერთხელ აღნიშნულა. პირველად ამ სახის კვლევა ადიშის ოთხთავის ტექსტში არსებული არაორგანული ჩანართის შესახებ 1924 წელს გამოაქვეყნა ს. კაკაბაძემ.⁸ ადიშის ოთხთავში პროტოვულგატის რედაქციულ არაორგანულ ჩანართს და ხანმეტი ოთხთავის ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებულ ადიშური რედაქციის ჩანართს (მთ. 5,18-11,7) არაერთი მკვლევარი შეხებიდა.⁹ როგორც ი. იმნაიშვილმა დაადგინა, X ს. ქსნის ოთხთავის ხელნაწერიც ორი რედაქციის ტექსტს შეიცავს.¹⁰ ადიშური რედაქციის ჩანართი გამოვლინდა XI საუკუნის კიდევ ერთი ოთხთავის H-1240-ის მარკოზის სახარების პროტოვულგატის რედაქციის ტექსტში.¹¹

2.1 ტვიბერის ოთხთავის ორიგინალური წაკითხვები

როგორც აღვნიშნეთ, ტვიბერის ოთხთავში დაცული მათეს სახარების 14,19-15,24 მუხლების ტექსტი ნარევი რედაქციისაა და მასში წარმოდგენილია როგორც ადიშური და პროტოვულგატური რედაქციის ვარიანტები, ასევე ორიგინალური იკითხვისებიც.

მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითს, რომლებშიც დასტურდება ტვიბერის ოთხთავის ორიგინალური წაკითხვები.¹² სურათის ნათელსაყოფად ტვიბერის

⁸ ს. კაკაბაძე, სახარების ქართულ თარგმანთა შესახებ მე-5-6 საუკუნეებში ხანმეტ ტექსტებთან დაკავშირებით: საისტორიო ძიებანი, თბ., 1924, გვ. 7. ადიშის ოთხთავის ხელნაწერში ჩანართი ტექსტის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: ი. იმნაიშვილი, ადიშის ოთხთავი რედაქციულად: თსუ შრომები, ტ. 28, თბ., 1946, გვ. 183-236; ა. შანიძე, წინასიტყვაობა: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1945, გვ. 010-11; ლ. ქაჯაია, ხანმეტი ოთხთავის რედაქციული თავისებურებანი: ხანმეტი ტექსტები, I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სიმფონია დაურთო ლამარა ქაჯაიამ, თბ., 1984, გვ. 301-326.

⁹ აქ მხოლოდ რამდენიმე ნაშრომს დავასახელებთ: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949; ი. იმნაიშვილი, ადიშის ოთხთავი რედაქციულად: თსუ შრომები, ტ. 28, თბ., 1946, გვ. 183-236; ა. შანიძე, წინასიტყვაობა: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1945, გვ. 010-11; ლ. ქაჯაია, ხანმეტი ოთხთავის რედაქციული თავისებურებანი: ხანმეტი ტექსტები, I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სიმფონია დაურთო ლამარა ქაჯაიამ, თბ., 1984, გვ. 301-327.

¹⁰ ი. იმნაიშვილი, ქსნის ოთხთავის რედაქცია: ლიტერატურული ძიებანი, V, თბ., 1949, გვ. 291-321; მისივე, ქსნის ოთხთავის თავისებურებანი მარკოზის თავის მაგალითზე: პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VI, თბ., 1949, გვ. 211-40; მისივე, ქსნის ოთხთავის თავისებურებანი მათეს და იოვანეს თავების მაგალითზე: პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 1959, 299-344.

¹¹ ს. სარჯველაძე, იყო თუ არა ძველ ქართულ ენაში სიტყვა „სუმუროვანი?“ ენათმეცნიერების საკითხები, 1, თბ., 2003, გვ. 108-111; მისივე, ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი..., გვ. 290-292.

¹² ტვიბერის ოთხთავში ჩანართის სახით არსებული მათეს სახარების 14,30-15,14 მუხლების ნარევი რედაქციის ტექსტის შესახებ იხ. დ. თვალთვაძე, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული

ხელნაწერის ტექსტის პარალელურად (რომელსაც აღვნიშნავთ ლიტერით τ), მოგვყავს შესაბამისი ტექსტი ადიშის ოთხთავის (C), წინათონური (Praeath.)¹³ და გიორგი ათონელისეული (Athon.) რედაქციის ძირითადი ხელნაწერებისა.

მთ. 14,30

τ : უფალო, განმარინე მე!

C: უფალო, მიკსენ მე!

Praeath: უფალო, მიკსენ მე!

დანთქმად ODAEVBLFmGalco τ r τ + და ODAEVbT[#]L τ ; ღაღატ-ყო DAbTFaot τ ;
მიკსენჯანმარინეტ; მე + რამეთუ წარვწყმდეგი F.

Athon: უფალო, მიკსენ მე!

მთ. 14,33

τ : და რომელნი-იგი ნავსა მას შინა იყვნეს, თაყუანის-სცეს მას და ჰრქუეს: ჭეშმარიტად ძმ ღმრთისაჲ ხარ.

C: ხოლო რომელნი-იგი იყვნეს ნავსა მას შინა, მოუკდეს და თაყუანის-სცეს მას და ეტყოდეს: ჭეშმარიტად ძმ ღმრთისაჲ ხარ შენ.

Praeath: ხოლო რომელნი-იგი ნავსა მას შინა იყვნეს, მოუკდეს და თაყუანის-სცეს მას და ეტყოდეს: ჭეშმარიტად ძმ ღმრთისაჲ ხარ შენ.

ხოლო ... შენ T*; რომელნი RP; რომელნი (+ იგი m) იყვნეს ნავსა მას შინა ODAET[#]m;
მოუკდეს|მოვიდეს მისა m; მოუკდეს და - τ ; და¹ - m; თაყუანის- Lmc; -სცეს O, -ცეს

მუზეუმის M-41 ხელნაწერში დაცული მათეს სახარების ტექსტისათვის, თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართული ენის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 2010, გვ. 43-55.

¹³ წინათონური რედაქციის (Praeath.) ძირითადი ხელნაწერები აღნიშნულია შემდეგი ლიტერებით: **X** – ხანმეტი ოთხთავი (VII ს.); **O** – ოპიზის ოთხთავი (913 წ.); **D** – ჯრუჭის ოთხთავი (H 1660, 936 წ.); **E** – პარხლის ოთხთავი (A-1453, 973წ.); **B** – ბერთის ოთხთავი (Xს.); **T** – წყაროსთავის ოთხთავი (A-98, Xს.); **M** – მარტვილის ოთხთავი (S-391, Xს.); **L** – ტბეთის ოთხთავი (995წ.); **A** – ქსნის ოთხთავი (A 509, Xს.); **b** – A-1699, H-1887 (Xს.); **R** – Sin.15 (978 წ.); **P** – Sin.30, Sin. 38 (979 წ.); **S** – Sin.16 (X ს.); **i** – ქუთ.176 (Xს.); **s** – S 405 (Xს.); **b** – A 1699, H 1887 (Xს.); **e** – პარხლის ახალი ოთხთავი, S 4927 (Xს.); **h** – H 1240 (XI ს.); **F** – ურბნისის ოთხთავი (A 28, XIს.); **m** – მესტიის ოთხთავი (1033წ.); **G** – პალესტინური ოთხთავი (H 1741, 1048წ.); **a*** – ალავერდის ოთხთავი (A 484,1054 წ.); **V*** – ვატიკანის ოთხთავი (XI); **c** – S 962(1054წ.); **o** – Ath.62(XIს.); **I** – Q-645(XIს.); **w** – ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №1 ხელნაწერი (XIს.); **t** – A-18 (XIIს.); **r** – A 411 (XVI-XVII სს.).

გიორგი ათონელის რედაქციის (Athon.) ძირითადი ხელნაწერები აღნიშნულია შემდეგი ლიტერებით: **H** – ვანის ოთხთავი (A 1335, XII-XIII სს.); **I** – ენშიაძინის ოთხთავი (XII-XIII სს.); **K** – გელათის ოთხთავი (Q 908, XII-XIII სს.); **N** – Sin. 19 (1074 წ.); **Q** – Jer.49 (XI ს.); **Y** – Jer.153(XII ს.); **q** – Jer.93(XII ს.); **g** – ქუთ.74(XII- XIII სს.); **z** – ქუთ.75 (XII- XIII სს.); **p** – ქუთ.182(XII- XIII სს.); **Z** – Jer.103 (XIII ს.); **U** – Jer.102(XII-XIV სს.); **J** – Jer.122 (XIII-XIV სს.); **k** – ქუთ.145 (XIII- XIV სს.); **Θ** – კალიპოსის ოთხთავი (ქუთ.76, 1060წ.).

Abr; და *თაყუანის-სცეს* – *RP*; *მას* – *m*; იტყოდეს *DET[#]* პრქუეს *τ*, ხეტყოდეს *X*; ძედ *w*, ძე *Act*, ძეჭ *b*; ხარი *DET[#]c[#]wX*; შენ – *At*.

Athon: ხოლო რომელნი-იგი ნავსა მას შინა იყვნეს, მოუკდეს და თაყუანის-სცეს მას და ეტყოდეს: ჭეშმარიტად ძჭ ღმრთისად ხარ შენ.

რომელნი q; *თაყუანისცეს HIKU*; *ძე NqHIKgzpUJ*; *ძე ... შენ k**.

მთ. 14,34

τ: და წიადკდა და მოვიდეს ქუეყანასა მას გენესარეთისასა.

C: და განვიდეს და მოვიდეს ქუეყანასა მას გენესარეთისასა.

Praeath: და განვიდეს და მოვიდეს ქუეყანასა მას გენესარეთისასა.

და ... გენესარეთისასა *T**; განვიდეს|გამოვიდეს *A*; მოვიდეს|მოვიდეს *XODAET[#]* + მიერ *Vac*or*; და განვიდეს და მოვიდეს|და წიადკდა და მოვიდეს *τ*; *მას* – *T[#]*; გენესარეთისასა *D*, გენესარეთისასა *b*, გენესერეთისასა *c*, გენესარეთასა *t*.

Athon: და განვიდეს და მოვიდეს მიერ ქუეყანასა მას გენესარეთისასა.

მთ. 14,35

τ: და იცნეს იგი კაცთა მის ადგილისათა და მიმოდაავლინეს ყოველსა მას გარემოის სოფლებსა და მოართმიდეს მას ყოველსა სნეულებსა.

C: და იცნეს იგი კაცთა მათ მის ადგილისათა და წარავლინნეს ყოველსა მას სანახებსა და მოართუეს მას ყოველი ბოროტად ვნებული.

Praeath: და იცნეს იგი კაცთა მათ მის ადგილისათა და წარავლინნეს ყოველსა მას სანახებსა და მოართუეს მას ყოველი ბოროტად ვნებული.

იცნეს *t*; მათ – *Bτ*; წარავლინეს *RPVBTMfmacolwtr*|წარვიდეს *ODAE*, მიმოდაავლინეს *τ*; სანახებსა|გარემოის სოფლებსა *τ*; მოართუეს *M*; მოართუეს მას ყოველი ბოროტად ვნებული| მოართმიდეს მას ყოველსა სნეულებსა *τ*; *მას²* – *ODAE^m*; ვნებული *c**, ვნებულნი *D*, ვნებულად *T[#]*| სნეული *B*.

Athon: და იცნეს იგი კაცთა მათ მის ადგილისათა და წარავლინნეს ყოველსა მას სანახებსა და მოართუეს მას ყოველი ბოროტად ვნებული.

იგი – *HI*; წარავლინეს *NqKgU*; მოართუეს *HIgzpUJ*;

გარდა ამ ტიპის სხვაობისა, ტვიბერის ოთხთავის ტექსტოლოგიურმა შესწავლამ გვიჩვენა, რომ მისი განსხვავებული იკითხვისების ნაწილი, ადიშის ოთხთავის იშვიათ, დანარჩენი რედაქციების ტექსტისაგან განსხვავებულ წაკითხვებს იმეორებს:

მთ. 15,2

τ: რადსათვს მოწაფენი შენნი გარდაჰვლენ **სწავლასა მღღელთასა?** რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, რაჟამს ჭამედ პურსა.

C: რადსათვს მოწაფენი შენნი გარდავლენ **სწავლასა მას მღღელთასა?** რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, რაჟამს პურსა ჭამედ.

Praeath: რადსათვს მოწაფენი შენნი გარდაჰვლენ **მოძღურებასა ხუცესთასა?** რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, რაჟამს პურსა ჭამედ.

გარდაჰვლენ OF, გარდავლენ hr, გარდავლენან T, გარდავლენ Bt; მოძღურებასა + მას DAEB; ხუცესთასა O; მოძღურებასა ხუცესთასა| სწავლასა მღღელთასა τ; დაიბანნიან t; კელნი + მათნი T; რაჟამს| ოდეს ODAE; პორსა w; ~ჭამედ პურსა τ.

Athon: რადსათვს მოწაფენი შენნი გარდაჰვლენ **მოძღურებასა ხუცესთასა?** რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, რაჟამს პურსა ჭამედ.

რადსათვს ... ჭამად k*; გარდავლენ UJ.

მთ. 15,4

τ: რამეთუ ღმერთმან თქუა: **თავ-უყავ** მამასა შენსა და დედასა; და რომელი **ძვრსა იტყოდის** მამისათვს, გინა დედისათვს, სიკუდილით მოკუედეს.

C: რამეთუ ღმერთმან თქუა: **თავ-უყავ** მამასა და დედასა; და რომელი **ძვრსა იტყოდის** მამისათვს, ანუ დედისათვს, სიკუდილით მოკუედინ.

Praeath: რამეთუ ღმერთმან თქუა: **პატევ-ევ** მამასა შენსა და დედასა შენსა; და რომელმან **თქუას ბოროტი** მამისათვს, გინა დედისათვს, მოკუედინ.

ღმერთმან -l; ბოროტი თქუას ODAEBTL; მამისათვს + და r; გინა დედისათვს - M; გინა| და ODAEB; დედისავს + სიკუდილით Vao, სიკუდილითა r.

Athon: რამეთუ ღმერთმან თქუა: **პატევ-ევ** მამასა შენსა და დედასა შენსა; და რომელმან **თქუას ბოროტი** მამისათვს, გინა დედისა, სიკუდილით მოკუედინ.

მოკუედინ HigzpU

მთ. 15,6

τ: და არა **თავ-უყვის** მამასა თვსსა, – და შეურაცხ-ჰყავთ სიტყუად ღმრთისად **სწავლითა** თქუენითა.

C: და არა **თავ-ჰყვოს** მამასა თვსსა, – და შეურაცხ-ჰყავთ სიტყუად ღმრთისად **სწავლისა** თქუენისათვს.

Praeath: და არა **პატევ-სცეს** მამასა თვსსა, ანუ დედასა თვსსა, ესევეითართა დაუმტკიცებელ-ჰყავთ სიტყუად ღმრთისად **მოძღურებითა** თქუენითა.

და $-T$; $\sim$ სცეს O]- $ეც$ b ; $თვსსა^1$ $-RPVbBTMLFmGacoltr$; ანუგინა Tw , და $ODAE$; ანუ დედასა $-t$; $თვსს^2$ T , $თ-ვსსა$ w ; ესევითარ $T^\#$, ესევითარმან OAb] და $a - r$; $-ჰყავ$ T , გიყოფიეს E ; სიტყუად] მცნება $Vaor$.

Athon: და არა **პატივ-სცეს** მამასა, ანუ დედასა $თვსსა$, $-$ ესევითართა დაუმტკიცებელ-ჰყავთ მცნებად ღმრთისად **მოძღურებითა** თქუენითა.
თქუენითა H .

მთ. 15,8

T : **ერი** ესე ბავითა ხოლო **მაღიღებს** მე, ხოლო გულნი მათნი შორად განშორებულ არიან ჩემგან.

C : **ერი** ესე ბავითა ხოლო **მაღიღებს** მე, ხოლო გული მათი განშორებულ არს ჩემგან.

Praeath: **ერი** ესე ბავითა მათითა **პატივ-მცემს** მე, ხოლო გულნი მათნი შოვრად განშორებულ არიან ჩემგან.

ერი ესე] მახლობელ არს ჩემდა ერი ესე პირითა მათითა და Vo^* ; პატივ-მცეს VT] მსახურებს t ; მე $-r$; შორად $ODAERPbBT^*MFmGclw$, შორს $Vaor$] $\sim$ რტად t ; განშორებულ $ODAERPvBTFGacolwtr$; ჩემგან $-ODAETr$.

Athon: **მახლობელ არს ჩემდა** ერი ესე პირითა მათითა და ბავითა მათითა **პატივ-მცემს** მე, ხოლო გულნი მათნი შორს განშორებულ არიან ჩემგან.

მთ. 15,9

T : **ცოდად** მმსახურებენ მე, ასწავებენ მოძღურებასა და მცნებასა კაცთასა.

C : **ცუდად** მსახურებენ მე, რამეთუ ასწავებენ მოძღურებასა და მცნებასა კაცთასა.
და $-C$; კაცთას C

Praeath: **ამაოდ** მმსახურებენ მე, რამეთუ ასწავებენ მოძღურებასა და მცნებასა კაცთასა.

და ამაოდ ETt ; მსახურებენ $ODAERPbBTLFmGwt$; რამეთუ] და $ODAET - b$; მოძღურებასა D , მოძღრებასა G ; მცნებასა $+$ მცნებასა L ; კაცთა O .

Athon: **ამაოდ** მმსახურებენ მე, რამეთუ ასწავებენ მოძღურებასა და მცნებასა კაცთასა.

მსახურებენ qk ; $\sim$ მცნებასა და მოძღურებასა J .

მთ. 15,11

T : არა თუ რომელი **შევაღს პირსა** და იგი შეავინებს კაცსა, არამედ რომელი გამოვალს პირისაგან, იგი შეავინებს კაცსა.

C : არა თუ რომელი **შევაღს პირით**, შეავინებს იგი კაცსა, არამედ რომელი გამოვალს პირისაგან, იგი შეავინებს კაცსა.

Praeath: არა თუ **პირად შემავალი** შეავინებს კაცსა, არამედ **პირით გამოვალის** შეავინებს კაცსა.

სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში დაცული ტვიბერის ოთხთავის ხელნაწერი

არაა V; პირად]პირით DAEVcoltr; შემადლი V; შემავალი პირად T; პირით –D; გამოვალი T*, გამოვალი V]გამოვა პირით T#

Athon: არა თუ პირით შემავალი შეავინებს კაცსა, არამედ პირით გამომავალი შეავინებს კაცსა.

შიავინებს q; გამავალი I.

მთ. 15,14.

τ: აცადეთ მავათ: ბრმანი არიან და წინამძღუარნი ბრმათანი...

C: ხ“აცადეთ მათ: ბრმანი არიან და წინამძღუარნი ბრმათანი...

Praeath: უტვეეთ მათ, ბრმანი არიან და წინამძღუარნი ბრმათანი...

ხოლო უტვეეთ Tt; უტვეენით VFaor; მათ]ევე Vo.

Athon: უტვეენით ევე, რამეთუ ბრმანი არიან და წინამძღუარნი ბრმათანი..

როგორც ვხედავთ, ტვიბერის ოთხთავის მათეს სახარების 14,19-15,24 მუხლების ტექსტი საკმაო სიახლოვეს ამუღავნებს ადიშის ოთხთავის ტექსტთან, თუმცა არის რამდენიმე შემთხვევა, როცა ის შორდება ადიშურ ნუსხას და წინათონური რედაქციის შემცველი სხვა ხელნაწერების იკითხვისებს თანხვდება. მაგალითად: მათეს სახარების 15,13 მუხლში ადიშის ნუსხაში არა გვაქვს სიტყვა „ძირითურთ“; რომელიც გვაქვს ტვიბერის ოთხთავსა და წინათონური და ათონური რედაქციის ნუსხათა უმეტრესობაში. ეს სიტყვა არ ჩანს მხოლოდ X საუკუნის ერთ სინურ ოთხთავში (P - Sin.30, Sin.38), რომელიც 979 წელსაა გადაწერილი.

τ: ხოლო მან მიუგო და პრქუა მათ: ყოველი ნერვი, რომელი არა დაჰნერვა მამამან ჩემმან ზეცათამან, ძირითურთ აღიფხურეს.

მან]თავადმან Prot. Athon. მიუგო და – ODABERPTbMLmt; დანერვა r; ჩემმან] მან E; ზეცათამან – Fw; ძირითურთ – CP, ძირითორთ w; აღიფხურენინ l, აღიფხურენ w, აღიფხურეს ODAEVT p., აიფხურეს b, აღიფხურასი*r, აღიფხურარინ c. აღმოიფხურეს C.

ტვიბერის ოთხთავში მთ. 15,8. მუხლის მეორე ნაწილის წაკითხვა „ერი ესე ბავითა ხოლო მაღიდებს მე, ხოლო გულნი მათნი შორად განშორებულ არიან ჩემგან“, მეტ სიახლოვეს ამუღავნებს პრეათონური და გიორგისეული რედაქციის ნუსხებთან, ვიდრე ადიშის ხელნაწერთან, რომელშიც არ გვაქვს სიტყვა „შორად“, გარდა ამისა, სიტყვა „გული“ და, შესაბამისად, მასთან შეწყობილი შემამსნელიც, მხოლოდით რიცხვშია: C - „ხოლო გული მათი განშორებულ არს ჩემგან“; შდრ.: Praeath. – ხოლო გულნი მათნი შორად (შორს Vaor) განშორებულ არიან

ჩემგან (ჩემგან – ODAETr); Athon. – „ხოლო გულნი მათნი შორს განშორებულ არიან ჩემგან“.

3. ხანმეტობისა და ჰამეტობის კვალი ტვიბერის ოთხთავში

IX-XI საუკუნეების ქართულ წერილობით ძეგლებში ხანმეტობისა და ჰამეტობის გადმონაშთები ა. შანიძეს, მ. შანიძეს, ი. იმნაიშვილს, ზ. სარჯველაძეს, ი. გიპერტს და ს. სარჯველაძეს აქვთ გამოვლენილი და აღნუსხული.¹⁴ ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საყურადღებოა ა. შანიძის მიერ ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავებში დადასტურებული ხანმეტობის კვალი. აკაკი შენიძისა და შემდგომში, ზურაბ სარჯველაძის მიერ ერთი ხელნაწერის, ადიშის ოთხთავის, ფარგლებში გამოვლენილი ხანმეტობისა და ჰამეტობის გადმონაშთები¹⁵ და ზ. სარჯველაძის მიერ გამოვლენილი ჰამეტი ზმნის ფორმები Sin-15 და Sin-30-38 ოთხთავებში.

მეტად საყურადღებოდ მოგვაჩნია, რომ გამოვლინდა კიდევ ერთი ხელნაწერი, რომლის ძირითად და ჩანართ ტექსტშიც ჩანს ხანმეტობისა და ჰამეტობის კვალი.

3.1 ხანმეტობის კვალი ტვიბერის ოთხთავის ნარევი რედაქციის ჩანართის ტექსტში

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ტვიბერის ოთხთავში მათეს სახარების 14,19-15,24 მუხლების ტექსტი ძირითადი ტექსტის არაორგანულ ნაწილს

¹⁴ ა. შანიძე, ჰამეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფ., გვ. 417-24; А.Шанидзе, Переживания ханмэтных форм в грузинских рукописях IX-X-XI веков: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, I, 3, თბ., 1940, გვ. 237-40; მ. შანიძე, ჰამეტობის გადმონაშთები X ს. ერთ სინურ ხელნაწერში: საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, თბ., 1959, 145-47; ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963, გვ. 190; მისივე, საკითხავი წიგნი ძველ ქართულში, II, თბ., 1966, 228-29; ზ. სარჯველაძე, ჰამეტობის გადმონაშთები X საუკუნის სინურ ხელნაწერებში: საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, 52, 1, თბ., 1968, გვ. 259-61; მისივე, ხანმეტ და ჰამეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971, გვ. 146-49; მისივე, ხანმეტობისა და ჰამეტობის გადმონაშთები ზოგ ძველქართულ წერილობით ძეგლში: ენათმეცნიერების საკითხები, 3, 2001, თბ., გვ. 100-02; ი. გიპერტი, სიახლენი ხანმეტობიდან: ენათმეცნიერების საკითხები, I-II, თბ., 2009, გვ. 164-80; ს. სარჯველაძე, ხანმეტი დედნიდან გადაწერილი ... გვ. 79; მისივე, ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი ..., გვ. 252.

¹⁵ А. Шанидзе, Переживания..., გვ. 237-40; ადიშის ოთხთავის ტექსტისა და ენის საკითხები: ადიშის ოთხთავი 897 წლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ელგუჯა გიუნაშვილმა, დარეჯან თვალთვაძემ, მანანა მანხანელმა, ზურაბ სარჯველაძემ და სოფიო სარჯველაძემ, ზურაბ სარჯველაძის საერთო რედაქციით, თბ., 2003 წ., გვ. 71-72.

წარმოადგენს და იგი ნარევი რედაქციისაა. მთ. 14,23 მუხლში ტვიბერის ოთხთავში გვხვდება ზმნა *ხ̄იყო*.

მთ. 14,22

τ: და ვითარცა განუტევა ერი იგი, აღვიდა მთად მარტოდ თაყუანის-ცემად. და ვითარ შემწუხრდა, მარტოჲ *ხ̄იყო* მუნ.

Praeath: და ვითარცა განუტევა ერი იგი, აღვიდა მთასა ლოცვად თუსავან. და შე-რაჲ-მწუხრდა, მარტოჲ *იყო* მუნ.

მთად *b*; ~თუსავან ლოცვად *s*; თუსავან *M*, თუსისავან *b*, თ-უსავან *w*; შე-რაჲ-მწუხრდა + და *t*; მარტო *b*.

C: და ვითარცა განუტევა ერი იგი, აღვიდა მთასა ლოცვად თუსავან. და შე-რაჲ-მწუხრდა, მარტოჲ *იპოვა* მუნ.

και ἀπολύσας τοὺς ὄχλους ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος κατ' ἰδίαν προσεύχασθαι ὁπίσθεν δὲ γενομένης μόνης ἦν ἐκεῖ.

სახარების ამ მუხლში საუბარია იესოს მთაზე ასვლასა და იქ ყველასაგან განმარტოებით ლოცვაზე. მუხლში ბერძნული *μόνος ἦν*-ის შესატყვისად ქართული ოთხთავის სხვა რედაქციებში *მარტოჲ იყო* და *მარტოჲ იპოვა* წერია. ტვიბერის ოთხთავის ნარევი რედაქციაში აქ მარტო *ხ̄იყო* გვაქვს. *ხ̄იყო* რომ დაეშალათ, მაშინ მივიღებთ: *მარტოჲ ხოლო იყო*, რაც ნონსენსს წარმოადგენს, რადგანაც მივიღებთ ამგვარ შინაარსს: მარტო მარტო იყო. აქ ვერც ბერძნული *δὲ*-ს ფარდად მივიჩნევთ *ხოლო*-ს, რადგანაც ამ ადგილას *δὲ* არცერთ ბერძნულ ხელნაწერში არ დასტურდება.¹⁶

ხანმეტი ზმნური ფორმის კვალის გამოვლენა ნარევი რედაქციის ტექსტში მეტად მნიშვნელოვანია, რადგანაც ახლა ამ რედაქციის ტექსტიც შეიძლება ოთხთავის ქართული თარგმანის უძველეს პერიოდს, ხანმეტობის ხანას, დაუკავშირდეს.

3.2 ხანმეტობის კვალი ტვიბერის ოთხთავის პროტოფულგატისეული რედაქციის ტექსტში

მათეს სახარების ქართული თარგმანის 16.11 მუხლში Sin-15, Sin-30-38, ბერთის, წყაროსთავის, მესტიის, ტბეთის, A-1699, ურბნისის, პალესტინის,

¹⁶ The Greek New Testament, Fourth Revised Edition edited by B.Aland, K.Aland, J.Karavidopoulos, C.M.Martini, and B.M.Metzger, Stuttgart, 1994, p.58; New Testament Greek Manuscripts, Variant Readings Arranged in Horizontal Lines against Codex Vaticanus, Matthew, edited by R.J.Swanson, Sheffield-Pasadena, 1995, p.138-39.

ვენის, S-962, A-18 და ტვიბერის ოთხთავის ტექსტში წერია: „*ვითარ არა გიცნობიეს, რამეთუ არა პურისათჳს გარქუ თქუნ: ხეკრძალენით ცუმისაგან ფარისეველთაჲსა და საღუკეველთაჲსა?*“

პროტოვულგატის რედაქციის სხვა დანარჩენი ხელნაწერების გადამწერებს შეუმჩნევიათ ზმნაში *ხეკრძალენით* ხან-ის ზედმეტობა და ის თავიანთ ტექსტებში აღარ გადაუტანიათ. არც ადიშის ოთხთავის გადამწერს დაუწერია ამ ადგილას ხანი: ადიშის და პროტოვულგატის რედაქციის სხვა ხელნაწერებში გვაქვს: „*ვითარ არა გიცნობიეს, რამეთუ არა პურისათჳს გარქუ თქუნ: ხეკრძალენით ცუმისაგან ფარისეველთაჲსა და საღუკეველთაჲსა?*“

ურბნისის და პალესტინის ოთხთავების ტექსტის გამომცემელმა ი. იმნაიშვილმა თავის წიგნში „ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია,“ მთ. 16,11 მუხლის ტექსტში ზმნაში ხანი გამოტოვა და მხოლოდ „*ხეკრძალენით*“ დაბეჭდა, მიუხედავად იმისა, რომ ორივე ხელნაწერში ის დასტურდება. ი. იმნაიშვილი ამ მუხლის სქოლიოში უთითებს: „*ხეკრძალენით FG. ხანმეტობის ნაშთი უნდა იყოს („ხოლო“ უადგილოა აქ).¹⁷ მართლაც, აქ „ხოლო“ სრულიად უადგილოა, მაგრამ როგორც სხვა ხანმეტობის ნაშთი IX-XI საუკუნეთა ხელნაწერებში, ეს გრაფემაც შემთხვევით გადაწერეს გადამწერებმა. ბერძნულ დედანში არც აქ გვხვდება ო, რომლის ფარდიც, ჩვეულებრივ, არის ქართული „ხოლო“.*

3.3 ჰაემეტობის კვალი ტვიბერის ოთხთავში

მარკოზის სახარების 5,39 მუხლის ტვიბერის ოთხთავში დაცულ ტექსტში დასტურდება ჰაემეტი ზმნა: „*გრძაჲ ეგე არა მოძკუდარ არს, არამედ სძინავს*“.

ამავე მუხლის ტექსტებში პროტოვულგატისა და ადიშური რედაქციის ხელნაწერებში ჰაემეტი ფორმა არ გვაქვს:

C: *გრძაჲ ეგე არა მოძკუდარ არს, არამედ სძინავს.*

Praeath: *გრძაჲ ეგე არა მოძკუდარ არს, არამედ სძინავს.*

მხოლოდ ოპიზის ოთხთავში დასტურდება აქ *სძინავს* ფორმა.

დასასრულ შეიძლება ითქვას, რომ სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში დაცული ტვიბერის ოთხთავი მრავალმხრივ საინტერესო ხელნაწერია. XI საუკუნეში გადაწერილი ამ ნუსხის ტექსტი ერთ-

¹⁷ ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივანე იმნაიშვილმა, თბ., 1979, გვ. 313.

ერთი უძველესია, რასაც მასში გამოვლენილი ხანმეტობისა და ჰაემეტობის კვალიც მოწმობს. ნუსხაში წარმოდგენილი ორივე რედაქციის ტექსტი თანაბრად მნიშვნელოვანია ოთხთავის ქართული თარგმანის რედაქციათა სათარგმნი დედნისა და ამ რედაქციათა ურთიერთმიმართების კვლევის საკითხებისათვის.

ლიტერატურა და წყაროები:

- ადიშის ოთხთავი 897 წლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ელგუჯა გიუნაშვილმა, დარეჯან თვალთვაძემ, მანანა მანხანელმა, ზურაბ სარჯველაძემ და სოფიო სარჯველაძემ, ზურაბ სარჯველაძის საერთო რედაქციით, თბ., 2003
- ი. გიპერტი, სიახლენი ხანმეტობიდან: ენათმეცნიერების საკითხები, I-II, თბ., 2009, გვ. 164-80
- დ. თვალთვაძე, სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის M-41 ხელნაწერში დაცული მათეს სახარების ტექსტისათვის, თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართული ენის ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 2010, გვ. 43-55
- ი. იმნაიშვილი, ადიშის ოთხთავი რედაქციულად: თსუ შრომები, ტ. 28, თბ., 1946, გვ. 183-236
- ი. იმნაიშვილი, ქსნის ოთხთავის რედაქცია: ლიტერატურული ძიებანი, V, თბ., 1949, გვ. 291-321
- ი. იმნაიშვილი, ქსნის ოთხთავის თავისებურებანი მარკოზის თავის მაგალითზე: პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VI, თბ., 1949, გვ. 211-40
- ი. იმნაიშვილი, ქსნის ოთხთავის თავისებურებანი მათეს და იოვანეს თავების მაგალითზე: პუშკინის სახ. თბილისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, თბ., 1959, გვ. 299-344
- პ. ინგოროვცა, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, თხზულებათა კრებული, ტ. 4, თბ., 1978
- ს. კაკაბაძე, სახარების ქართულ თარგმანთა შესახებ მე-5-6 საუკუნეებში ხანმეტ ტექსტებთან დაკავშირებით: საისტორიო ძიებანი, თბ., 1924
- ე. მეტრეველი, მესტიის მუზეუმში დაცული ხელნაწერების კატალოგი, თბილისის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ელენე მეტრეველის არქივი, № 369
- ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი უძველესი რედაქცია, ტექსტი ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-1240 XI ს. ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო სოფიო სარჯველაძემ, თბ., 2010
- ზ. სარჯველაძე, ჰაემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის სინურ ხელნაწერებში: საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, 52, 1, თბ., 1968, გვ. 259-61
- ზ. სარჯველაძე, ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971
- ზ. სარჯველაძე, ხანმეტობისა და ჰაემეტობის გადმონაშთები ზოგ ძველქართულ წერილობით ძეგლში: ენათმეცნიერების საკითხები, 3, 2001, თბ., გვ. 100-02
- ს. სარჯველაძე, იყო თუ არა ძველ ქართულ ენაში სიტყვა „სუმუროვანი“? ენათმეცნიერების საკითხები, 1, თბ., 2003, გვ. 108-111
- ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წ.წ.), გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1945
- ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივანე იმნაიშვილმა, თბ., 1979, გვ. 313
- ა. შანიძე, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, ტფ., გვ. 417-24

მ. შანიძე, ჰაემეტოზის გადმონაშთები X ს. ერთ სინურ ხელნაწერში: საქ. მეცნ. აკად. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, თბ., 1959, 145-47

ხანმეტი ტექსტები, I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სიმფონია დაურთო ლამარა ქაჯაიამ, თბ., 1984

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949

ტვიბერის ოთხთავი – სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმის მესტიის ხელნაწერი №73

A. Шанидзе, Переживания ханмэтных форм в грузинских рукописях IX-X-XI веков: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, I, 3, თბ., 1940, გვ. 237-40

The Greek New Testament, Fourth Revised Edition edited by B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini and B.M. Metzger, Stuttgart, 1994

New Testament Greek Manuscripts, Variant Readings Arranged in Horizontal Lines against Codex Vaticanus, Matthew, edited by R. J. Swanson, Sheffield-Pasadena, 1995

ქართული ოთხთავის წინათონური რედაქციის (Praeath.) ხელნაწერები:

X – ხანმეტი ოთხთავი (VII ს.); **O** – ოპიზის ოთხთავი (913 წ.); **D** – ჯრუჭის ოთხთავი (H 1660, 936 წ.); **E** – პარხლის ოთხთავი (A-1453, 973წ.); **B** – ბერთის ოთხთავი (Xს.); **T** – წყაროსთავის ოთხთავი (A-98, Xს.); **M** – მარტვილის ოთხთავი (S-391, Xს.); **L** – ტბეთის ოთხთავი (995წ.); **A** – ქსნის ოთხთავი (A 509, Xს.); **b** – A-1699, H-1887 (Xს.); **R** – Sin.15 (978 წ.); **P** – Sin.30, Sin. 38 (979 წ.); **S** – Sin.16 (X ს.); **i** – ქუთ.176 (Xს.); **s** – S 405 (Xს.); **b** – A 1699, H 1887 (Xს.); **e** – პარხლის ახალი ოთხთავი, S 4927 (Xს.); **h** – H 1240 (XI ს.); **F** – ურბნისის ოთხთავი (A 28, XIIს.); **m** – მესტიის ოთხთავი (1033წ.); **G** – პალესტინური ოთხთავი (H 1741, 1048წ.); **a*** – ალავერდის ოთხთავი (A 484, 1054 წ.); **V*** – ვატიკანის ოთხთავი (XI); **c** – S 962(1054წ.); **o** – Ath.62 (XIIს.); **l** – Q-645 (XIIს.); **w** – აგსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №1 ხელნაწერი (XIIს.); **t** – A-18 (XIIს.); **r** – A 411 (XVI-XVII ს)

ქართული ოთხთავის გიორგი ათონელის რედაქციის (Athon.) ხელნაწერები:

H – ვანის ოთხთავი (A 1335, XII-XIII სს.); **I** – ენშიაძინის ოთხთავი (XII-XIII სს.); **K** – გელათის ოთხთავი (Q 908, XII-XIII სს.); **N** – Sin. 19 (1074 წ.); **Q** – Jer.49 (XI ს.); **Y** – Jer.153(XII ს.); **q** – Jer.93 (XII ს.); **g** – ქუთ.74 (XII- XIII სს.); **z** – ქუთ.75 (XII- XIII სს.); **p** – ქუთ.182 (XII- XIII სს.); **Z** – Jer.103 (XIII ს.); **U** – Jer.102 (XII-XIV სს.); **J** – Jer.122 (XIII-XIV სს.); **k** – ქუთ.145 (XIII- XIV სს.); **Θ** – კალიპოსის ოთხთავი (ქუთ. 76, 1060 წ.)

The Old Georgian Four Gospels: **Khanmeti and Adishi Redaction**. On the basis of the original manuscripts, edited by Sophio Sarjveladze and Darejan Tvaltvdze, Tbilisi, 2001-2002. ARMAZI version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 26.3.2002/18.10.2002 (<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etca/cauc/ageo/nt/adisnt/adisn001.htm>)

The Old Georgian Four Gospels: **Preathonian Redaction**. On the basis of the original manuscripts, edited by Elguja Giunashvili, Manana Machkaneli, Sophio Sarjveladze, Zurab Sarjveladze and Darejan Tvaltvdze, Tbilisi and Frankfurt a/M. 1999-2002, ARMAZI version by Jost Gippert. Frankfurt a/M, 7.6.2000/26.9.2002 (<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etca/cauc/ageo/nt/cinant/cinan001.htm>)

The Old Georgian Four Gospels: **Georgi the Hagiorite's Redaction**. On the basis of the original manuscripts, edited by Elguja Giunashvili, Manana Machkaneli, Sophio Sarjveladze, Zurab Sarjveladze and Darejan Tvaltvdze, Tbilisi and Frankfurt a/M. 1999-2002, ARMAZI version by Jost Gippert. Frankfurt a/M, 7.6.2000/26.9.2002 (<http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etca/cauc/ageo/nt/giornt/giorn.htm>)

The Origins of Personal Agreement Clitics in Caucasian Albanian and Udi

Wolfgang Schulze, Munich / Banská Bystrica

1. Introduction

Udi, belonging to the Southeast Caucasian (Lezgian) language family (Eastern Samur branch), represents one of the best studied minority languages of this family (see Schulze (in press) for a more comprehensive survey on the history of Udi linguistics). From a typological point of view, Udi has found much interest because of its system of so-called floating agreement markers that is said to be unique among the autochthonous languages of the Eastern Caucasus. In the present paper, dedicated to the jubilee with whom I had the honor to discuss over times issues of Caucasian Albanian and Udi grammar, I want to present some new thoughts on the origins of Udi and Caucasian Albanian patterns of personal agreement. The issue has become a hotspot not only in the linguistics of East Caucasian, but also in general linguistics due to the study by Alice Harris (Harris 2002) that has served as a starting point for several theory-driven proposals to interpret these patterns (e.g. Crysmann 2000, Luís & Spencer 2006). Most of these studies are based on the analyses and hypotheses put forward by Harris (2002) and do not offer new data or new arguments concerning the history and motivation of agreement constructions in Udi. Moreover, Harris' analysis and hypotheses could not yet include data stemming from the Mount Sinai palimpsests that contain texts written in Caucasian Albanian (~ 600 AD). Jost Gippert and the author of the present article who had edited these palimpsests in collaboration with Zaza Aleksidze and Jean-Pierre Mahé (Gippert et al. 2009) could show the appropriateness of older claims according to which Udi is (directly) related to Caucasian Albanian (CA). In fact, the CA data shed new light on the question of how the agreement patterns of Udi may have emerged. In my paper, I have to confine myself to telling only 'half of the story'. I will concentrate on morphological morphosemantic issues, addressing the syntactic and pragmatic dimension occasionally only. Moreover, space does not permit to discuss the problem of clitic placement except for mentioning some more general observations related to statistics (see Schulze (forthcoming a) for a detailed presentation).

The paper is organized as follows: In section 2, I present the 'basics' of Caucasian Albanian and Udi addressing positional and formal issues relevant for the topic of this paper. Section 3 turns to a specific problem of the Udi paradigm, namely the so-called third person singular Q-clitic *-a*. I will argue that *-a* is not the result of grammaticalizing a borrowed particle *ya* 'or', but represents an older pragmatic marker that had once encoded a verificational focus. The history of the general paradigms is discussed in section 4. Here, I combine formal and functional arguments in order to suggest that the agreement clitics do not stem from constructions that involve a focal cleft (Harris 2002), but from strategies of 'local' focus marking.

2. The paradigms

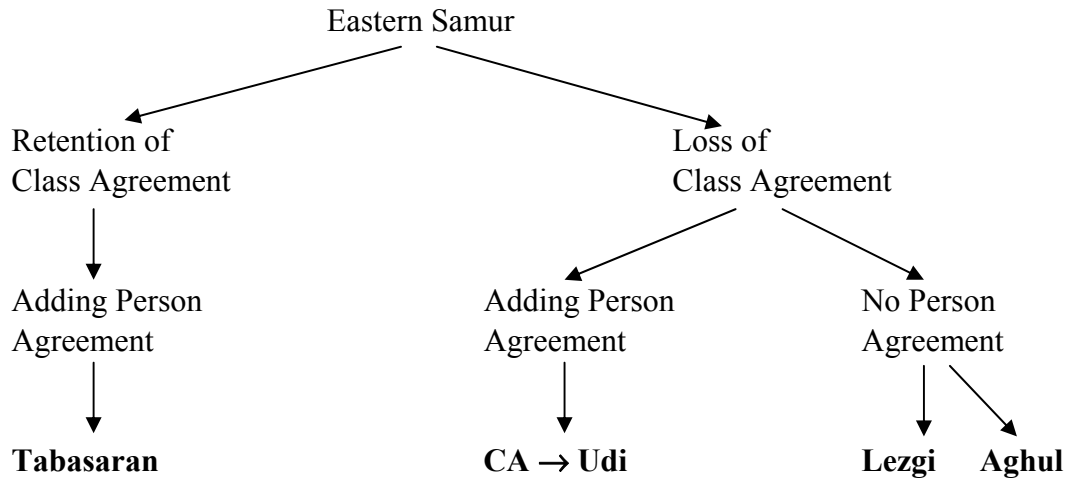
2.1 *The areal setting*

Personal based agreement patterns are relatively rare in East Caucasian (EC) languages. It can be safely assumed that the proto-language (in its last stages) operated through a system of class agreement that coupled the verb phrase with the central actants embedded in ergative relations, that is with the Subjective (S) and the Objective (O)¹. Hence, patterns of EC person agreement represent a younger development that is sometimes confined to certain members of the Person category. Here, the First Person (singular) is the preferred target: It becomes specifically marked by adding a corresponding morpheme to the verb (often grammaticalized from other sources, see Schulze (in press) for an overview). This holds especially for Tsakhur and (in a more complex relation) for Akhwakh and the Kusur dialect of Awar. Other languages such as Bats, the Dargi languages/dialects, and Lak have developed rather elaborated patterns. All languages mentioned so far, however, have retained (in a more or less explicitly) their system of class agreement that then competes with that of person agreement. Caucasian Albanian and Udi are the only EC languages that show person agreement only. Most likely, their ancestor(s) had lost class agreement together with Early Lezgi/Aghul, the actual descendants of which do not show agreement patterns at all. The following diagram recapitulates the relevant processes. Note that the diagram also reflects the proposal made by Gippert et al. (2009) to link Caucasian Albanian and Udi to the Eastern Samur branch of Lezgian (see Majsak 2010 for a brief evaluation):

---

¹ Here, I disregard further types of class agreement that involve for instance agreement with the Indirect Objective (IO) or with Speech Act Participant pronouns that play the role of agentives in corresponding split systems.

It is rather probable that both Tabasaran and CA(→Udi) have developed their paradigms of person agreement in contact with other languages: As for Tabasaran, the major donor language seems to have been an earlier variety of one of the southern Dargi languages/dialects. In both dialects of Tabasaran, person agreement clearly stems from the clitization of case marked personal pronouns. Accordingly, personal agreement is only present with Speech Act Participants (the inclusive being fully excluded). The following table summarizes some of the relevant data. Note that Split-S (S_A vs. S_O) is relevant in Southern Tabasaran only:

	PRO	Agreement Clitics									
		S		O	A						
		S_A	S_O		1SG	2SG	3SG	1PL:I	1PL:E	2PL	3PL
1SG	<i>i/uzu</i>	-za	-zu			-wa	-za	---		-č ^w a	-za
2SG	<i>i/uwu</i>	-wa	-wu		-za(-wu)		-wa	---	ča(-wu)		-wa
3SG	DX	---	---		-za	-wa		---	-ča	-č ^w a	
1PL:I	<i>i/uču</i>	---	---		---	---	---	---	---	---	---
1PL:E	<i>i/uču</i>	-ča	-ču			-wa	-ča	---		-č ^w a	-ča
2PL	<i>i/uč^wu</i>	-č ^w a	-č ^w u		-za(-č ^w u)		-č ^w a	---	-ča(-č ^w u)		-č ^w a
3PL	DX	---	---		-za	-wa		---	-ča	-č ^w a	

Table 1: *The basic paradigm of personal agreement in Tabasaran dialects*

The table illustrates that the Tabasaran agreement pattern is marked for a complex interplay of grammatical relations and the person hierarchy. In addition, polypersonal agreement is not confined to the standard domain of basic grammatical relations. Rather, it can easily be extended to locatives (as in (1)) and even possessives (as in (2)); data are taken from Magometov 1965):

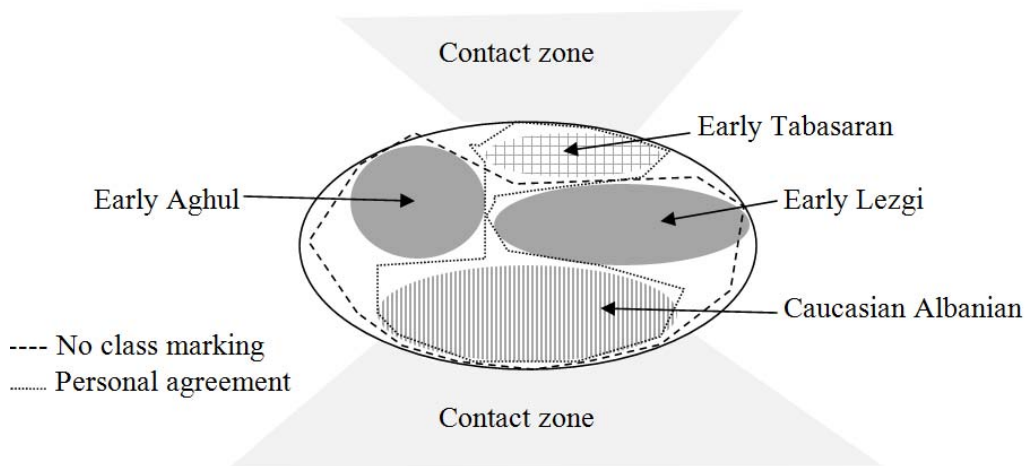
(1) Northern Tabasaran:

- a. *izu*   *gaf-ar*   *iḗ-urdā-z-uki* (< *iḗurdā-za-wuki)
 I-ABS/ERG   word-PL   make-PRES-1SG-2SG:COM
 'I speak to/with you.'
- b. *kurçl-i*   *milz-i*   *kāt-un-Ø-zukan*
 small=dog-ERG   tongue-INSTR   touch-PAST-3SG-1SG:SUPER:ESS
 'The puppy dog licked me.'

(2) Northern Tabasaran:

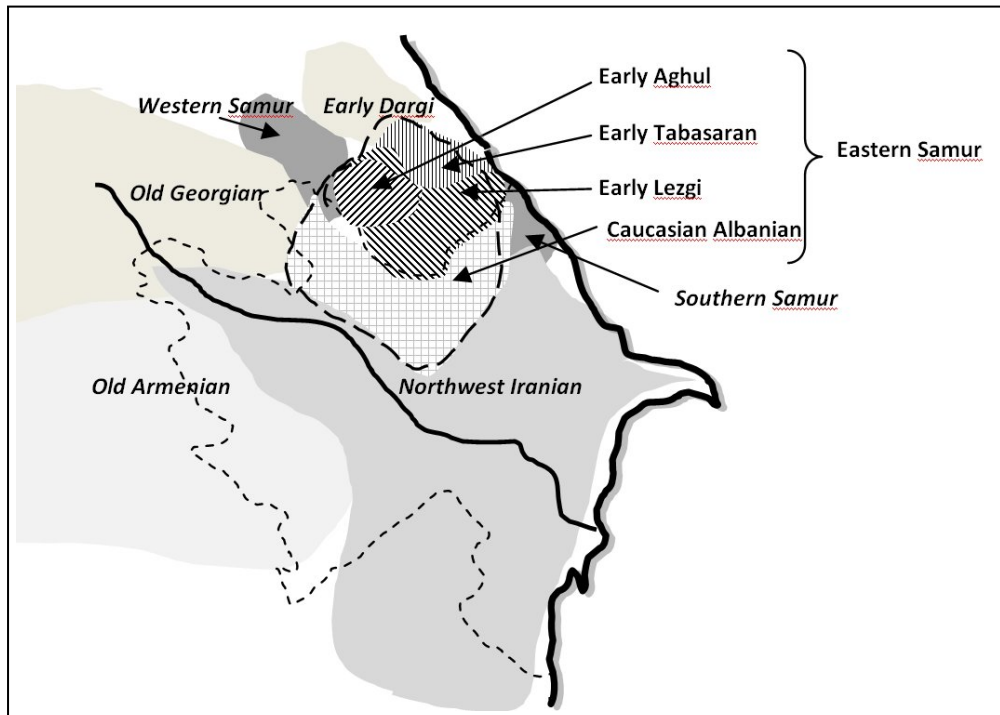
- a. *yas*   *ḳarḳar*   *ga-w-qun-Ø-as*
 my   knife:PL   down-nHUM-fall:PAST-3SG-1SG:POSS
 'My knife has fallen down.'
- b. *yaw*   *ḳarḳar*   *ga-w-qun-Ø-aw*
 your   knife:PL   down-nHUM-fall:PAST-3SG-2SG:POSS
 'Your knife has fallen down.'

It is rather probable to assume that Caucasian Albanian and Udi have developed their systems of personal agreement through the impact of neighboring contact languages. Caucasian Albanian shared with Early Tabasaran a position in the periphery of the Eastern Samur language region: Early Aghul and Early Lezgi that both lack personal agreement were located in the center of this region, compare map 1:

Map 1: *Isoglosses (class marking and personal agreement) in Early Eastern Samur*

Contrary to Early Tabasaran, Caucasian Albanian had contact with a number of non-Lezgian and non-East Caucasian languages, among them varieties of Old Georgian, Old Armenian, and early Northwest Iranian languages (most likely descendants of Median and Parthian varieties). All these languages were characterized by more or less elaborated paradigms of personal inflection:

Map 2: The location Eastern Samur and surrounding languages in earliest medieval times (sketch)

In section 3 below, I will demonstrate that there is a pronounced drift with respect to positional preference from postverbal to preverbal clitic hosts: In Caucasian Albanian, roughly 20-25% of the sentences documented in the Palimpsest texts are marked for preverbal hosts. In a corpus of narrative texts from Vartashen Udi, this figure rises to 40%. In corresponding texts from contemporary Nizh, nearly 60% of all sentences include a preverbal host. Naturally, we have to treat the CA texts with care: They are not native texts, but translations from foreign sources (mainly Old Armenian), sometimes showing the adoption of Armenian syntactic patterns. It may well be that the exclusively postverbal person marking of Armenian has influenced the positional distribution of personal clitics in the Caucasian Albanian texts. Nevertheless, the fact that preverbal hosts were allowed (turning the clitics into floating clitics) may have had two different sources: On the one hand, floating strategies may have been the residue of floating properties present with one of the assumed sources of third person clitics, namely cognitive focus marker (see section 4). On the other hand, they may have been (at least) reinforced through language contact: Here, Northwest Iranian languages may have played a crucial role: Most of these languages are highly marked for floating clitics in transitive perfective constructions, as illustrated by the following example from Northern Tolyshī (see Schulze 2000 for details):

- (3) a. [mə] *tifang-əm tamiz ka* [Schulze 2000; PA 1]
 [I:OBL] rifle-1SG:A clean make:PAST:PERF
 ‘I cleaned my rifle.’
- b. *palang-i-an (...) av-aš gat-e* [Schulze 2000; PA 43]
 leopard-OBL-FOC (...) he:ABS-3SG:A take:PAST-AOR:3SG
 ‘The leopard (...) took him.’
- c. *ba katto-ž šekayat kard-e*
 to chairman=of=parish=council-3SG:A complaint make:PAST-AOR:3SG
 ‘(S)he complained to the chairman of the parish council.’ [Miller 1953:168]
- d. *cəmə-š glai müaxol bəri-e* [Miller 1953:168]
 I:POSS-3SG:A one plait cut:PAST-AOR:3SG
 ‘(S)he cut off one of my plaits.’

Example (4) illustrates that such techniques were already in use in the times when of Parthian was spoken:

- (4) *abāw-um harw-īn brādar-ān*
 there-1SG:A all-OBL:PL brother-OBL:PL
- ud wxār-īn pad kirbag windād ah-ēnd*
 and sister-OBL:PL to piety find:PPP COP-3PL:O>S

'There, I found all brothers and sisters in piety' [Rastorgueva & Molčanova 1981:223]

In this paper, I cannot elaborate in detail the evidence that Northwest Iranian languages of Ancient Azerbaijan as well as more recent varieties² have strongly influenced and reshaped both the morphosyntax and lexicon of Early Caucasian Albanian and Early Udi. Still, it is reasonable to assume that in order to set up a full picture of the history of agreement patterns in these languages, we have to consider in details data from Northwest Iranian, Old Armenian, Middle Armenian, modern local varieties of (Karabagh) Armenian as well as Azeri.

2.2 The Caucasian Albanian and Udi paradigms

Both the Caucasian Albanian and Udi paradigms differ from that of Tabasaran with respect to two points: First, in both languages, the third person is included in these paradigms, whereas it is exempted in Tabasaran (see below for details). Second, not all of the individual clitics can

² Including Christian Tāī (Southwest Iranian) that seems to have had a vast impact on Vartashen Udi.

be easily identified as older pronominal forms. Table 1 illustrates this point with the help of the basic agreement clitics of Caucasian Albanian and Udi:

	Pronouns		Basic Agreement Clitics (S=A)			
	CA	Udi		CA	Udi (N.)	Udi (V.)
1SG	<i>zow</i>	<i>zu</i>		<i>-zow</i>	<i>-zu</i>	<i>-zu</i>
2SG	<i>vown</i>	<i>(h)un</i>		<i>-nown</i>	<i>-un</i>	<i>-nu</i>
3SG	DX	DX	PrSt	<i>-∅</i>	<i>-n(e), -e</i>	<i>-n(e), -e</i>
			PaSt	<i>-n(e)</i>	<i>-a (Wh-Q)</i>	<i>-a (Wh-Q)</i>
1PL	<i>žan</i>	<i>yan</i>		<i>-žan</i>	<i>-yan</i>	<i>-yan</i>
2PL	<i>v'an</i>	<i>va'n</i>		<i>-nan</i>	<i>-nan</i>	<i>-nan</i>
3PL	DX	DX		<i>-∅</i>	<i>-tun</i>	<i>-qun</i>

Table 1: *Pronouns and basic agreement clitics in Caucasian Albanian and Udi*

Accordingly, the first person clitics *-zu* (~ *-zow*) and *-yan* (~ *-žan*) are the only instances of the paradigm that have immediate correspondences in the paradigm of personal pronouns. Most researchers have hitherto assumed that the remaining clitics also stem from the corresponding personal or deictic pronouns, describing in parts rather complicated phonetic processes in order to account for the differences. It is one of the goals of the present paper to revise this assumption and to show that the clitics for the second and third person have a partly different origin. Here, the third person clitic plays a crucial role. Table 2 gives the full paradigms of both Caucasian Albanian and Udi (for Udi, the possessive clitics are omitted in the order not to complicate the matter):

			Caucasian Albanian				Udi			
			S=A		O/IO	S=A		IO		
			nFOC	FOC			Nizh	Vart.	Nizh	Vart.
				S	A					
1SG			<i>-zow</i>			<i>-za(x/s)</i>	<i>-zu</i>	<i>-zu</i>	<i>-zax</i>	<i>-za</i>
2SG			<i>-nown</i>			<i>-va(x/s)</i>	<i>-un</i>	<i>-nu</i>	<i>-vax</i>	<i>-va</i>
3SG	PrSt	m	<i>-∅</i>	<i>-va</i>	<i>-o-en</i>	<i>-oow(x/s)</i> <i>-ağow(x/s)</i> <i>-āa(x/s)</i>	<i>-n(e), -e</i> <i>-a (Wh-Q)</i>	<i>-n(e), -e</i> <i>a- (Wh-Q)</i>	<i>-tux</i>	<i>-tu</i>
		f		<i>-ağ</i>	<i>-ağ-en</i>					
		n		<i>-ya</i>	?					
	PaSt	m	<i>-n(e)</i>	<i>-na-va</i>	<i>-n-o-en</i>					
		f		<i>-n-ağ</i>	<i>-n-ağ-en</i>					
		n		?	?					
1PL			<i>-žan</i>			<i>-žax(x/s)</i>	<i>-yan</i>	<i>-yan</i>	<i>-yax</i>	<i>-ya</i>
2PL			<i>-nan</i>			<i>-v'a(x/s)</i>	<i>-nan</i>	<i>-nan</i>	<i>-vā'x</i>	<i>-va'</i>
3PL	PrSt		<i>-∅</i>	<i>-ā-r</i>	<i>-ā-n</i>	<i>-āa(x/s)</i>	<i>-tun</i>	<i>-qun</i>	<i>-tu'x, -to'x</i>	<i>-qo</i>
	PaSt		<i>-n(e)</i>	<i>-n-ā-r</i>	<i>-n-ā-n</i>					

Table 2: *The agreement patterns of Caucasian Albanian and Udi*

As for Caucasian Albanian, we can summarize the paradigm as follows:

- a. Caucasian Albanian allows the clitization of case marked pronouns in terms of polypersonal agreement.
- b. The basic strategy is accusative, showing the fusion of the Agentive and the Subjective relation.
- c. Non-focusing agreement clitics are not marked for number in the third person.
- d. Caucasian Albanian knows a specific set of third person, case marked S/A clitics that have focus function. These clitics are subcategorized according to gender.
- e. The third person non-focusing clitic is either zero or *-n(e)*, depending on the tense/aspect stem form of a given verb.

For Udi, the following observations are relevant:

- a. Agreement is generally monopersonal.
- b. The basic strategy is accusative, showing the fusion of the Agentive and the Subjective relation.
- c. The third person singular is subcategorized according to the question whether the sentence is marked for a Wh-question or not.
- d. Udi allows endoclititization with certain tense/aspect forms.
- e. Certain tense/aspect forms turn the clitics into suffixes that follow the corresponding tense/Aspect marker.

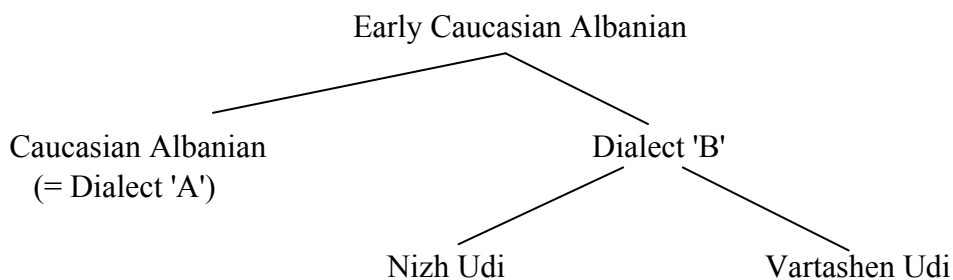
It becomes clear that in both languages, the tense/aspect form of a given verbal host plays an important role in both the formal expression of personal clitics and their placement rules.

Table 3 summarizes the relevant information:

	Caucasian Albanian		Udi	
	TAM form	Clitic	TAM form	Clitic
Present	PrSt (TV <i>-a-</i>)	3SG $\emptyset$	<i>-(e)sa</i>	Floating
Imperfect	PrSt (TV <i>-a-/-e-</i>) + <i>-hê-y</i>	3SG $\emptyset$	<i>-(e)sa-y</i>	Floating
Past	PaSt (TV <i>-a-/-e-</i>) + <i>-y</i>	3SG <i>-ne</i>	<i>-y</i>	Floating
Pluperfect 1	PaSt + <i>-hê-y</i>	3SG <i>-ne</i>	<i>-i -y</i>	Floating
Perfect			<i>-e</i>	Floating
Pluperfect 2			<i>-e-y</i>	Floating
Factitive Future			<i>-al-</i>	Following
Modal Future			<i>-o</i>	Floating
Modal Future Past			<i>-o-y</i>	Floating
Hortative	<i>q̇a-</i> + PaSt	3SG <i>-ne</i>	<i>q̇a-</i> + Past/Perf	Following
Modal			<i>-a-</i>	Following
Modal Past			<i>-a- -y</i>	Following
Conjunctive	<i>-al</i> + <i>an̄ke-</i>	3SG $\emptyset$	<i>-ay-</i>	Following
Prohibitive 1	<i>ma-</i>	Imperative	<i>ma-</i>	Imperative
Prohibitive 2	<i>ma-q̇a-</i> + PaSt	3SG <i>-ne</i>	<i>ma-q̇a-</i> + Past/Perf	Following
Conditional	PrSt + <i>eñe-</i>	3SG $\emptyset$	<i>(i)yi- ~ (i)gi-</i>	Following

Table 3: *Personal agreement and TAM forms in Caucasian Albanian and Udi*

In order to reconstruct the history of the Udi clitics, attention should be paid to both the formal and functional dimension of the given clitics. Caucasian Albanian may serve as a point of reference although it is far from being clear whether Caucasian Albanian had been an immediate forerunner of Udi (see the discussion in Gippert et al. 2009). We cannot relate all morphological segments of modern Udi to Caucasian Albanian. On the other hand, some of the Caucasian Albanian inflectional morphemes do not have a reflex in Udi. Hence, it is reasonable to assume either that Udi is marked of a complex innovate layer or that Caucasian Albanian is rather an 'aunt' to than the 'mother' of Udi, see compare the following tentative family tree:

I use the label 'Dialect B' to describe a hypothetical variety (or dialect) of Caucasian Albanian that differed from the dialect ('Dialect A') of the relevant sources (the Caucasian Albanian palimpsest texts) and that formed the starting point of the two modern Udi varieties.³ The following features must have developed in Dialect B or in one of its later stages (agreement features only):

- a. Wh-Clitic (third person singular)
- b. TAM-related generalization of third person singular *-ne* and restriction to singular
- c. New agreement marker for the third person plural
- d. Endoclititization

'Dialect A' (Caucasian Albanian) is marked for the following features that are not continued in the Udi dialects:

- a. Case/gender/number-marked focusing clitics (third person)
- b. Tendency towards polypersonal agreement
- c. No number distinction with non-focusing third person clitics

---

³ Certain features of Caucasian Albanian seem to relate the language more directly to the Nizh dialect than to the Vartashen dialect of Udi (see Schulze 2005, Gippert et al. 2009).

2.3 Subsets and positional preferences

On the formal side, the correspondences between the clitics in Caucasian Albanian and Udi are rather straightforward:

	CA	Udi (N.)	Udi (V.)
1SG	-zow [= -zu]	-zu, -z, -əz	-zu, -z
2SG	-nown [= -nun]	-un, -n, ən	-nu, -n
1PL	-žan	-yan	-yan
2PL	-nan	-nan	-nan
3SG	-n(e) (PsSt, SG/PL)	-ne, -n, -e	-ne, -n, -e

The sound change *žan* > *yan* is regular (reflecting earlier **žān*, see Schulze 1999). A significant difference is found in the second person singular: Here, CA *-nown* [-*nun*] loses one of its nasals in each of the dialects (V.: *nun* > *-nu*, N.: *-nun* > *-un*). It is Jost Gippert's proposal to interpret the CA hapax legomenon *ah-own-za* (Lk. 4,34) 'I know you' (instead of expected **aa-nown-za*) as a residue of the original second person singular clitic (**-own*) stemming from the second person singular pronoun *vown* (**aa^v/_wown-za* > *a(a)^hownza*). If this were true, the standard CA form *-nown* would be innovative, whereas the Nizh variant would have preserved the original shape of the clitic.

We might even assume that *ahownza* has to be segmented as *a(a)-hown-za*. In this case **-hown* would resemble the Nizh 2SG pronoun *hun*. However, such a reading is rather improbable, given the fact that in the immediate context of *ahownza*, the 2SG clitic is *-nown*, compare: *ari-nown aṭes-biyesa žaq* : *ah-own-za hašḳe-nown mowç'owro b̃ey* 'Have you come to destroy us? I know you, who you are: the holy one of God'. The presence of a 2SG with *ahownza* is suggested by the Armenian parallel (*gitem kez ov es*). In the same verse, we thus have *-nown* twice and once **-own*. Also, it should be born in mind that the constructional pattern <know-S_{CL}-IO_{CL}> (that is: X (S_{CL}) is known (-*aa-*) to Y (IO_{CL})) is extremely rare in the texts available: There is only one secured example: *nowt-aa-z-v^śa te deq bezi haṭenḳe zaq aaeṇev^śa eḟ[~]n dex bezi-al aaeṇev^śahey* 'If you knew me, you would therefore also have known my father' (John 8:19). The example illustrates that *aa-* 'knowing' is normally followed by the IO-clitic (*aa-eṇe-v^śa*). *aa-* conforms to the pattern of *verba sentiendi*, having the 'stimulus of knowing' in the subjective (> absolute case). However, with pronouns and other definite referents, the dative2 is used just the same way as in standard O (O-split). This is nicely shown by the forms *zax aaeṇev^śa* 'if you (IO) knew me (S>O_{DEF})' and *dex (...)* *aaeṇev^śahey* 'you (IO) would have known (...) father (S>O_{DEF})'. Hence, the form *-aa-z-v^śa* goes against the

expected O-split in case it stems from **-aa-zow-v^ʃa* (there is no reason to assume a shortened form of **-aa-zax-v^ʃa*). One might argue that the O-split is canceled in this specific position, that is with a cliticized pronoun in stimulus function. Unfortunately, examples that reflect the construction <SAP knows SAP> are extremely rare. With a pronominal third person stimulus, O-split usually applies, based on the sequence *aa-IO_{CL-S}>O_{DEF/CL}*, as in *{nowt-al-}aa-v^ʃa oowq sa za aa-za oow{q}* 'you do not know him, but I do know him' (John 8:55). Nevertheless, the above-mentioned form *ah-own-za* 'I know you(SG)' conforms to the structure *-aa-z-v^ʃa* 'you(PL) know me'. From this, we might infer, that *-own* in *ahownza* is a special form of *-nown* used to mark (with *aa-*) the clitic version of a second person singular stimulus (instead of **aahownza*), just as it is true for *-z-* (< *-zow*) in *-aazv^ʃa*. Hence, the assumption that the hapax legomenon *ahownza* entails the earliest version of the basic 2SG clitic perhaps overvalues the relevance of this form.

The form *-n* (third person) calls for special attention: On the one hand, it can be related to analogous forms of the first and third person singular (*-z*, *-n*) that are marked for the loss of the final vowel. In Vartashen, this vowel elision usually takes place with the first and second person singular, if the clitic is added to a host ending in a vowel. The same holds for endoclititic forms, compare (5a-c) as opposed to (5d-e):

- (5) a. *gölö-z*   *bas-ḱ-e*
much-1SG   sleep-LV-PERF
'I have slept much'
- b. *yaq̄-a-z-b-o*
way-DAT-1SG-LV-FUT:MOD
'I will send'
- c. *be^ʃ-z-ḡ-o*
see-1SG- $\text{\$}$ -FUT:MOD
'I will see / look at'
- d. *bürmiš-zu-b-o*   'I will give order'
order-1SG-LV-FUT:MOD
- e. *ar-zu-c-o*   [Nizh: *ar-əs-c-o*]
sit-1SG- $\text{\$}$ -FUT:MOD
'I will sit down'

In predicative constructions, the full forms are often preferred. This holds both for the use of clitics in copula function and when added to the copula *bu* 'be':

- (6) *zu bu-zu yaq̄ vaʕ doğrılığ vaʕ kar-x-esun* [V; John 14:6]
 I be-1SG way and truth and live-LV-MASD2
 ‘I am the way and the truth and the life.’

The same holds, if the clitics are added to the negation *te*: In case the negation takes up copula function, the full forms are preferred (7a):

- (7) a. *še-t-a šägird-ğ-oxo te-nu un-al?* [V; John 18:25]
 DIST-REF:OBL-GEN pupil-PL-ABL NEG-2SG you:SG-FOC
 ‘Aren’t YOU (one) of his pupils?’
- b. *şel cil te-n biğ-e-i vi düz-i?*
 good seed NEG-2SG sow-PERF-PAST you:SG:POSS field-DAT
 ‘Haven’t you sown good seed on your field?’ [V; Matthew 13:27]

In Nizh, the first person singular clitic loses its vowel with verb external hosts that end in a vowel. In case it follows a consonant, an epenthetic vowel is added (> *-uz ~ -əz*). The same holds for incorporated elements and in endoclisism. The clitic is *-zu* when used as a copula. The second person singular behaves analogically: With verb external hosts, the short form *-n* is used after vowels, and *-un* is used after consonants. The same distribution is given verb internally. In final position, however, the full form *-nu* is preferred especially in copula function but also in the factitive future (*-al*). On the other hand, however, certain modal forms necessarily call for syncope, compare the following paradigms:

	Modal (Deontic)	Modal (Deontic) Past	Modal (Epistemic) Past
	-a	-a- -i	-a(y)i-
1SG	<i>-a-z ~ -a-zu</i>	<i>-a-zu-i</i>	<i>-a(y)i-z</i>
2SG	<i>-a-n ~ -a-nu</i>	<i>-a-nu-i</i>	<i>-a(y)i-n</i>
3SG	<i>-a-ne</i>	<i>-a-ne-i</i>	<i>-a(y)i-n</i>
1PL	<i>-a-yan</i>	<i>-a-yan-i</i>	<i>-a(y)i-yan</i>
2PL	<i>-a-nan</i>	<i>-a-nan-i</i>	<i>-a(y)i-nan</i>
3PL	<i>-a-ğun ~ a-ğun</i>	<i>-a-ğun-i ~ a-ğun-iy</i>	<i>-a(y)i-ğun ~ -ay-i-ğun</i>

Table 4: Personal agreement clitics with modal forms

Syncope is thus always present with the past conjunctive (epistemic modal). Here, vowel elision occurs with all three singular clitics:

- (8) a. *amma ägänä tağ-ai-z* [V; John 16:7]
 but if go:FUT-CONJ-1SG
 ‘But if I go ...’
- b. *ägänä un za bul koç-b-ai-n* [V; Luke 4:7]
 if you:SG I:DAT head bow-LV-CONJ-2SG
 ‘If you bow down for me ...’

- c. *oq-urx-oxun bëyiç yaq tağ-ayi-z-al* [N; OR 70]
 river-PL-COM swift way go:FUT-CONJ-1SG-FOC
 ‘And if I would take the swift way along the rivers...’

In addition, it usually occurs with the hortative particle *qa-*, with the marker of the hypothetical *gi-*, and with the negative hypothetical *nä(y)i-* (~ *nä-gi-*):

- (9) a. *šum-al uk-al-q-a-n bak-i* [N; OR 99]
 bread-FOC eat-FUT:FAC-ADH-3SG be-PAST
 ‘She should be eating bread.’
- b. *ägänä zu žähil-gi-z bak-e-y oxari-ne-i* [V; R 15]
 if I young-HYP-1SG be-PERF-PAST easy-3SG-PAST
 ‘If I were young, it would have been easy (for me).’
- c. *ägänä un ba-gi-n-k-e-i mia*
 if you:SG be-HYP-2SG- $\$$ -PERF-PAST PROX:ADV
- te-ne bi-o-y bez viči* [V; John 11:32]
 NEG-3SG die-FUT:MOD-PAST I:POSS brother
 ‘If you had been here, my brother would not have died.’

Examples like *gamqaneci* ‘that might become hot’ or *čaxqaneci* ‘it should become cool’ do not contradict this generalization as argued by Harris (2002:33, f.n.14). Harris analyses the given forms as *gam-qa-ne-c-i* (hot-SUBJV-3SG-LV-AORI, Harris’ glosses) and *čax-qa-ne-c-i* (cold-ADH-3SG-LV-PAST, no glosses given by the author). In fact, we have to deal with the ‘(medio-)passive’ (MP) light verb *esun* < *‘come/go’ marked for a suppletive past stem (-*ec-* ~ -*c-*). Hence, *gam-esun* ‘become warm’ matches the structure of incorporating verbs such as *bes-besun* ‘kill’ (lit. ‘dying-do’) or *xabar-aqsun* ‘take news’ > ‘ask’. The lexical stem *gam-* then serves as a clitic host just as can be observed for *bes-* and *xabar-* in the above-given examples. Accordingly, the forms quoted by Harris perfectly match the above-mentioned generalization concerning the hortative particle *qa-*:

- (10) a. *gam-qa-n-ec-i*
 warm-ADH-3SG-LV:MP:PAST-PAST
 ‘It should become warm/hot.’
- b. *čax-qa-n-ec-i*
 cold-ADH-3SG-LV:MP:PAST-PAST
 ‘It should become cold.’

Neglecting specific aspects that are relevant for the negator *te-* (see Schulze (forthcoming) for details), we can set up a 'reduced' paradigm of singular agreement clitics in Udi that occurs with four modal categories:

	<i>-a(y)i-</i> (CONJ:PAST)	<i>q̇a-</i> (ADH)	<i>gi-</i> (HYP)	<i>näi-</i> (NEG:HYP)
1SG	<i>-z</i>	<i>-z</i>	<i>-z</i>	<i>-z</i>
2SG	<i>-n</i>	<i>-n</i>	<i>-n</i>	<i>-n</i>
3SG	<i>-n</i>	<i>-n</i>	<i>-n</i>	<i>-n</i>

Table 5: *The subset of singular agreement clitics with modal forms*

As far as data go, we cannot describe this pattern as the result of a secondary process of syncope. The difference between these modal forms and the other tense/aspect forms marked for a vowel is given by the fact that the other forms (past: *-i*, perfect: *-e*, modal future *-o*, (deontic) modal *-a*) allow both variants (with and without syncope), whereas the clitic variants *-zu*, *-nu* and *-ne* are excluded with those modal forms listed in table 5.

In Caucasian Albanian, there are only partial reflexes of this pattern. The clitics *-zow* and *-ne* are the only ones that have non-vocalic variants. (*-z*, *-n*). However, the conditions under which the two variants occur are not as transparent as in Udi. The following calculus is based on the corpus of Caucasian Albanian texts as edited by Gippert et al. (2009). For *-z(ow)*, we can isolate 458 occurrences. In Udi, similarly the clitic can occur post- and preverbally (by 'verb' I mean that part of a verb phrase that is marked for tense/aspect/mood). Here, the following distribution shows up:

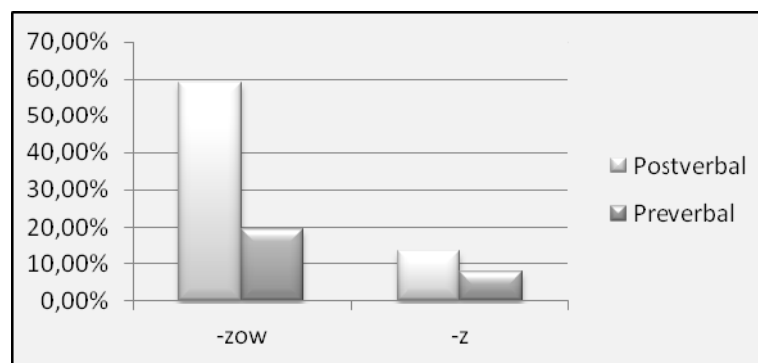

Diagram 1: *The distribution of -zow and -z in Caucasian Albanian*

The diagram illustrates that there is a pronounced preference for the vocalic version especially when used postverbally. As for the third person clitic *-n(e)*, we have to take into account the fact that *-n* is obligatorily used if the clitic is followed by the corresponding focusing (or:

deictic) clitic, e.g. *-n-o-en* (3SG:M:ERG), *-n-aĝ* (3SG:F:ABS) etc.. Basically, the same pattern applies for *-n(e)* as it has been described for *-z(ow)* (basis: 856 occurrences):

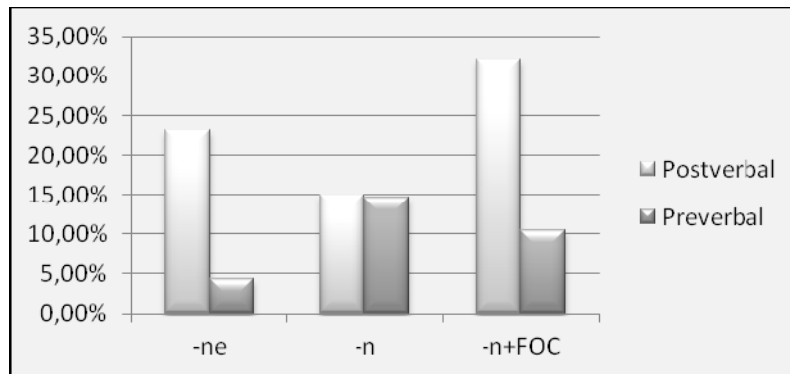

Diagram 2: *The distribution of -ne and -n in Caucasian Albanian*

However, if we include the focusing variant, it comes clear that the preferred format for the third person clitic is *-n(-)* rather than *ne*, compare diagram 3:

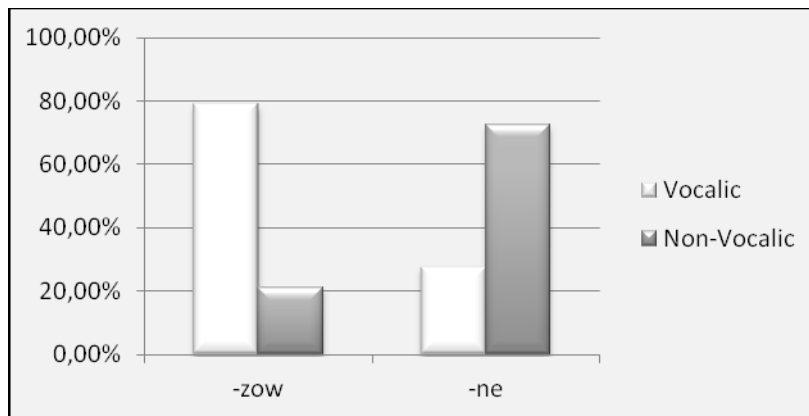

Diagram 3: *First and third person clitics in Caucasian Albanian*

On the other hand, the vocalic form *-zow* is default in the first person singular. The following two tables demonstrate that there is, nevertheless, a strong pronounced preference for one of the forms with specific constructions:

	-ne		-n		-n-FOC	
	Pre	Post	Pre	Post	Pre	Post
Hortative <i>ġa-</i>			72	59	31	35
Prohibitive <i>maġa-</i>			61		17	
Negation <i>te-</i>	15		37		31	3
Verb: PaSt	19	101	127			142
Copula		54		33	16	3

Table 6: *The distribution of -ne and -n in Caucasian Albanian in relation to constructional types*

	-zow		-z	
	Pre	Post	Pre	Post
Hortative <i>q̑a-</i>		3	16	12
Prohibitive <i>maq̑a-</i>	6			
Conditional <i>-eñe-</i>		29		10
<i>anaqe-</i>	17	71		
<i>anqe-</i>		32		
Verb: PrSt		39	20	42
Verb: PaSt		46		1
Copula		5		
Negation <i>te-</i>	25	12		
Relative		25		
Incorporation	47			

Table 7: *The distribution of -zow and -z in Caucasian Albanian in relation to constructional types*

Obviously, the hortative *q̑a-* is strongly related to the non-vocalic clitics. The same holds for the prohibitive in the third person (*ma-q̑a-n-*). It has to be born in mind that certain tense/aspect/mood categories exclude the presence of *-n(e)* (all present stem based forms), but not that of *-z(ow)*. This distributional pattern accounts for the fact that the categories given for *-z(ow)* are higher in number than those for *-n(e)*.

The data presented so far also illustrate that the distribution of first person and third person allomorphs also depends from their position related to the tense/aspect/mood marked verb. Generally speaking, Caucasian Albanian prefers the postverbal position. Diagram 4 summarizes the relevant data for all basic clitics (subjective/agentive function only):

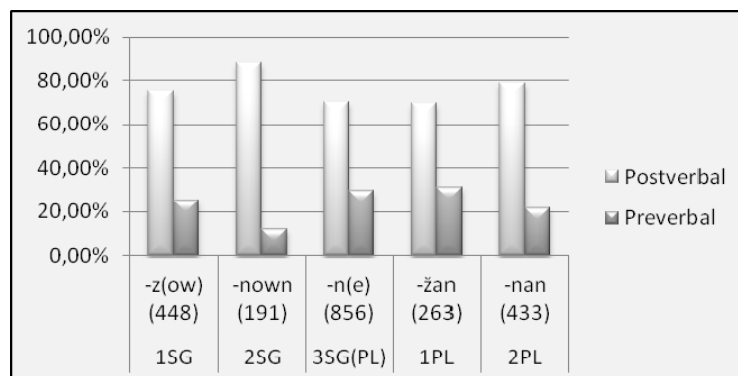

Diagram 4: *Positional preferences of basic personal clitics in Caucasian Albanian*

Basically, the same proportion shows up within the distribution of first and third person allomorphs. However, note that the preverbal clitic of the third person has a high preference for the non-vocalic version *-n*, as illustrated by diagram 5:

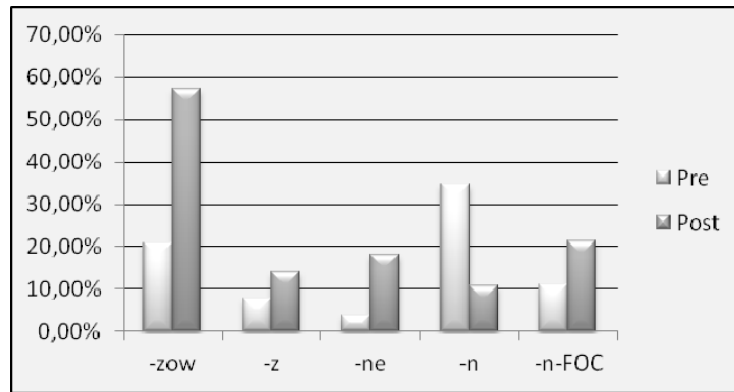

Diagram 5: *Positional preferences of first and third person clitics in Caucasian Albanian*

The basic distribution of preverbal and postverbal clitics has its best analogy in the Vartashen dialect of Udi. Analyzing two corpora of Udi narrative texts (1279 clitics for Nizh, 1201 clitics for Vartashen), the following picture emerges:

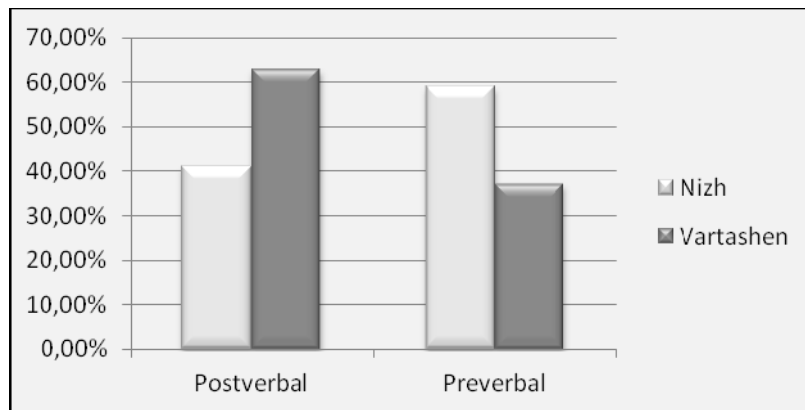

Diagram 6: *Preverbal and postverbal clitics in Udi dialects*

Obviously, Nizh has developed a pronounced tendency towards preverbal clitics (note, however, that the data in diagram 5 do not distinguish between clitics in optional position and clitics that become suffixes after certain tense/aspect/mood forms, see above). Still, the 'Drift' away from the postverbal position is present already in the Vartashen dialect. If we compare the first and third person singular clitics, we can easily observe that the postverbal position of floating clitics is rather below the average with respect to the third person. Instead, the third person clitic frequently shows up as an endoclititic, as illustrated in diagram 7:

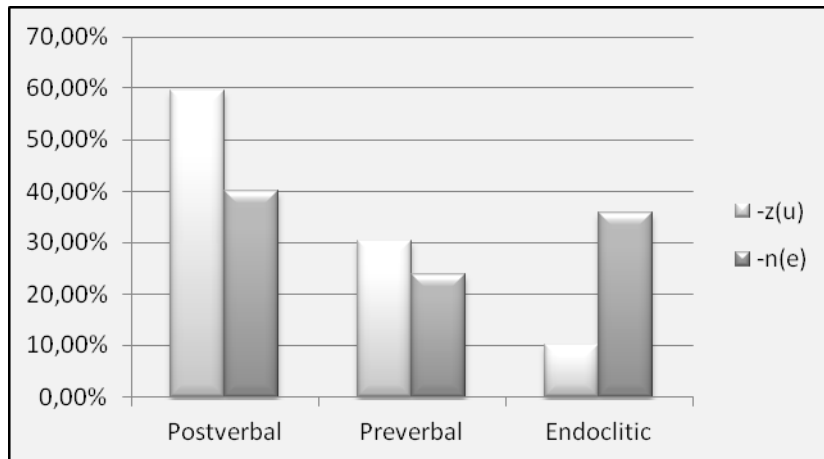

Diagram 7: *Positional patterns of first and third person clitics in Vartashen Udi*

Endoclititization plays a minor role in Nizh. Here, the above-mentioned preference for preverbal hosts is found for all persons, compare diagram 8 (data are taken from the two texts Jona and Ruth (see Anonymous 2009):

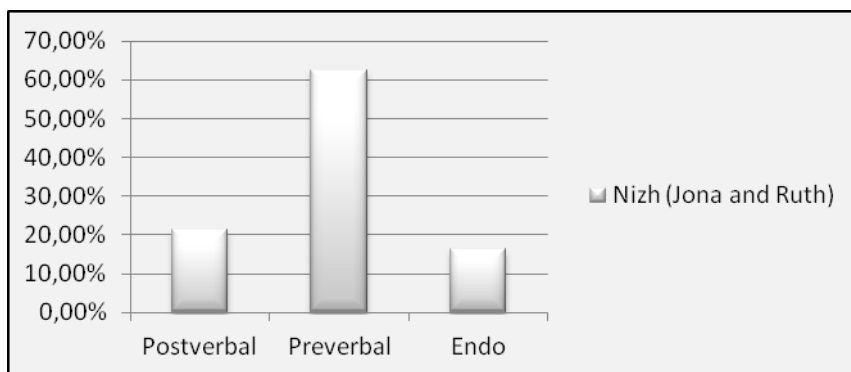

Diagram 8: *Positional patterns of person clitics in modern Nizh Udi*

Summing up what has been described so far, we can state that although Caucasian Albanian and the two dialects of Udi share a number of formal properties with respect to the paradigms of personal clitics, they differ considerably both from a distributional point of view and with respect to the functional (and in parts semantic) subcategorization of these paradigms. These differences cannot all be accounted for in terms of language change from Caucasian Albanian to Udi. Rather, we have to assume that the patterns of Udi partly reflect processes of language had started in Early Caucasian Albanian times and independently from the developments that took place in Caucasian Albanian itself. It comes clear that the basic paradigm of personal agreement must have emerged in Early Caucasian Albanian times resulting in two different patterns (Dialect A = Caucasian Albanian, Dialect B = Early Udi). Before trying to reconstruct the relevant processes in Early Caucasian Albanian as well as those that have led

- (15) *šin*   *tov-d-al-a*   *vax?* [John 21:20]
 who:ERG   sell-LV-FUT:FAC-3SG:Q   you:DAT2
 ‘Who will have betrayed you?’

Just as it true for the standard third person clitic, the Q-clitic can be followed in predicative structures by the past tense marker *-y*:

- (16) *te*   *xa^š*   *ši-a-i?* [V; CO § 8]
 DIST   dog   who:GEN-3SG:Q-PAST
 ‘To whom did that dog belong?’

In present-day Udi, the clitic *-a* cannot occur in polar questions. Here, the standard clitic is used both in positive and negative questions:

- (17) a.   *ṗoy*   *bezi*   *kož*   *ala*   *čur-e-k-o?*   [N; OR 130]
 still   I:POSS   house   upright   stand-3SG-LV-FUT:MOD
 ‘Will my house still stand upright?’
- b.   *šukal-en*   *nəšan*   *tad-i*   *te-ne?*   [N; IntFor 35a]
 anybody-ERG   sign   give-PAST   NEG-3SG
 ‘Hasn’t somebody given a sign?’

Nevertheless, Harris 2002:185-6 argues that in earlier variants of Udi, this constraint did not apply. According to the author, the use of *-a* in yes/no-questions is preserved some examples given by Schiefner 1863 (example (18c) is additional):

- (18) a.   *baba*   *damnun*   *eğ-o-a*   *bazar-axo?* [V; CO § 10]
 father   morning   come:FUT-FUT:MOD-3SG:Q   bazaar-ABL
 ‘Will the father come from the bazaar in the morning?’
- b.   *bulki*   *te-ne*   *bu-a?* [V; CO § 7]
 roll   NEG-3SG   be-3SG:Q
 ‘Are there no rolls?’
- c.   *adamar*   *gölö-a-i*   *be^šins-en*   *šel*   *namaz-b-i-a?*
 person   much-3SG:Q-PAST   priest-ERG   good   preach-LV-PAST-3SG:Q
 ‘Had there been many people, did the priest preach well?’ [V; CO § 8]

Another example can be found in Žeiranišvili 1971:

- (19) *ček-e*   *toš*   *be^šg-a^š*   *xaš*   *bu-a*   *yoxsam*   *te*
 go=out:IMP-IMP:2SG   out   see-imp:2sg   light   be-3SG:Q   or   NEG
 ‘Go out and see whether it is (getting) light or not.’ [V; ST § 31]

It is rather improbable that these few (and as for (16b) obscure) examples represent the residues of an older pattern in Udi. Instead, we should consider the possibility that the use of the Q-clitic in these examples has resulted from hypercorrectness or idiosyncratic extension.

3.2 The origins of the Q-clitic

Harris (2002:185) correctly observes that the Q-clitic can also be used in (either/)or-questions. The disjunction ‘or’ is either expressed by *yoxsam* (~ *yoxsan* ~ *yoxsam*) ‘or’, borrowed from Azeri *yox-sa* ‘or, if not, else’ (lit.: ‘if it were not’), or not expressed at all:

- (20) *gögixo-a-y*   *yoxsam*   *adamar-ğ-oxo?* [V; Matthew 21:25]
 heaven-ABL-3SG:Q-PAST   or   human=being-PL-ABL
 ‘Has it (the baptizing) been from heaven or from human beings?’

Harris (*loc.cit.*) argues that either/or-questions have laid the ground for the development of the clitic *-a*: Accordingly, it is said to be derived from the disjunction *ya* ~ *ye* ‘or’, itself borrowed from Persian *yā* ‘or’. This particle would have been regularly added to the first questioned constituent in the either/or chain. With hosts ending in *-i*, the particle (> clitic) would then have developed to *-a*. Traces of the older use of *-a* < **-ya* are said to be found in examples like:

- (21) a.   *gölö*   *vädä*   *če-bak-e*   *kiçi-a*   *če-bak-e*
 much   time   pass-3SG-LV-PRES   little-or   pass-LV-PERF
 ‘Much time passed[?] or little (time) passed...’ [Oktoberi; Harris 2002:183]
- c.   *te-za*   *aba*   *apči-a seri?* [V; CO § 5]
 NEG-1SG:IO   knowing   lie-or   truth
 ‘I do not know (whether) it is a lie or the truth.’

Harris (2002:184) observes that example (19a) “make[s] use of a narrative formula”. Hence, it can hardly serve as an argument for the origin of the clitic *-a*. Also note that (22a) has the clitic in the ‘wrong’ position in case Harris’ hypothesis applies: As far as data go, the disjunction *ya* is never placed after the second segment of the junction. A more appropriate place is illustrated by the example (19b). The weakness of Harris’ hypothesis comes even more apparent if we consider the following facts: 1) The Persian disjunction *yā* itself is a relatively recent form that is derived from Pehlevi *aivāp* (‘*dwp*) ‘or’ (~ Middle Persian *ayāb* (‘*y’b*)) < Old Iranian **ada-vā-pi* (then-or-EMPH), see Nyberg 1974:12. This fact renders it less

probable that *yā* has undergone the complex processes of reanalysis and extension as suggested by Harris. 2) Although it has been often observed that less frequent paradigmatic types can induce reanalysis and extension, we have nevertheless to bear in mind that out of a corpus of 3.856 words liable to host the ‘clitic’ *-ya*, only 104 are marked by a final *-i* (= 2.7 %). 3) We have not evidence that the particle *ya* has ever been used in enclisis. Semantically, the clitic usually forms a unit with the segment that follows the particle

- (22) *šu-te bu-tu-q-sa baba-x ye nana-x zaxo abuz*
 who-SUB love-3SG:IO- $\text{\$}$ -PRES father-DAT2 or mother-DAT2 I:ABL more
 ‘Who(ever) loves father or mother more than me ...’ [V; Matthew 10:37]

This ‘rightwards’ orientation of the particle can also be seen from the complex *ya ... ya* (etc.) used to encode ‘either ... or’ as it is standard in many languages that are part of or influenced by Northern Oriental: The particles always precede their semantic host:

- (23) *ma aq-a-nan efa^hxol ye qəzəl ye gümiš*
 PROH take-MOD-2PL EMPH:you:PL:COM or gold or silver

ye mis-n-ux e^hf toxqi-ğ-o boš ye hävgi-n-ax
 or copper-SA-DAT2 you:PL:POSS belt-PL-GEN in or scrip-SA-DAT2

yaq-al ye pa^h qat partal-ax ye lapči-n-ax
 way-SUPER or two piece coat-DAT2 or shoe-SA-DAT2

ye koval-ax [V; Matthew 10:9-10]
 or stick-DAT2

‘Don’t take with you either gold or silver, or copper (coins) in your belt, or scrip for the way, or two pieces of coat, or shoe(s), or stick.’

The fact that the Q-clitic is added to the first segment in (either/or) questions can be easily explained by referring to the general tendency to gap the final verb in a sequence of co-referential verbs. This type of gapping has also been described by Harris herself (Harris 2002:99-101):

- (24) *baba pul kaçi-ne bak-i xinär däng* [GD 62]
 father:GEN eye blind-3SG be-PAST daughter crazy
 ‘The father’s eye(s) had become blind, (his) sister (had become) crazy.’
- (25) *me kož kike-a kala* [Oktoberi; Harris 2002:185]
 PROX house small-3SG:Q large
 ‘Is this house small [?](or) large?’

Accordingly, (25) can easily be analyzed as ‘Is this house small, [is it] large?’. Also note that in the following example given by Harris (2002:184) the disjunction ‘or’ is overtly marked although the clitic *-a* is present:

- (26) *me kož-a alalu yoxsam xod*
 PROX house-3SG:Q high or tree
 ‘Is this house high or (is) the tree (high)?’

Finally, the examples given in (18) above not necessarily include the particle *ya* ‘or’ (> *-a*): On the one hand, Schiefner 1863:49 clearly marks the phrase quoted in (18c) for interrogation. Hence, we arrive at the reading: ‘I do not know: Is it a lie, (is it) the truth?’. The remaining two phrases (said to represent narrative formulas) most likely also include a (rhetorical) question:

- (27) *gölö vädä çe-bak-e kiçi-a çe-bak-e*
 much time pass-3SG-LV-PRES little-or pass-LV-PERF
 ‘Much time passed, did little (time) pass?’ [Oktoberi; Harris 2002:183]

This type of conjoining an assertion and an interrogation is a typical stylistic element often found in Northern Oriental and East Caucasian, compare:

- (28) *at:it:i b-i-w-ḱ-un b-ur q:a-b-i-w-ḱ-un b-ur*
 now III- be-III-ḱ-PAST III-COP NEG-III-be-III-ḱ-PAST III-COP
q:a-b-i-w-ḱ-un-gu ciwan-s:iya ca ša^hraw-u ca
 III-be-III-ḱ-PAST-still why-INFER:PAST one village-LOC one
dihil a^hli ḱis:a ca q:uza i-w-ḱ-un ur [Lak; Žirkov 1955:140]
 Dihil Āli named one old=man be-I-ḱ-PAST I:COP

‘Now, there has been, there has not been, after all there has not been, why was it, in a village has been an old man named Dihil Āli.’

A variant of the hypothesis that relates Udi *-a* to Persian *yā* ‘or’ would be to assume that **[?](y)a* had once been used as a marker in tag questions (compare German: *Sie ist in Berlin, oder?* ‘She is in Berlin, isn’t she?’). However, it should be noted that in Modern Persian, this type of tag usually takes an additional negator, compare:

- (29) *otāḡ-e-to tāmiz kār-d-ī yā nā?*
 room-REL-you:SG clean do:PAST-2SG or not
 ‘Did you clean your room or not?’ [Mahootian 1997:10]

One might also think of the Turkish particle *ya*, the semantics of which, however, is not straightforward. When used as a sentence final clitic, it functions as a repudiative or reminding discourse connective. When followed by a negated sentence, it rather means 'but' (Göksel & Kerslake 2005:114-115). The only relation to the interrogative mood is given, if *ya* occurs in sentence-initial position then having a lexical value, compare:

- (30) *ya para-sı yok-sa*
 TAG money-3SG:POSS exist-MOD
 'What if s/he doesn't have any money?' [Göksel & Kerslake 2005:115]

Obviously, this use of *ya* is parallel to that of *āyā* in Persian:

- (31) *āyā īn šāxs-o mī-šnās-īd yā nā?*
 TAG PROX person-DEF:O DUR:IND-know:PAST-2SG or not
 'Did you know this man or not?' [Mahootian 1997:10]

When used in sentence-final position to emphasize a rhetorical question, it is usually preceded by the interrogative marker *-mI*, as illustrated by the following example from Colloquial Turkish (Yilmaz 2004:54):

- (32) *bakalım... Cenk Cenkle gör-üş-üyo-mu-sun ya?*
 let's=see Cenk Cenk-INSTR see-REC-PRES-Q-2SG EMPH

biz san-a o-nu sor-ucak-tı-k...
 we you:SG-DAT he-DEF:O ask-FUT-PAST-1PL

'Let's see ... Cenk, do you see Cenk at all? We have always wanted to ask you about him.'

However, (33) shows that *ya* is not necessarily related to question constructions:

- (33) *kör olası para-n-ı al-dı-n ya,*
 blind likely money-2SG:POSS-O:DEF get-PAST-2SG EMPH

ben-den daha ne bekl-iyor-sun?
 I-ABL more what await-PRES-2SG

'You've gotten your damn (= be it blind) money; what more do you expect from me?'

The Caucasian Albanian texts do not help to settle this question. Rhetorical questions including the notion of uncertainty are introduced by the particle *meçiğay*, compare

(34) *meçiqay cex-al vartapeṭ-owx n-ahal-âr* [Cor I, 12:29]
 TAG all-FOC teacher-PL NEG-be-PART:PRES-REF:PL:ABS
 'Aren't all teachers?'

(35) *owka-he-y e vačar-owğ-on*
 say:PRES-LV:PAST-PAST ART:PL Jew-PL-ERG

meçiqay ičey bowl bil'-al-anke-o-en-ah-al [John, 8:22]
 TAG REFL:GEN head kill-PART:PRES-FIN-he-ERG-be-PART:PRES

'The Jews said: Will he perhaps kill himself?'

The particle *meçiqay* comes close to Persian *mäge* (< *mägär* 'but') that is used in nearly the same way as *meçiqay* (although the pragmatic value is slightly different, see Jalali 1995:68-70 for details). An example is

(36) *mäge ĩn gorbe-ye-to e*
 TAG PROX cat-REL-you:SG be:PRES:3SG
 'Is this your cat?' (or: 'Is this cat yours?') [Mahootian 1997:10]

In sum, there is little evidence that the Q-clitic has developed from the particle *ya / ye* 'or' or from the Turkish emphatic particle *ya*. In order to arrive at an alternative scenario, it is important to recall that the Q-clitic is linked to the following properties:

- a. Constituent Focus (blocked by certain TAM forms)
- b. Third Person Singular reference
- c. Subjective/Agentive function
- d. Interrogative mood

It comes clear that the Q-clitic has the nearly same functional properties as the standard third person clitic (except for the interrogative mood). The fact that the clitic is used with verbs only if the verb is marked for a tense/mood form that necessarily hosts personal agreement clitics, is conditioned by the inherent feature of interrogativity: This feature automatically links the clitic to the questioned constituent and hence attracts it away from the verb. It is rather likely that the property of focusing questioned constituents is a younger constraint. Although I have argued above that there are no convincing examples for the use of *-a* in polar questions in contemporary Udi, we can nevertheless hypothesize that the technique of focusing verbal structures (> sentence focus) once included the use of *-a*, too. This hypothesis is supplemented by the fact that in other Lezgian languages, polar questions are often marked by clitics. For instance in Lezgi proper, the (additive) focus particle *-ni* marks polar questions

when added to a finite verb, but constituent focus when added to other segments of a clause (see Haspelmath 1993:328-9; 417-419):

- (37) a. *wi dust-uni-z wiči-n pul žǵa-na-ni?*
 you:SG:POSS friend-SA-DAT REFL-GEN money find-AOR-Q
 ‘Did your friend find his/her money?’ [Haspelmath 1993:418]
- b. *wi dust-uni-z wiči-n pul-ni žǵa-na*
 you:SG:POSS friend-SA-DAT REFL-GEN money-FOC find-PAST
 ‘Your friend has found his/her money, too.’ [V. G. 2002, p.c.]

Obviously, the distribution of Lezgi *-ni* is affected by the grammaticalization of the intonation pattern: Q-intonation plus verbal focus produced polar questions, whereas other intonation patterns plus constituent focus maintained the declarative mood. In Udi, the two types are additionally differentiated with the help of paradigmatic variation: Most likely, the grammaticalization of *-a* as a Q-clitic started at a time when (morphologically) focus-neutral sentences became marginalized. Instead, the Udi (and Caucasian Albanian) reflex of the proto-Lezgian focus marker **-ni* (> *-ne*) became standard with declarative sentences, irrespective of the type of host (verbal or non-verbal). The paradigmatic opposition *-ne* vs. *-a* suggests that Udi once knew two types of focus markers: **-ni* vs. *-a* < ?. From a structural point of view, such a pair is also known for instance from Tsakhur: Here, the two focus markers *-ni* and *-yi* (used to mark degrees of epistemic certainty) show the following distribution (basic paradigms only):

(38)		Declarative	Interrogative
	<i>*-ni</i>	<i>-nī</i>	<i>-nī</i> (non-past) ~ <i>-ne</i> (past)
	<i>*-yi</i>	<i>-yī</i>	<i>-yī</i> (non-past) ~ <i>-yē</i> (past)

The variant *-ni* ~ *-ne* represents the less marked version of the two interrogative clitics. Nevertheless, Kazenin (1999:453) states that the semantic differences are difficult to describe.

(39) illustrates the use of the clitics in yes/no questions:

- (39) a. *a^lli a-r-i-ne* [Kazenin 1999:452]
 Ali come-I-PERF-Q:PAST
 ‘Did Ali come?’
- b. *Galle milyon i^q: -a-yī dawat-b-iši-s* [Kazenin 1999:452]
 twenty million IV:go-IMPERF-Q:NPAST marriage-PL-OBL:PL-DAT
 ‘Do they spend twenty million for the marriage? (Lit.: Do twenty million go for the marriage?)’

Constituent focus is documented for instance in:

- (40) a. *a^ʕli-ē hižō-ne ha'-as?* [Kazenin 1999:452]
 Ali-ERG what-Q do-FUT:POT
 ‘What will Ali do?’
- b. *a^ʕli-ē hižō kar-bō-nī ileš-e?* [Kazenin 1999:452]
 Ali-ERG what thing-PL-Q III/IV:PL:buy:IMPERF-IMPERF
 ‘Which things does Ali buy?’

In declarative sentences, the distribution of *-nī* and *-yī* is described as follows: The propositional meaning of the utterance expresses the permanent knowledge of a speaker on situations which have taken place in the past. The clitic *-yī* refers to the act of obtaining information on situations (Tatevosov & Majsak 1999:694;705). Hence, *-yī* is linked to verificational strategies, whereas *-nī* refers to already acquired (or: historical) knowledge:

- (41) a. *d^ʕa^ʕw'a-nī wo-b-na a^ʕljhā* [Tatevosov & Majsak 1999:705]
 war-FOC COP-III-ATTR:III go:IMPERF
 ‘(By that time) war went on.’
- b. *ma^ʕhammad-ē ak:a āq-a-yī* [Tatevosov & Majsak 1999:694]
 Mohammad-ERG door IV:open-IMPERF-FOC
 ‘(I have just learnt that) Mohammad has opened the door.’

As has been said above, in Tsakhur both focus strategies can occur in interrogative sentences. If we assume that Early Udi (that is ‘Dialect B’) once knew a focus system that differentiated epistemic degrees, it is tempting to relate the verificational strategy to the Udi Q-clitic: Accordingly, Udi would have grammaticalized the ‘verificational’ focus particle **-a* as a marker for questioned constituents (and, perhaps, for polar questions, too), whereas the epistemically ‘strong’ clitic **-ni* became confined to declarative sentences (and verbal focus in polar questions?). Note that the Udi-Tsakhur parallel includes both morphological and structural aspects. Nevertheless, it is difficult to relate the Udi Q-clitic to the Tsakhur ‘verificational’ clitic *-yī* from a formal point of view. Rather, we have to consider the possibility that Udi has developed its system in structural analogy with Tsakhur: Accordingly, both languages would have used the proto-Lezgian focus clitic **-ni* in declarative, epistemically ‘strong’ constructions. This clitic stood in opposition to a ‘verificational’ clitic that has been grammaticalized from language-specific sources (Udi *-a*, Tsakhur *-yī*). (42) simulates this opposition with the help of data from Modern Udi (FOC:COG = ‘focus on cognitive state’; FOC:VER = ‘focus on verification’):

- (42) a. **xinār kiçi- *ni*
 girl young-FOC:COG
 ‘(I know that ~ in my memory) the girl is young.’
- b. **xinār kiçi- *a*
 girl young-FOC:VER
 ‘(I just have realized that ~ is it true that) the girl is young.’

A residue of this usage is present when the interrogative pronoun does not host the Q-clitic, compare:

- (43) *eķa ŕel-a yenķ* [John 11,50]
 what good-3SG:Q you:PL:BEN
 ‘What is good for you?’

This analysis can explain the functional origin of the Udi Q-clitic. In addition, it can explain why the clitic is confined to the third person singular: Most likely, the original focus system developed at a time when Udi verbs still had been ‘impersonal’ (see below). Accordingly, the focus clitics could float in the sentence just as it is true for contemporary Tsakhur. They were ‘local’ in the sense that they did not cross-reference another constituent. At a later stage, the clitic **-a* gradually became confined the third person singular just as it happened to the clitic **-ni* (see below). Hence, both clitics developed to third person agreement markers. Table summarizes the relevant processes for Udi (see section 4 for **-ni*):

	Stage I		Stage II		Stage III	
	Decl.	Interr.	Decl.	Interr.	Decl. + y/n-Q	Wh-Q
FOC:COG	<i>*-ni</i>	<i>*-ni</i>	<i>*-ni</i>	---	<i>-ne</i> (3SG)	---
FOC:VER	<i>*-a</i>	<i>*-a</i>	---	<i>*-a</i>	---	<i>-a</i> (3SG)

Table 8: *The emergence of Udi 3SG clitics*

Nevertheless, the hypothesis presented here does not explain the ultimate origin of the Udi Q-clitic itself. Perhaps, the clitic is of proto-Lezgian origin. A parallel form can be found for instance in Archi (verbal focus: *-a ~ -ra*)

- (44) *čabu dič et:i-li-ra (> et:illa)* [Kibrik 1994:330]
 sheep:PL fat IV:become:TERM-INFER-Q
 ‘Have the sheep become fat?’

However, note that in the contemporary Lezgian languages, interrogation is not marked homogeneously. Kryts and Rutul, for instance, have borrowed the corresponding morphemes from Azeri (or from another variety of Oghuz Turkic). The Aghul dialects, on the other hand,

have in parts grammaticalized the clitic **-ni* (> *-n*) just as it is true for Lezgi. Tabasaran, too, has a postverbal particle to mark interrogation. Here, the clitic **-ni* (> *-n*) ~ **-yi* (> *-y* ~ *-i*) occurs in polar questions.⁴ In Budukh, questions are usually marked by intonation only (sometimes supported by an element *-z* with focused constituents). Consequently, the assumption that Udi **-a* reflects a proto-Lezgian clitic must be taken with caution. In Caucasian Albanian, there is no evidence for the existence of a question clitic *-a*, compare the following example for illustration:

- (45) *hašow-ne gel'ha-ba-al-hanay-o-en-ke* *K's Y's*
 who-3SG guilt-do:PRES-PART-REL-he-ERG-REL Christ Jesus
 'Who is the one who will condemn?' [Rom 8:34]

4. The origins of basic personal agreement clitics

4.1 *Pronoun or focus marker?*

This section examines hypotheses related to the question of how the Udi paradigm of personal agreement clitics has emerged. It is important to note that the individual morphemes cannot be discussed separately because their development is strongly related to the emergence of the whole paradigm. Therefore, the present section is characterized by a superficially unsystematic argumentation: The central thread is related to the question of how the paradigm itself has emerged. Accordingly, the argumentation in this section does not proceed 'morpheme by morpheme'.

In Udi linguistics, it has since long become a general approach to derive the set of agreement clitics from pronominal forms. "[A]ll PMs [= agreement clitics, W.S.] (...) developed from independent pronouns, and this is clearly correct, even though some problems remain" (Harris 2002:182). The key argument stems from the shape of the clitics echoing functions other than the subjective/agentive domain. The correlation of agreement markers and pronouns is also observed in a few other Lezgian languages, such as Tabasaran and (marginally) Aghul and Kryts (see above). Note, however, that agreement clitics in Lezgian (and East Caucasian) do not necessarily stem from pronominal forms: For instance, we also have to take into

⁴ Note that in Tabasaran, the interrogative particle *-n* (~ *-i*) is placed before the second person clitic (first person clitics are canceled probably because such structures do not represent answerable polar questions, but rather rhetorical questions): *iwu ipurdu-n-a* 'do you (SG) do (it)?', *ič'vu ipurdu-n-uč'va* 'do you (PL) do it?' (Magometov 1965:315).

consideration analytic structures confined to specific ‘persons’ as well as deictic, emphatic, focus, and locution markers, see Schulze (forthcoming b)).

As has been said in the second section of this paper, pronominal origin can safely be ascribed to those clitics that cross-reference a first person. The following table summarizes the relevant data for Udi and Caucasian Albanian:

	Singular		Plural	
	Pronoun	Clitic	Pronoun	Clitic
ABS/ERG	<i>zu</i>	<i>-zu ~ -z ~ -əz</i>	<i>yan</i>	<i>-yan</i>
GEN	<i>bez(i)</i>	<i>-bez (V.)</i>	<i>beš(i)</i>	<i>-beš (V.)</i>
DAT	<i>za</i>	<i>-za (V.)</i>	<i>ya</i>	<i>-ya (V.)</i>
DAT2	<i>zax</i>	<i>-zax</i>	<i>yax</i>	<i>-yax</i>

Table 9: *Udi ISG clitics*

For Caucasian Albanian, the following morphemes can be described:

	Singular		Plural	
	Pronoun	Clitic	Pronoun	Clitic
ABS/ERG	<i>zow</i>	<i>-zow</i>	<i>žan</i>	<i>-žan</i>
GEN	<i>bezi</i>	---	<i>beši</i>	---
DAT	<i>za</i>	<i>-za</i>	<i>ža</i>	<i>-ža</i>
DAT2	<i>zax</i>	---	<i>žax</i>	---

Table 10: *Caucasian Albanian ISG clitics*

Whereas the first person clitics can easily be identified as older pronouns, the clitics of the second person are less transparent. In order to explain the second personal singular, grammarians of Udi usually refer to metathesis: “[t]he second person singular (...) metathesized during its development into a PM (= agreement marker, W.S.) in order to establish the CV pattern found in the other singular PMs (...)” (Harris 2002:179). This assumption presupposes that the Nizh variant *hun* represents a younger form of *un* marked for prothetic *h-*. However, it can be shown that *h*-prothesis rarely occurs before *-u-*. The corresponding form in Caucasian Albanian *vown* shows that the Nizh pronoun stems from **wun* (cf. Vartashen *čubux ~ Nizh cuwux / čuhux* ‘woman’) which again reflects proto-Lezgian **ğ^wə-n*, see Schulze (forthcoming b). In order to maintain the hypothesis of

metathesis, the Nizh pronoun *hun* must have lost its initial consonant in enclisis as shown in (46) ('X' represents any focus constituent or the verb itself):

(46) *hun X-hun > *hun X-un

An Early Udi version of the process would have been:

(47) *wun X-wun > *wun X-un

The resulting structure *X-un* would then have undergone metathesis similar to the Vartashen form (*un* > *-nu*). Although Harris' explanation of the metathesis process is plausible from a paradigmatic point of view, it presupposes the frequent co-occurrence of the second person with either the first or the third person singular (in subjective/agentive function). In conversation, such contrastive structures may be more frequent. In texts, however, they rarely occur. In order to illustrate this point, table 11 gives the co-occurrence of the pronominal forms at issue in the Vartashen corpus:

	TOTAL	+ 1SG	+ 2SG
1SG	509	---	61
2SG	317	61	---
3SG	1210	49	33

Table 11: Co-occurrence of singular personal pronouns in Vartashen Udi texts

An example is:

(48) *un ex-nu te zu pasčag-zu* [V; John 18:37]
 you:SG say:PRES-2SG SUB I king-1SG
 'You say that I am the king.'

Nevertheless, the low frequency of co-occurrences renders it less probable that the second person clitic has been structurally influenced by either the first or the third person clitic. In addition, it should be noted that the word final sequence *-un* is rather common in Udi texts from Vartashen:

	Total	-un#	Percentage
Narratives	5256	238	4.53 %
Schiefner	4660	245	5.26 %
Gospels	56205	2531	4.50 %
Total	71370	3264	4.57 %

Table 12: -un-final word forms in Vartashen Udi

Hence, there is no obvious constraint on the sequence *-un#*. The fact that the second person clitic is frequently added to forms ending in a vowel (e.g. *pinu* ‘you said’, *kalanu* ‘you are old’ etc.) does not necessarily support the metathesis hypothesis: On the one hand, the sequence *-V-un#* can be observed in rather old forms such as *ġeun* ‘daily’ or *saun* ‘one’. On the other hand, the genitive *-un* is never changed to *-nu* if following a vowel: Instead, a phonetically conditioned ‘stem augment’ occurs: *baru* ‘wall’ > *barunun* ‘of the wall’, *haso* ‘cloud’ > *hasonun* ‘of the cloud’ etc.

In addition, it should be noted that the morpheme *-ne* (= third person singular) can be used with second person singular imperatives to mark an emphatic imperative:

- (49) a. *ek-e-ne* ‘Just come!’ [Žeiranišvili 1971:123]
come:IMP-IMP:2SG-FOC
- b. *up-a-ne* ‘Just speak!’ [Žeiranišvili 1971:123]
say:IMP-IMP:2SG-FOC

Here, the morpheme *-ne* suggests that the second person (singular) is structurally related to the third person clitic *-ne*.

In sum, there are clear arguments that go against the metathesis hypothesis that derives the second person singular clitic *-nu* from the corresponding pronoun (*h*)*un*. In order to arrive at a perhaps more suitable picture, it is important to bear in mind that the second person plural, too, differs from the corresponding pronoun (*-nan* vs. *van* ~ *vā^hn*). So far, the plural clitic *-nan* has been analyzed in two different ways: Schulze 1982:171 has claimed that the initial *-n-* has been taken from the corresponding singular form (*va^hn* x *-nu* > **-na^hn*). In a second step, pharyngealization would have been lost in atonic position (> *-nan*). Harris 2002:179 argues that “the second person plural PM (= agreement marker, W.S.) (...) is formed by extension of the second person singular base, *n-*, and of the first person plural ending *-an*.” Both assumptions are *ad hoc*: As far as the data goes, a formal interaction between the second person singular and its plural form never occurs. Harris’ analysis is even more complicated: It presupposes that the pre-form of *-nan* must have co-existed with the original clitic **-va^hn*. There is, however, no apparent motivation for such a doublet. In addition, the analysis put forward by Harris entails that the first person plural had been (re-)analyzed as consisting of an ‘ending’ **-an* added to a segment **y-* (> *yan*). This segment would then have been used with the second person singular (**-un* or **-nu*) to produce *-nan* < **-un-an* or **-nu-an*. Nevertheless, this analysis has its shortcomings both from a morphological and a phonetic

point of view. For instance, it is difficult to explain, why ***-an* should be re-analyzed as an ‘ending’ in the first person plural. In addition, the phonetic processes described suggest that ***-an* had been added to **-un* rather than to *-nu* (which – according to Udi sound laws – would have produced something like ***-nunan* or ***-nun*). If ***-an* had been added to the non-metathesized clitic **-un* (2SG), we are trapped in the relative chronology of the paradigm: On the one hand, *-nan* is said to represent a younger form that later replaced the original clitic ***-va^hn* (in its earlier form). On the other hand, the segment ***-an* must have been added to the second person singular at a rather early stage of the paradigm when metathesis had not yet taken place in the singular.

Both analyses neglect the important fact that in Early Udi, there must have been a paradigmatic relation between the second and the third person. This relation becomes apparent from the following facts: First, the distribution of *n*-initial clitics is confined to these two persons:

	SG	PL
1SG	<i>-zu</i>	<i>-yan</i>
2SG	<i>-nu</i>	<i>-nan</i>
3SG	<i>-ne</i>	<i>-qun / -tun</i>

Table 12: *-n-initial clitics in Udi*

Second, the superficially reduced forms of the conjunctive (see above) illustrate a syncretism of the two singular forms:

	SG	PL
1SG	<i>-z</i>	<i>-yan</i>
2SG	<i>-n</i>	<i>-nan</i>
3SG	<i>-n</i>	<i>-qun / -tun</i>

Table 13: *The reduced modal clitics in Udi*

Third, the Nizh variant of the indirect objective/possessive shows that the third person plural is derived from the corresponding singular form aided by re-analysis of the second person singular/plural:

	SG	PL
1SG	<i>-zax</i>	<i>-yax</i>
2SG	<i>-vax</i>	<i>-va^hx</i>
3SG	<i>-tux</i>	<i>-tu^hx</i>

Table 14: *The objective/possessive clitics in Udi*

These structural properties mirror an architecture of personal agreement that is typical for some of those East Caucasian languages that have developed partial systems of personal agreement (Tsakhur, Akhvakh, Zakatal-Avar, Khunza). For instance in Tsakhur, the first person of certain tense/aspect forms is marked with the ‘attributive’ (or: relational) suffix *-n-* (~ *-na*, class I-III), whereas the other person remain unmarked. The paradigm of the copula *wo-* (here singular only) illustrates the distribution of this element:

	I	II	III	IV
1SG	<i>zə wo-r-na</i>	<i>zə wo-r-na</i>	<i>zə wo-b-na</i>	<i>zə wo-b-on</i>
2SG	<i>ǵu wo-r-or</i>	<i>ǵu wo-r-or</i>	<i>ǵu wo-b-ob</i>	<i>ǵu wo-d-od</i>
3SG	<i>šena wo-r-or</i>	<i>šena wo-r-or</i>	<i>šena wo-b-ob</i>	<i>šen wo-d-od</i>

Table 15: *An instance of personal inflection in Tsakhur*

All languages in question show so-called egocentric systems: The first person is singled out via specific morphological devices, for instance participles or gerundial constructions, attributive markers, or – as in the case of Kryts – with personal pronouns. In Kryts, the use of the personal pronoun as a postverbal clitic is optional. Nevertheless, it is usually confined to the first person (singular). We can assume that egocentric systems represent the nucleus of East Caucasian personal paradigms based on pronominal echoes. In those languages that have further elaborated this system (such as Bats, Tabasaran and (in parts) Aghul), the technique has spread to the second person, but never to the third person, compare table 1 above and the following examples from Northern Tabasaran (Magometov 1965:255):

- (50) 1SG   *izu*   *aṗ-nu[-wu]-za*
           I   do-GER:PAST[-AUX]-1SG
           ‘I usually did ...’
- 2SG   *iwu*   *aṗ-nu[-wu]-wa*
           you:SG do-GER:PAST[-AUX]-2SG
           ‘You usually did ...’
- 3SG   *du-ǵu*   *aṗ-nu-w[u]*
           DIST-ERG:HUM do-GER:PAST-AUX:3SG
           ‘(S)he usually did ...’

Therefore, the hypothesis that Udi has used pronominal forms to echo all three persons in question is rather unlikely from a comparative point of view. It is more probable that cliticization started with the first person singular overlapping with an older strategy of focus marking. This assumption accounts for the fact that the second and the third person have more

in common than each of them has with the first person. Accordingly, I take the position that the second person singular represents a phonetically and lexically ‘disguised’ variant of the third person singular clitic *-ne*.

4.2 The third person clitic *-ne* and the Cleft Hypothesis

Traditionally, the Udi third person singular clitic is related to the paradigm of demonstrative pronouns. This assumption is based on the observation that the third person singular non-subjective/agentive clitics resemble case marked demonstratives:

	PROX	MED	DIST	CL (Vartashen)	CL (Nizh)
GEN	<i>meṭay</i>	<i>kaṭay</i>	<i>šeṭay</i>	<i>-ṭay</i>	---
DAT	<i>meṭu</i>	<i>kaṭu</i>	<i>šeṭu</i>	<i>-ṭu</i>	---
DAT2	<i>meṭux</i>	<i>kaṭux</i>	<i>šeṭux</i>	---	<i>-ṭux</i>

Table 16: The third person singular ‘oblique’ clitics and demonstratives in Udi

This correlation is discussed in more detail in Schulze (forthcoming a). It has led to the assumption that the subjective/agentive clitic, too, stems from the corresponding forms of demonstratives: Accordingly, *-ne* is related to the set *meno* ~ *mono* (PROX), *kano* (MED), and *šeno* ~ *šono* (DIST). In order to account for the phonetic differences, Pančviže (1974:84) has suggested to analyze *meno* as **me-ne-o* etc. This gives him a segment **-ne* that is said to be identical with the third person singular clitic. Harris (2002) adopts this hypothesis and always gives the form **no* < **ne-o* for the Early Udi form of the clitic. This assumption is supported by the fact that the two adnominal deictic elements *me* (PROX) and *še* (DIST) often become *mo* ~ *mō* < **me-o* and *šoo* ~ *šō* < **še-o* in referentialization. However, there is no evidence that a final **-o* has ever changed to *-e* in unstressed syllables (compare: *biqalo* ‘a fishing one’ (‡ ***biqale*), *suno* ‘someone’ (‡ ***sune* etc.).

The assumption that the third person clitics stem from demonstrative pronouns leaves us with considerable problems. First and most importantly, it is difficult to see how the sequences *-ne*, *-ṭai*, *-ṭu* and *-ṭux* had been singled out from the corresponding pronouns. Harris (2002:234-243) has discussed the possibility that the Udi agreement pattern stems from older focus clefts. Accordingly, the focus constituent was followed by the structure **COP + PRO*. (51) simulates this structure with the help of data from Modern Udi (Harris’ notional conventions have been adapted to the format used in the present paper):

- (51) a. *vi viči-ne ar-e* [Luke 15:27]
 you:SG:POSS brother-3SG come:PAST-PERF
 ‘Your brother has come.’
- < *vi viči* [COP] **(me/ka/še)no are*
 ‘[It is] your brother he has come.’
- b. *düşmān adamar-en-ne b-e mo-ṭ-ux* [Matthew 13:28]
 enemy person-ERG-3SG do-PERF PROX-REF:OBL-DAT2
 ‘A wicked person has done this.’
- < *düşman adamar* [COP] **(me/ka/še)ṭin be moṭux*
 ‘[It is] a wicked person he has done this.’
- c. *eḱa-za i-bak-sa?* [Luke 16:2]
 what-1SG:IO hear-LV-PRES
 ‘What do I hear ...’
- < *eḱa* [COP] **no *za ibaksa*
 ‘[It is] what that I hear?’

The ‘cleft hypothesis’ necessitates a number of additional arguments in order to derive the actual pattern of personal agreement in Udi. All these arguments can be easily retrieved from Harris 2002 and hence need no a complete coverage. For the purpose of the present paper, the following observations may be sufficient: First, and most importantly, the ‘cleft hypothesis’ can explain constituent focus, but not predicative (or: sentence) focus. Second, there is no obvious trace of a copula in the place required by the cleft. Harris (2002:241) supposes that “[i]f the copula was non-null, it was lost.” As an alternative, she considers a zero-copula. A structural argument, however, that cannot be substantiated with concrete material necessarily remains *ad hoc*. Third, the portion of the structure that contains the verbal relation is said to be in subordination. Accordingly, we have to assume that only those tense forms that can be identified as participles (past *-i*, factitive future *-al*) would have existed by the time the cleft strategy came into use. Fourth, according to the cleft hypothesis “the case of the FocC (= focused constituent) changed from absolutive to that determined by its grammatical relation in monoclausal structure, and (...) the pronoun/PM changed from agreeing with the FocC to agreeing with the subject.” (Harris 2002:240-1). This assumption is again difficult to back from an Udi-internal perspective: There are no traces of an earlier case-neutral construction as required by the hypothesis (see Schulze (forthcoming a) for details).

Finally, the cleft hypothesis has to start with the assumption that the pronominal element introducing the subordinated clause had always been a third person (or: neutral) pronominal element: This claim is based on the presumption that the linkage between the focused constituent and the subordinated clause must have been some kind of overt or covert 'identificational' structure (copula). Hence, with speech act participants the pronominal element should have been **'no* (or: **'tin*) rather than a copy of the clefted personal pronoun as suggested by Harris (2002:238). Else, cleft structures involving a speech act participant would show a pattern different from that with third persons. According to Harris (*loc.cit.*), the anaphoric pronominal forms “represent[s] the variable in the open proposition of the dependent clause.” Nevertheless, the author gives the following interpretation of sentences with speech act participants:

- (52) *zu* BE [*zu xorag häzir-b-i*] [Harris 2002:238]
 I.ABS be I.ERG food.ABSL prepare-do-PTCPL
 ‘It is I, I am preparing the food.’

Note that here, I did not change Harris’ glosses. Disregarding problems of case assignment and the dubious interpretation of the tense form, it becomes clear that Harris interprets the two clauses in (52) as a coordinated structure rather than as a matrix clause followed by a subordinated clause. If this assumption is correct, we have to explain why clefts involving a speech act participant are marked for coordinated structures, whereas we have subordinated structures elsewhere.

The cleft hypothesis operates with morphological segments the status of which is not fully illuminated: The third person singular clitic is said to be derived from either a pronominal element **'no* < **ne-o* from the corresponding form of the demonstrative pronouns. This assumption raises two problems: On the one hand, it is difficult to see why and how the demonstrative pronouns would have been reduced to just those elements that bear the least deictic information:

	Demonstrative	Clitic 3SG
PROX	<i>me-no</i>	} <i>*'-no</i>
MED	<i>ka-no</i>	
DIST	<i>še-no</i>	

Table 17: *The origins of Udi -ne (traditional view)*

The reduction to [?]-no can only be understood, if the demonstrative pronouns were harmonized first, resulting in a ‘cleft-typical’ anaphoric element (*X-no). Again, there is no evidence that the like ever happened in Udi.

If we instead start with the segment [?]-no that is said to underlie the clitic -ne, we have to show that Udi once knew an independent deictic pronoun *no (or the like). As far as data go, however, there is no evidence that Udi ever knew such an independent pronoun (the same holds for Caucasian Albanian). In addition, the cleft hypothesis has to explain, why the ‘absolute’ was used in contexts that require an ergative. Here, Harris argues that “the use of the ergative case pronoun (-tin) for the ergative-absolute (...) PM (= agreement marker, W.S.) would have made the third person singular PM resemble plurals of the other persons (ending in -Vn), and it was therefore avoided.” (Harris 2002:181). However, the resemblance is not as strong as suggested by the author: At least in Vartashen, the third person ergative would have been sufficiently discriminated from the plural forms (**-tin (SG) vs. -qun/-tun (PL). Crucially, the third person plural pronoun -qun ~ -tun is usually explained the other way round: Here, it is the ergative that is said to have replaced the expected absolute (see below):

	SG		PL	
ABS	* [?] -no	-ne	** [?] -no-r	-q̇/tun
ERG	** [?] -tin		* [?] -ṫ-g-on	

Table 18: *The derivation of third person clitics in Udi (traditional view)*

4.3 A new look at -ne and -q̇un/-ṫun

We can thus say that the ‘cleft hypothesis’ faces considerable problems when referred to in order to explain the Udi third person clitics. These problems can be avoided if we interpret the clitic -ne as an immediate reflex of the proto-Lezgian focus particle *-ni. As has been mentioned above, this particle has survived in some Lezgian languages, such as Lezgi and Tsakhur. Haspelmath (1993:327-9) describes Lezgi -ni as an ‘additive focus particle’, that is also used as a conjoining coordinator. Crucially, the Udi conjoining coordinator -q̇an, too, is

marked by this particle (< *qa-ni).⁵ Just as it is true for Lezgi *-ni*, the Udi clitic *-qan* can be used both as a coordinator and as an additive focus particle.

- (53) a. *gög-qan oçal pas-bak-al-le* [Matthew 24:35]
 heaven-and earth destroy-LV-FUT:FAC-3SG
 ‘Heaven and earth will perish...’
- b. *te-va bak-o sa pop-n-ux-qan*
 NEG-2SG:IO be-FUT:MOD one hair-SA-DAT2-and
- ye maçi-b-es ye maⁱn-b-es* [Matthew 5:36]
 or white-LV-MASD or black-LV-MASD
 ‘You cannot make even one hair white or black.’

Haspelmath (1993:328) describes the clitic as follows: “The suffix *-ni* always follows the constituent it focuses on immediately. It may follow all major constituents (...).” Although other positions are allowed, too, *-ni* is preferably placed in front of a verbal complex, compare (PER = periphrasis segment of a complex verb):

- (54) a. *kafir-di-z masa zaṭ-ni hat t-awu-r-la*
 beast-SA-DAT other thing-FOC get(PER) NEG-LV-PAST:PART-TEMP
- wuč awu-ray* [Haspelmath 1993:449,37]
 what:ABS do-OPT
- ‘If the beast does not get anything else, what is it going to do?’
- . *zun-ni q^hüre-na* [Haspelmath 1993:328]
 I-FOC smile-AOR
 ‘I, too, smiled.’

Most importantly, Haspelmath (1993:329) notes that “[w]hen a finite verb is the focus of *-ni*, it has to be split up into the non-finite Periphrasis form and the finite verb *awun* ‘do’.” An example he gives is:

- (55) *šafiga-di ada-n žawab güzlemiš-ni iyizwa-č-ir*
 Šafiga-ERG DIST-REF:OBL-GEN answer wait:PER-FOC do-IMPF-NEG-PAST
 ‘Šafiga didn’t even wait for his answer.’

The structure in (55) nicely matches the position of Udi agreement particles with incorporated verbs, compare:

⁵ The conjunction is *own* in CA. For the time being, we cannot safely claim that *own* has to do with the second segment in Udi *-qan* < *qa-ni. Further more, CA *own* does not seem to entail the feature of ‘additive focus’.

Turkic) conditioned that stage 2 was elaborated. The paradigm probably first changed in the singular: Here, the old cluster **-ni* + second person (Old Udi) *vown* fused to *-nun* (< **-ni+vown*). This assumption explains why the second person clitic differs from the corresponding personal pronoun (see above): The clitic *-nu(n)* is not an echo of the pronoun itself, but a reflex of the old emphatic clitic **-ni* to which **vun* (or **wun*) had been added..

The changes in the second person singular conditioned that the original clitic became restricted to the third person singular and to the second and third person plural. Table 20 illustrates this stage of the paradigm:

Stage 3		
Focus Marker > AGR marker		
	SG	PL
1	<i>*-zu</i>	<i>*-žan</i>
2	<i>*-ni-vun > -nun</i>	<i>*-ni</i>
3	<i>*-ni > -ne</i>	<i>*-ni</i>

Table 19: Stage 3 in the development of basic clitics in Caucasian Albanian and Udi

It is not fully clear whether the plural forms (2PL *-nan*, 3PL *-qun* (V.) ~ *-tun* (N.)) have developed at the same time or at a later stage. The second plural most likely again represents an augmented version of the **-ni-focus*. Accordingly, *-nan* stems from **-vi+va^ɛn* just as *-nu(n)* < **-ni+vun*. Perhaps, this process had been reinforced by the suffix **-in* that had been used to mark speech act participants in a hortative or imperative context. In Lezgi, this morpheme turns up as a ‘hortative’ (*-in*), whereas it is used as a second person (singular!) marker in Tabasaran and Aghul (*-n*). In Udi, a reflex of **-in* is present in the first person plural hortative (*tağ-en* ‘let’s go’). The fact that the second person most normally occurs in modal (and interrogative) contexts has additionally supported the adoption of *-n* to form the plural variant of **-nun*. The functional correlate **vi+va^ɛn* ~ **-in* probably conditioned that the final *-n* has been preserved in the plural whereas it has been lost in the singular.

The third person plural clitic represents the perhaps most mysterious form of the paradigm. It has been the standard assumption that both the Vartashen and the Nizh variants (*-qun* / *-tun*) derive from the plural marked distal **t-* (> *-tux*) to which the ergative morpheme *-en* has been added. The resulting form **t-ux-on* is said to have changed to **tğon* just as it is true for the oblique plural of referentialized forms. The form **tğon* would then have changed to *-qun* in Vartashen, but to *-tun* in Nizh. This assumption, however, is difficult to support: First, it does not explain why we have the vowel *-u-* in the clitic, but the vowel *-o-* in the reconstructed

form. Also note that the vowel *-o* is present in the Vartashen variants of the genitive (*-qo(i)*) and dative (*-qo*). In order account for this fact, we have to describe the following sound change that, however, is without parallels in Udi:

(60) $o \rightarrow u / *t\dot{q}(> \dot{q})\_n$

Second, the hypothesis does not give convincing arguments why the third person plural has generalized the ergative variant, whereas the authors who support the claim describe the opposite process for the corresponding singular clitic (see above). Third, the hypothesis again starts with either full demonstrative pronouns that have been used in constituent focus (*metğon*, *katğon*, *šetğon*) or with the bare stem $*^2t-$ (distal). We have no evidence that bare deictic stems could ever be marked for the plural by adding the (rather young!) plural morpheme *-ux*. Finally, the claim that the cluster $*-t\dot{g}-$ has changed to *-q-* in Vartashen, but to *-t-* in Nizh cannot be supported though additional examples. Superficially, it could be argued that the general constraint on word initial CC-clusters has caused the simplification of the cluster $*t\dot{g}- > \dot{q}- / t-$. However, clitics usually form a prosodic unit with their host. Hence, the segment $*t\dot{g}-$ cannot be regarded as a word initial segment. In addition, it is not quite clear why the clitic would have undergone this simplification, whereas the corresponding referential form did not (e.g. *kala-t-g-on* $\gg$ $**kala-qon$ (old-REF:OBL-PL-ERG) ‘The old ones (did ...)’). In order to account for these problems, a rather specific sound change would have to be postulated: Accordingly, the cluster $*t\dot{g}-$ would have become *-q-* in Vartashen, but *-t-* in Nizh if the cluster is added to a stressed syllable (recall that agreement clitics always are unstressed):

(61) $t\dot{g} \rightarrow \dot{q} \sim t / \acute{\sigma}\_o \sim u$

Nevertheless, it is important to note that the sequences *qun* and *tun* themselves are exceptional. As far as data go, the sequence *qun* is practically undocumented for underived words. The only possible exception is the etymologically problematic term *te^εqun* ‘gift’. If ever this sequence shows up, it reflects an *-un*-genitive added to a stem ending in *-q* (e.g. *be^εinq-un* (darkness-GEN)) or - in Nizh, the second person singular clitic added to a stem ending in *-q* (e.g. *çuplaq-un* (naked-2SG) ‘you are naked’). Likewise, the sequence *tun* is extremely rare in underived words (examples are *tuntuz* ‘rump, tail’ and *tunkur* (V., < *təkər* (N.)) ‘rolling, round’ < Azeri *dəyir(-mi)* ‘round’). Typically, the sequence occurs in the masdar of verb forms marked by the light verb *-desun* (> *-stun*). Hence, both Vartashen *-qun*

and Nizh *-tun* are highly marked and structurally idiosyncratic. From this, we can conclude that these two variants of the third person plural agreement marker do not represent genuine morphemes but more complex structures that have fused to the actual forms.

Hence, both morphological and semantic evidence suggests that the third person plural clitics represent rather young forms. This is confirmed by Caucasian Albanian, which adds (with animate plurals) fully inflected deictic pronouns to the focus particle **-ni* (with past stem verbs). Hence we have (past stem based): absolutive *-n-ā̃r*, ergative *-n-ā̃n*, Genitive *-n-ā̃y* etc. (in the Palimpsest, these clitics always are abbreviated).

It is beyond the scope of this paper to discuss in detail a possible alternative scenario (see Schulze (forthcoming a) for details). Nevertheless, this scenario can be summarized as follows: The fact that the two variants *-qun* and *-tun* behave like the third personal singular clitic *-ne* (subjective/agentive) suggests that these have a common origin. If the assumption is correct that the clitic *-ne* is derived from the focus clitic **-ni* (see above), it is likely that the same holds for the plural clitics. Accordingly, both forms been marked for **-ni* added to the segments **qu-* and **tu-*. From a formal point of view, the reduction of **-ni* to *-n* is paralleled by the adhortative mood (**qa-ni > qa-n*) and the hypothetical mood (**gi-ni > gi-n*). Accordingly, we should assume that the segments **qu-* and **tu-* allowed piggybacking the same way as for *qa-* (ADH) and *gi-* (HYP). Note that there are several examples in the Udi Gospels that are marked for a third person plural *qu-* instead of *-qun*: An example is (also cf. Luke 14:1, Mark 6:56):⁶

- (62) *va^s žuḡab-qu-tad-i te-ya aba ma-ll-a* [Luke 20:7]
 and answer-3PL-give-PAST NEG-1PL:IO knowing where-ABL-3SG:Q
 ‘And they answered: We do not know where it is from.’

Disregarding the question whether there are actual traces of the variant *-qu*, it is likely that this segment once expressed ‘plurality of human beings’. The underlying paradigm can be simulated as follows:

- (63) a. *adamar ar-i-Ø-*ni*
 person come.PAST-PAST-SG-FOC
 ‘The person came.’

⁶ Admittedly, the examples are rather doubtful. In contemporary Vartashen Udi, the third person plural clitic always is *-qun*, never *qu-*. In addition, we cannot exclude that the example in (62) is marked for a typographical error.

- b. *adamar-ux ar-i- *q̇u- *ni*
 person-PL come:PAST-PAST-PL-FOC
 ‘The people came.’

Compare the use of *-n(e)* with third person plurals in Caucasian Albanian:

- (64) a. *ee pe-y-anke-o-en avel-âr*
 PROX:REF say:PAST-PAST-as-he-ERG many-REF:PL:ABS

hâya-he-y-n o-ow
 believing-be:PAST-PAST-3 he-DAT

‘When he (had) said this, many believed in him.’ [John 8:30]

- b. *sa pas-ace-y-âr ace-y-qa-n ețen*
 but part-MP:PAST-PART:PAST-REF:PL:ABS go:PAST-PAST-HORT-3 by=this
 ‘But those (who have been) dispersed shall go on it’ [Is. 35:8]

This analysis suggests that **-q̇u* itself did not have referential properties. Rather, it expressed the presence of a group of (non necessarily agentive) animate/human referents that are involved in the state/event. This function relates the segment to the (collective) plural marker **-q̇u* that is preserved in the plural *čubqox* ‘women’. This form most probably stems from **čub-q̇u-ox* (woman-COLL-PL). It represents a variant of the standard form *čub-ux* (PL *čub-ğ-ox*) in Vartashen and *čuhux* > PL *ču(h)-ğ-ox* in Nizh.

From a functional point of view, the segmentation *-q̇un* < **-q̇u-ni* is not without problems. The analysis suggests that **-q̇u* has semantic rather than cross-referencing properties. Nevertheless, it is not very probable that the element once functioned as a plural suffix. In this case, plurality would have been ‘local’. For instance, in the following sentence, **-q̇u* would have pluralized the referent on objective function:

- (65) *adamar-ğ-on kož- *q̇u- *ni ser-b-sa*
 person-PL-ERG house-COLL-FOC build-LV-PRES
 ?‘The people build houses.’

However, the sentence in (62) actually means ‘the people build a house’. In addition, this analysis would go against the observation that *-q̇un* cross-references human (or animate) referents only. Accordingly, it is more probable that **-q̇u* functioned as a clitic that highlighted the plurality of referents in subject function.

In Nizh, the same process seems to have occurred. Here, the clitic used to mark a clause for plurality must have been **-tu* instead of **-qu* in Vartashen. Although we cannot exclude the possibility that the two clitics had a different origin, it is more likely that they reflect two variants of a single morpheme: There is no evidence for a sound change **t > q-* for Vartashen or *q- > t-* for Nizh. Still, it seems possible to relate the two clitics by postulating a proto-form **-λ'u*: The lateral affricate would have had a more dental pronunciation in Nizh (*> -t-*), and a more velar/uvular pronunciation in Vartashen (*> -q-*).

5. A brief summary

Summarizing the analyses presented in this paper, we can safely claim that the Caucasian Albanian and Udi paradigms of personal agreement clitics do not have a homogeneous origin. Several layers have ultimately shaped the present paradigms. Originally, sentences only distinguished human plural referents from all other types of referents. In 'Dialect B' (Early Udi), this opposition had been marked by the 'collective' clitic **-qu ~ -tu* (perhaps *< *λ'u*):

	Dialect A (CA)		Dialect B (Early Udi)	
	Singular	Plural	Singular	Plural
First	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>
Second	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>
Third	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-∅</i>	<i>*-qu ~ -tu</i>

In a second step, the proto-Lezgian technique of 'local' focus (**-ni > -ne*) became the default with all declarative clauses that involved a referent in subjective or agentive function:⁷

	Dialect A (CA)		Dialect B (Early Udi)	
	Singular	Plural	Singular	Plural
First	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>
Second	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>
Third	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-ne</i>	<i>*-qu-ne ~ *-tu-ne</i>

By that time, the 'verificational' focus marker **-a* could probably have been used with all persons. The feature of 'personality' was then gradually introduced with the first person:

⁷ Here, I generally give the form **-ne* for the focus clitic. We might likewise assume that it still had been **-ni* at early stages of the development described in this section.

	Dialect A (CA)		Dialect B (Early Udi)	
	Singular	Plural	Singular	Plural
First	*-zow	*-žan	*-zow	*-žan > -yan
Second	*-ne	*-ne	*-ne	*-ne
Third	*-ne	*-ne	*-ne	*-q̇u-ne ~ *-ṭu-ne

This ‘egocentric’ paradigm was later changed to a paradigm that opposed speech act participants from non-speech act participants: The clitic *-ni > -ne merged with the second person singular clitic pronoun *wun resulting in *-nun. The second person plural underwent the same process (*-ni+waʹn > -nan).

	Dialect A (CA)		Dialect B (Early Udi)	
	Singular	Plural	Singular	Plural
First	*-zow	*-žan	*-zow	*-žan > -yan
Second	*-ne-(w)un	*-ne(-(w)aʹn	*-ne-(w)un	*-ne-(w)aʹn
Third	*-ne	*-ne	*-ne	*-q̇u-ne ~ *-ṭu-ne

In Dialect B (Early Udi), the third person piggybacking clitic *-q̇/ṭu-ni merged to q̇un /-ṭun, whereas Dialect A (Caucasian Albanian) maintained the simple form *-ni > -ne. In Dialect B, the use of the clitic *-ni > -ne thus became confined to the third person singular. The same happened to the ‘verificational’ clitic -a that developed to the actual Q-clitic. In Dialect A, the original semantics of *-ni (cognitive focus) conditioned that its use was restricted to past tense based verb forms.⁸ As a result, the paradigm took the actual shape:

		Dialect A (CA)		Dialect B (Early Udi)	
		Singular	Plural	Singular	Plural
First		-zow	-žan	-zu	-yan
Second		-nown	-ne	-un / -nu	-nan
Third	Present Stem	-∅	-∅	-ne	-q̇un ~ -ṭun
	Past Stem	-n(e)	-n(e)		

⁸ There is little or no evidence that Early Udi once shared this feature with Caucasian Albanian. Hence, it is difficult to say whether the use of -ne with non-past tense/mood-forms in Udi reflects an innovation or an archaism. Given the fact that ‘cognitive focus’ (‘I know/re-call that X is’) strongly appeals to memory and memorized event images, we may hypothesize that the linkage of *-ni with past tense constructions is rather natural and unmarked. In addition, we may claim that in Caucasian Albanian, *-ni is strongly correlated with ‘foreground information’, because the three subordination clitics -anke ‘as, because, for’, -anake ‘that’ etc. and -eñe (conditional, prostatic) block the use of -ne even with past tense stem forms, compare the examples in (64) above (pey-anke-oen, acey-qa-n).

References

- Anonymous 2009. *Rut' - Iona. Samci šam. Orijinalaxun me girk Udi muzane tarayeše*. Chambersburg, PA: Words of Truth
- Crysmann, Berthold 2000. On the Placement and Morphology of Udi Subject Agreement. Paper presented at 7th International Conference on Head-Driven Phrase Structure Grammar, Berkeley, July 21-23, 2000
- Gippert, Jost, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze & Jean-Pierre Mahé (eds.) 2009. *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai*. Two volumes. Turnhout: Brépols
- Göksel, Asli & Celia Kerslake 2005. *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London: Routledge
- Gukasjan, Vorošil 1974. *Udindžə-azərbajdžanča-rusča lüğət*. Bakı: Elm
- Harris, Alice 1992. The particle *-a* in Udi. H.I. Aronson (ed.), *The non-Slavic languages of the USSR, Linguistic studies*, 135-56. Chicago: CLS
- Harris, Alice 2002. *Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax*. Oxford: OUP
- Haspelmath, Martin 1993. *A Grammar of Lezgian*. Berlin: Mouton de Gruyter
- Jalali, Seyed Ahmad Hosseyn 1995 [1373]. *Interrogative patterns in Persian*. MA thesis Alame Tabataba'i University
- Kazenin, Konstantin I. 1999. Voprositel'nye predloženiya. In: A. E. Kibrik red.), *Èlementy caxurskogo jazyka v tipologičeskom osveščeni*, 452-454. Moskva: Nasledie
- Kibrik, Aleksandr E. 1994. Archi. In: *The Indigenous Languages of the Caucasus*. Vol. 4: North East Caucasian Languages, 297-365. Delmar, N.Y.: Caravan Books
- Luis, Ana & Andrew Spencer 2006. Udi Clitics: a Generalized Paradigm-Function Approach. Ryo Otoguro, Gergana Popova and Andrew Spencer (eds.), *Essex Research Reports in Linguistics*, Vol.48,47-61. Department of Language and Linguistics, University of Essex
- Magometov, Aleksandr A. 1965. *Tabasaranskij jazyk*. Tbilisi: Mecniereba
- Mahootian, Shahrzad 1997. *Persian*. London: Routledge
- Majsak, Timur A. 2010. K publikaciji kavkazsko-albanskix palimpsestov iz sinajskogo monastyrja. *Voprosy Jazykoznanija* 2010,6:88-107
- Miller, Boris V. 1953. *Talyšskij jazyk*. Moskva: Izd. AN SSSR
- Nyberg, Henrik Samuel 1974. *A manual of Pahlavi*. Vol. 2: Ideograms, glossary, abbreviations, index, grammatical survey, corrigenda to part I. Wiesbaden : Harrassowitz
- Pančvize, Vladimir *Udiuri enis gramatičuli analizi*. Tbilisi: Mecniereba
- Rastorgueva, Vera S. & E. K. Molčanova 1981. Parfjanskij jazyk. In: *Osnovy iranskogo jazykoznanija* 2, 1347-232. Moskau: Nauka
- Schiefner, Anton 1863. *Versuch über die Sprache der Uden*. St. Petersburg: Imp.Akad. (Mémoires series VII, vol. VI, no. 8)
- Schulze, Wolfgang 1982. *Die Sprache der Uden in Nordazerbajdžan. Studien zur Synchronie und Diachronie einer süd-ostkaukasischen Sprache*. Wiesbaden: Harrassowitz
- Schulze, Wolfgang 1998. *Person, Klasse, Kongruenz: Fragmente einer Kategorialtypologie des einfachen Satzes in den ostkaukasischen Sprachen*. Band 1 (in zwei Teilen): Die Grundlagen. München/Newcastle: Lincom Europa
- Schulze, Wolfgang 1999. The diachrony of personal pronouns in East Caucasian. H. van den Berg (ed.). *Studies in Caucasian Linguistics*. Leiden (CNWS 78): 95-111
- Schulze, Wolfgang 2000. *Northern Talysh*. Munich: Lincom
- Schulze, Wolfgang 2004. Review article: Alice C. Harris 2002. Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax. Oxford. OUP. *Studies in Language* 28:2 (2004): 419-441
- Schulze, Wolfgang 2005. Towards a History of Udi. *International Journal of Diachronic Linguistics* 1,2005: 55-91
- Schulze, Wolfgang 2011 (in press). Textual Resources for Udi. *Acta Caucasica* 1
- Schulze, Wolfgang (forthcoming a) *A Functional Grammar of Udi*

- Schulze, Wolfgang (forthcoming b). *Personalität in den ostkaukasischen Sprachen*. Banská Bystrica
- Tatevosov, Sergej T. & Majsak, Timur A. 1999. Markery épistemičeskogo statusa. In: A. E. Kibrik (red.), *Élementy caxurskogo jazyka v tipologičeskom osveščeenii*, 690-705. Moskva: Nasledie
- Yilmaz, Erkan 2004. *A pragmatic analysis of Turkish discourse particles: yani, işte and şey*. Graduate School of Social Classes PhD Thesis, Middle East Technical University
- Žirkov, Lev I. 1995. *Lakskij jazyk. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izd. Akademii Nauk SSSR
- Žeiranišvili, Evgeni 1971. *Udiuri ena. Gramat'ik'a, krestomat'ia, leksik'oni*. Tbilisi: Tbil. univ. gamomcemloba

Zur Negation im Udischen

I. Die funktionale Distribution der Partikel *te*

Manana Tandaschwili, Frankfurt am Main

1. Einleitung

Jede menschliche Sprache besitzt Möglichkeiten, um den Wahrheitsgehalt einer Aussage (Proposition) verneinen zu können. Jede Sprache verfügt hierzu normalerweise über mehrere Verfahren, die oft sprachspezifisch sind und nicht immer eine Generalisierung erlauben. Dabei geht es z.B. um binäre Kontraste wie *wollen / nicht wollen*, *können / nicht können*, *kategorische* vs. *nichtkategorische* Verbote oder verschiedene Grade auf der semantisch-pragmatischen Skala zwischen *Verbot*, *Empfehlung* und *Warnung*.

Obwohl die Sprachen meist morphologische Mitteln für die Negierung einsetzen, ist es erforderlich, die Negation als grammatische Kategorie auf verschiedenen Ebenen zu betrachten, und zwar an den unscharfen Schnittstellen zwischen Morphologie, Syntax, Semantik und Pragmatik: die Negation kann mit Komponenten aller dieser Bereiche der grammatischen Beschreibung verknüpft sein.¹ Dabei stellt sich die Frage, ob die zur Negierung verwendeten Elemente grammatische oder eher lexikalische Phänomene sind.

Man unterscheidet gemeinhin zwischen „**Standard-Negation**“ und **Satz-Negation**. Unter „Standard-Negation“ versteht man die Negation einzelner Wörter. Darüber hinaus wird im Zusammenhang mit der „Standard-Negation“ die Frage der Negationsart diskutiert: Wie sind z.B. die durch Negationspräfixe bzw. Zirkumfixe abgeleitete Antonyme wie in deutsch *unscharf* vs. *scharf* zu definieren? Payne² spricht in solchen Fällen von **derivationaler** Negation (womit der Bereich der Lexik betroffen ist) im Gegensatz zu **morphologischer** Negation (im Falle negierter Verben oder anderer Satzglieder). Während die „Standard-Negation“ einzelne Konstituenten des Satzes, sei es ein Satzglied oder eine Phrase, negiert, ist die Satz-Negation ein Verfahren, durch das die im gesamten Satz ausgedrückte Proposition

---

¹ Ö. Dahl, Negation; in: Syntax, ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Berlin-New York 1993, S. 915.

² J.R. Payne, Negation; in: Language typology and syntactic description. Vol. I. Clause structure, ed. by T. Shopen. Cambridge 1985, S. 197-242.

innerhalb dieses Satzes negiert wird. Klima³ führt einige Tests zur Identifizierung von Satz-Negationen im Englischen an, und zwar:

- (i) *either*-conjoining: *He does not like her either*;
- (ii) Tag-Questions in Form von positiven oder negativen Nachfragen:
  - a. Positives Statement mit negativem Tag: *He likes her, doesn't he?*
  - b. Negatives Statement mit positivem Tag: *He doesn't like her, does he?*
- (iii) Negative Apposition mit *not even*: *He doesn't eat fish, not even salmon* vs. **He eats fish, not even salmon*.

Diese Tests lassen sich nicht eins zu eins in alle Sprachen übertragen, und auch im Englischen bleiben einige Probleme bestehen.⁴

Wie bereits erwähnt, lässt sich die Negation auf verschiedenen Sprachebenen von der Morphologie bis zur Pragmatik lokalisieren. Abgesehen davon, dass die Sprache auf den verschiedenen Sprachebenen unterschiedliche Verfahren einsetzt, ist es sinnvoll, folgende Negationstypen zu unterscheiden:

1. **Morphologische Negation:** Unter diesem Negationstyp versteht man eine durch morphologische Mittel (Negationsmorpheme) markierte Negation, die zur Bildung von morphologischen Paradigmata führen kann.
2. Wird die Negation durch Negationspartikeln ausgedrückt, spricht man von **syntaktischer Negation**. Manchmal ist die Schnittstelle zwischen der morphologischen und der syntaktischen Negation unklar. So reflektieren unterschiedliche orthographische Regeln (Getrennschreibung vs. Zusammenschreibung) in eng verwandten Sprachen wie Polnisch und Tschechisch eine unterschiedliche Bestimmung der Negationselemente (*nie* bzw. *ne*). Dabei kommt die Frage ins Spiel, inwieweit die Negationselemente prosodisch autonom sind.
3. Bisweilen erscheint es sinnvoll, von **morpho-syntaktischer Negation** zu sprechen. Dabei sind gewisse Tendenzen zu beobachten:
  - a. Negationen bevorzugen eine präfigierte gegenüber einer suffixaler Stellung.

---

³ E.L. Klima, Negation in English; in: The structure of Language: Reading in the philosophy of Language, ed. by J. Fodor & J. Katz. Englewood Cliffs 1964.

⁴ R. Stockwell, P. Schachter and B. Partee, The major syntactic structure of English, New York 1973, S. 248.

- b. Morphologische Negationen tendieren dazu, sich mit den Flexionskategorien des Verbs (Tempus, Aspekt, Modis) zu fusionieren.
  - c. Negationspartikeln sind nicht flektierbar und stellen einen unabhängigen Teil des Satzes dar. Obwohl sie nicht völlig frei beweglich sind, vermögen Negationspartikeln verschiedene Positionen innerhalb der Wortfolge im Satz einnehmen.
4. Aus syntaktischer Perspektive kann die Positionierung der Negationspartikel im Satz fokusrelevant sein. Mit der Bewegung der Negationspartikel im Satz können unterschiedliche Fokusakzente einhergehen, die in pragmatischer Hinsicht entscheidend sein können. Besonders wichtig ist dies bei der „Standard-Negation“ im Kontrastfokus. Dabei kann die Position der Negationspartikel verb-determiniert (z.B. englisch) oder fokusdeterminiert (z.B. russisch) sein.⁵ Die daraus entstandene Komplexität erfordert es, die grammatische Kategorie der Negation nicht nur als morphologisch-syntaktisches, sondern auch als **syntaktisch-pragmatisches** Phänomen zu behandeln.
5. Sprachen erlauben es, eine Proposition auf zwei verschiedene Weise zu negieren, nämlich **explizit** oder **implizit**. Eine explizite Verneinung erfolgt durch grammatische Mittel wie Negationsmorpheme, Negationspartikeln oder Negationspronomen. Die Verneinung einer Affirmation kann aber auch durch einen bestimmten Satztyp wiedergegeben werden: Das sind rhetorische Fragen, die trotz affirmativer Struktur ein Gegenteil des geäußerten Sachverhalts implizieren. Die biblische Frage „*Kann ein Mensch wieder in seiner Mutter Leib gehen und geboren werden?*“ drückt eine implizierte negative Äußerung aus und kann als syntaktisch affirmativer Satz auf der pragmatischen Ebene so umschrieben werden: „*Ein Mensch kann **nicht** wieder in seiner Mutter Leib gehen und geboren werden*“. Solche Fälle stellen meistens konventionelle Implikaturen dar und werden häufig polemisch gebraucht. Deshalb werden wir diese Art der Negation unter den **(semantisch-)pragmatischen** Negationen subsumieren.

---

⁵ Ö. Dahl, o.c., S. 920.

2. Das Udische

Das Udische ist eine ostkaukasische, der lesgischen Gruppe zugeordnete Sprache, die im heutigen Aserbaidschan (in den Orten Vartašen, jetzt Oğuz, und Nidž) und seit den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts auch in Georgien (in Okṭomberi, früher Zinobiani) gesprochen wird. Das Udische hat aufgrund zahlreicher auffälliger Merkmale bereits reges Interesse in der wissenschaftlichen Forschung hervorgerufen, und zwar sowohl in historischer als auch linguistischer und besonders soziolinguistischer Hinsicht; historisch, weil die Uden als die Nachfahren der im Kaukasus lebenden kaukasischen Albanier gelten können, die im Mittelalter über eine eigene Schriftlichkeit mit einem eigenen Alphabet verfügten, und linguistisch, weil das Udische innerhalb der ostkaukasischen Sprachen eine Ausnahmestellung einnimmt, da es im Gegensatz zu den meisten anderen ostkaukasischen Sprachen anstatt einer Klassenkonjugation eine Personalkonjugation besitzt.⁶ In soziolinguistischer Hinsicht ist das Udische interessant, weil es als bedrohte Sprache von wenigen Menschen unter der sprachlichen Dominanz des Aserbaidschanischen (in Aserbaidschan) bzw. Georgischen (in Georgien) gesprochen wird und bemerkenswerte Fälle von Code-Switching beobachten lässt.⁷

2.1 Forschungsgeschichte

Die erste ausführliche Beschreibung der Negation des Udischen findet sich im „Versuch über die Sprache der Uden“ von **A. Schiefner**,⁸ der sowohl paradigmatische als auch syntagmatische Phänomene behandelt. Schiefner benennt vier Negationspartikeln:

- 1) die Negationspartikel **te**, die „mit dem Personalpronomen verbunden, entweder dem Verbum voran- oder nachgestellt, aber auch bei den Zusammensetzungen eingefügt wird: *tez camexa / camexa tez / camtezexa* ‚ich schreibe nicht‘“;
- 2) die Negationspartikel **nut**, die bei Infinitiven und Partizipien verwendet und dabei vorangestellt wird: *nutcampesun* ‚nicht schreiben‘ *nutcampi* ‚ungeschrieben‘, *nut camḱal* ‚nicht schreibend‘; bei zusammengesetzten Verben kommt sie auch infigiert

---

⁶ V. Pančviže, E. Žeiranišvili, W. Schulze u.a.

⁷ J. Gippert, Endangered Caucasian Languages in Georgia. Linguistic Parameters of Language Endangerment; in: Harrison, David K. / Rood, David S. / Dwyer, Arianne (eds.), Lessons from Documented Endangered Languages. Amsterdam 2008, S. 187-188.

⁸ A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden. Mémoires de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, VIIe série, Tome VI, No. 8. St. Petersburg 1863.

oder suffigiert vor: *nutcamkalzu* „ich werde nicht schreiben“ (Fut.II), *camnutkalzui* / *camkalnutzui* „ich würde nicht schreiben“ (Opt.II);

- 3) die Partikel **ma**, die bei Schiefner offenbar aufgrund einer Gebrauchsbeschränkung als Prohibitivpartikel benannt wird: *ma* tritt meist neben dem Imperativ auf wie in *ma campa* „schreibe nicht“;
- 4) die Negationspartikel **na**, welche nur im Konditional gebraucht wird und zusammen mit der Konditionalpartikel **gi** (in der Form **nagi**) vorangestellt oder eingefügt werden kann: *nagizcampei* / *camnagizpei* „wenn ich nicht schreiben würde“. Das Segment **nagi** kann dabei vereinfacht werden, indem das *g* eliminiert wird: *nai-n bako* „wenn er nicht sein wird“.

Schiefner betrachtet die Negationspartikeln im Rahmen der von ihm so genannten „**Negativen Conjugation**“ und stellt dabei den funktionalen Gebrauch der Negationspartikeln in den Vordergrund; der Ausgangspunkt ist die Verteilung der Negationspartikeln innerhalb des Verbalparadigmas und damit ihre Verbindung mit bestimmten TAM-Kategorien.⁹

A. Dirr erwähnt in seiner udischen Grammatik¹⁰ die fünf Negationspartikeln **te**, **nut**, **ma**, **na** und **nu** und beschreibt sowohl deren Distribution im Verhältnis zum Verbalkörper (vorangestellt, infigiert) als auch die Verwendungsregeln und die Gebundenheit an bestimmte TAM-Kategorien. Den schon bei Schiefner erwähnten vier Partikeln **te**, **nut**, **ma** und **na** fügt Dirr mit **nu** eine weitere Partikel hinzu, gibt jedoch weder bei den Verbalparadigmen noch in seinen Beispielsätzen ein Beispiel für deren Verwendung, so dass der funktionale Gebrauch dieser Partikel unklar bleibt.

Bei der Behandlung der Negation erwähnt auch **E. Žeiranišvili**¹¹ fünf Partikeln., nämlich **te**, **nu**, **ma**, **nä** und **nut**. Die Distribution der Partikeln im Verhältnis zu TAM-Kategorien und die Verbindung von **ma** und **nä** mit den Partikeln **ja** (**maja**) und **gi** (**nägi**) ist hier ausführlich wiedergegeben; ansonsten werden im Unterschied zu den vorher genannten Autoren zwei neue Beobachtungen mitgeteilt:

- 1) Žeiranišvili unterscheidet implizit zwischen zwei Typen von Prohibitivpartikeln, nämlich solchen, die entsprechend georgisch *ar* ein kategorisches Verbot implizieren, und solchen, die wie georgisch *nu* eine eher schwächere Handlungsabwehr zum

⁹ A. Schiefner, o.c., S. 29.

¹⁰ A. Dirr, Grammatika udinskago jazyka (= Sbornik materialov dlja opisanija mestnostej i plemen Kavkaza 33/4). Tiflis 1904, S. 75-76.

¹¹ E. Žeiranišvili, Udiuri ena, Tbilisi 1971, S. 101-102.

Ausdruck bringen (Vorschlag, Warnung, Abraten). Dabei schreibt Žeiranišvili den Partikeln *te*, *nu*, *nä* und *nut* die semantische Funktion von georgisch *ar* zu, der Partikel *ma* hingegen die semantische Funktion von georgisch *nu*, wie die bei ihm in Klammern hinzugefügten georgischen Parallelen andeuten: „*te (ar)*, *nu (ar)*, *ma (nu)*, *nä (rom ar)*“ und „*nut (ar, ara)*“.

- 2) Außer dem gewöhnlichen Gebrauch von *nä* (in Kombination mit *gi*) tritt diese Partikel, gemäß Žeiranišvili, auch selbständig auf, und zwar in Sätzen mit kontrastivem Fokus: *nä un ma eke, nä šono maqanari* „weder Du noch er soll kommen“. Zum Vergleich weist er im Georgischen auf *nurc* und *arc*.

V. Pančviže¹² bestätigt die oben angedeuteten semantischen Unterschiede, aber mit einer anderen Verteilung: „*te (ar)*, *nu (nu)*, *ma (ar)*, *nä (ar, nu)*“ und „*nut (nu)*“. Die Verteilung der Partikeln auf die verschiedenen TAM-Kategorien ist nach ihm von den Modi abhängig und kann wie folgt zusammengefasst werden:

- 1) Die Partikel *te* wird in allen Paradigmen des Indikativs verwendet;
- 2) die Partikeln *ma*, *nä* und *nu/nut* treten bei den anderen Modi auf: Konditional, Optativ und Konjunktiv.

W. Schulze behandelt in „Die Sprache der Uden in Nord-Azerbaidžan“¹³ die Negationspartikeln in der gesamten lesgischen Sprachgruppe und weist darauf hin, dass alle lesgische Sprachen „zwischen Morphemen, die eine Aussage negieren, und solchen, die prohibitiven/inhibitiven Charakter haben“, unterscheiden. „*te* ist die einzig produktive Partikel zur Negation positiver Sätze, während neben *ma* noch weitere Präfixe erscheinen, die sämtlich zur Negation nicht-indikativischer Tempora/Modi dienen“. Neben der Distribution der Partikeln und ihrer Stellung im Verhältnis zum Verb betrachtet Schulze das Problem diachron und stellt zusätzlich noch die Frage zur Diskussion, ob es sich bei dem gegebenen Morpheminventar um gemeinlesgische Affixe bzw. Partikeln oder um Entlehnungen handelt. Wegen ihrer eingeschränkten Funktion und der Tatsache, dass sie keine Entsprechungen in den anderen lesgischen Sprachen finden, zählt Schulze die Partikeln *nu* und *nae* (letzteres als eine Variante von *na*) zum entlehnten Morpheminventar: für *nae* kann eine Entlehnung aus einer iranischen Sprache angenommen werden (vgl. altpers. *naiy* und mittelpers. *naē* „nicht“).

---

¹² V. Pančviže, *Uduri enis gramatikuli analizi*, Tbilisi 1974, S. 174.

¹³ W. Schulze, *Die Sprache der Uden in Nord-Azerbaidžan*, Wiesbaden 1984, S. 180.

Über die Entlehnungsquelle der Partikel **nu** enthält sich der Autor eines Kommentars, da „es für die Vokalisation **u** kaum Parallelen gibt“.¹⁴

2.2 Das Korpus

Für das Udische stehen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts verschiedene Textmaterialien aus verschiedenen Zeiten zur Verfügung: die von A. Schiefner und A. Dirr herausgegebenen kleineren Texte, die von den Brüdern Bežanov übersetzten udischen Evangelien, die von V. Pančvize und E. Žeiranišvili gesammelten und herausgegebenen Sprachmaterialien sowie die von W. Schulze und A. Harris gesammelten Texte und Satzbeispiele. Ein großes Textkorpus der in Georgien gesprochenen Sprachform wurde im Rahmen der von der Volkswagenstiftung finanzierten Projekte „Bedrohte Sprachen in Georgien“ und „Die soziolinguistische Situation im gegenwärtigen Georgien“ aufgenommen, in digitaler Form erfasst und online verfügbar gemacht.¹⁵ Als Korpus für unsere Untersuchungen wird im Folgenden hauptsächlich die Übersetzung der vier Evangelien von den Brüdern Bežanov aus dem Jahre 1902 dienen.¹⁶

3. Die Negation in den udischen Evangelien

Für die Negation werden in den udischen Evangelien folgende Negationspartikeln verwendet: **te**, **ma**, **nu**, **nut**, **na**. Obwohl es die allgemeine Funktion dieser Elemente ist, eine Negation zum Ausdruck zu bringen, unterscheiden sie sich doch stark voneinander; das betrifft nicht nur die Positionierung dieser Elemente im Satz und ihre funktionale Verteilung, d.h. ihre Verbindung mit Moduskategorien (indikativische vs. nicht-indikativische TAM-Kategorien), sondern auch ihre allgemeine Distribution: **te** ist als neutrale Negationspartikel zu bestimmen und stellt das am häufigsten gebrauchte Element dar, während die anderen Partikeln **ma**, **nu**, **nut** und **na** bestimmte morphologische und semantische Spezifikationen aufweisen. In der vorliegenden Studie werden wir uns auf den Gebrauch von **te** beschränken.

3.1 Die Negation mit *te*

Die Partikel **te** erscheint in den Evangelien entweder als Teil des negierten Verbs, stellt also ein morphologisches Element desselben dar, oder tritt als selbständiges Element auf, eben als Partikel.

---

¹⁴ W. Schulze, o.c., S. 182.

¹⁵ S. <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/ecling/ecling03.htm>, <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etce/cauc/udi/udissgg/udiss.htm> und die dort enthaltenen Links.

¹⁶ Gospoda Našego Iisusa Xristosa Svjatoe Ėvangelie ot Mattheja, Marka, Luki i Ioanna. Na russkom i udinskom jazykax. = Sbornik materialov dlja opisanija mēstnostej i plemen Kavkaza 30, Tiflis 1902.

(1) Mt. 12.7

ägänä-te	va´	ababakai-va´x	eḳa	pesuna:	irähmluḡ-za
wenn-CPL	ihr:DAT1	wissen:IMPF-2PL	was:ABS.SG	Sagen:DAT1	Barmherzigkeit:ABS.SG.-1SG
buḡsa,	ḡurbanluḡ	te,	ṭevaxṭa	kibät-te-nan-bo	ḡünähḳärḡo.
wollen:PRS	Opfer:ABS.SG.	NEG	dann	verdammten:NEG-2PL-FUT2	Sünder:DAT1.PL

„Wenn ihr wüsstet, was das heißt (Hosea 6,6): ‚Mir gefällt Barmherzigkeit, nicht das Opfer‘, dann würdet ihr die Sünder nicht verdammten.“

(2) Jo. 1.21

va´	xabar-ḡun-aḡi	šoṭxo:	eḳa?	un	Ilia-n?
und	antworten-3PL-AOR	dieser:DAT1.PL	was:ABS.SG	du:ABS	Ilia:ABS.SG.-2SG
šetin	pi-ne:	te.			
dieser:ERG.SG	sagen:AOR-3SG	NEG			

„Und sie fragten ihn: ‚Was (dann)? Bist du Elia?‘ Er sprach: ‚Nein.‘“

Im folgenden werden wir diese Partikel in zwei unterschiedlichen Funktion auf mehreren Sprachebenen getrennt behandeln: auf der morphologische Ebene, als Negationsmorphem und auf der morpho-syntaktischen Ebene, als Negationspartikel.

3.1.1 Morphologische Negation

3.1.1.1 Verbnegation – *te* als morphologisches Element

Bevor man die Verbnegation im Udischen behandelt, ist es erforderlich, die Struktur des udischen Verbs zu umreißen. Das Udische unterscheidet zwischen einfachen und zusammengesetzten Verben. Die einfachen Verben bilden je nach Struktur zwei Gruppen, nämlich solche mit aufspaltbarem (*bo-x-sun* ‚kochen‘) und solche mit nicht-aufspaltbarem Stamm (*besun* ‚machen‘). Die zusammengesetzten Verben bestehen aus zwei Teilen, nämlich einer nominalen Komponente und einem Hilfsverb („Light verb“) wie z.B. in *aš-besun* ‚arbeiten‘ (*aš* ‚Arbeit‘, *besun* ‚machen‘). Bei den einfachen Verben mit aufspaltbarem Stamm sowie bei den zusammengesetzten Verben tendieren die Personalzeichen dazu, infigiert zu werden: *bo-ne-x-sa* („er/sie/es kocht“) und *aš-ne-bsa* („er/sie/es arbeitet“); bei einfachen Verben mit nicht-spaltbarem Stamm werden die Personalzeichen suffigiert: *bi-ne* („er/sie/es machte“). Suffigierung ist auch bei den Verben mit aufspaltbarem Stamm nicht ausgeschlossen; vgl. *bo-ne-x-sa* vs. *box-sa-ne*, *aš-ne-bsa* vs. *aš-besa-ne*. Das Personalzeichen kann aber auch außerhalb des Verbs realisiert werden; es wird dann an ein anderes Satzglied angehängt. Solche Fälle haben eine spezifische pragmatische Funktion, indem das Wort, das das Personalzeichen an sich bindet, fokussiert

ist; vgl. *va' i-va' -bake te eka-ḡun exai bisi dövrina* („Ihr habt gehört, was man bei den Alten gesagt hat.“).

Wenn *te* ein Verb negiert, zieht es normalerweise die Personalzeichen (PZ) an sich und bildet so eine feste Morphemgruppe *te+PZ*, die je nach Person, Numerus und Kasus der PZ („Serien“) in folgender Tabelle dargestellt ist:

	I. Serie (Sg./Pl.)	II. Serie (Sg./Pl.)	III. Serie (Sg./Pl.)
1. Ps.	<i>te-z(u) / te-jan</i>	<i>te-za / te-ja</i>	<i>te-bez / te-beš</i>
2. Ps.	<i>te-n(u) / te-nan</i>	<i>te-v(a) / te-va'</i>	<i>te-v(i) / te-ef(i)</i>
3. Ps.	<i>te-n(e) / te-ḡun</i>	<i>te-tu / te-ḡo</i> ¹⁷	<i>te-ta(j) / te-ḡo(j)</i>

Da die Personalzeichen im Udischen sowohl im Verb (als infigierte PZ) als auch außerhalb desselben realisiert werden können, ergeben sich drei Positionen für diese Morphemgruppe, die mit folgenden Regeln beschrieben werden können:¹⁸

Regel I: Die Partikel *te* bildet zusammen mit den Personalzeichen der verschiedenen Kasusserien eine Morphemgruppe **NEG+PZ** als einen Teil des Verbs und tritt als Infix zwischen die beiden lexematischen Elemente zusammengesetzter Verben:

- Negationsmorphemgruppe intern:

V-NEG+PZ-LV_[TAM]: *kibät-te-nan-bo* „ihr hättet nicht verdammt“.

Regel II: Zusammen mit den Personalzeichen bildet die Partikel *te* einen separaten, externen Teil des Verbs bzw. eine Morphemgruppe, die sowohl bei monolexematischen als auch bei zusammengesetzten Verben außerhalb des Verbs realisiert wird und dem Verb voran- oder nachgestellt wird:

- Negationsmorphemgruppe extern vorangestellt:

- getrennt geschrieben: **NEG+PZ & V**: *te-ḡun bišta*¹⁹ „sie säen nicht“;

¹⁷ Verba sentiendi, die die Personalzeichen der II.Serie verwenden, kongruieren mit dem Subjekt im Dativ 1. Daher sind nur die Kombinationen *te-za / te-ja*, *te-v(a) / te-va'* und *te-tu / te-ḡo* möglich.

¹⁸ S. auch A. Harris, *Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax*. New York 2002, S. 117.

¹⁹ In den Evangelientexten wird die Morphemgruppe ohne erkennbare Regel teils für sich, teils als Bestandteil der gesamten Verbform geschrieben. In den zitierten Beispielen ist die Schreibung vereinheitlicht.

- zusammengeschieden mit lautlicher Verschmelzung:
NEG+PZ+LV_[TAM]: te-z-aba-i (< te-za aba-i) „ich kannte (ihn) nicht“.

- Negationsmorphemgruppe extern, nachgestellt:
  - **V & NEG+PZ: xa 'xa 'eǵal te-ne** „er wird nicht zerbrechen“.

Von allen drei Positionen (intern, extern-vorangestellt und extern-nachgestellt) ist die vorangestellte externe Position der Morphemgruppe die häufigste (bei A. Harris wird sie als *more common order* bezeichnet). Den zweithäufigsten Fall stellt die interne Negation dar. Die nachgestellte Position nimmt das Negationsmorphem zusammen mit dem Personalzeichen nur selten ein (als *less common order*).²⁰ Auf die Frage der Funktionalität der verschiedenen Positionierungen werden wir später eingehen.

A) Beispiele mit vorangestellter externer Negation:

I. Partikel te als Präfix: Kombination te + PZ + V

In den meisten Fällen der Verbnegation wird die Negationspartikel zusammen mit dem Personalzeichen außerhalb des Verbs realisiert und als Morphemgruppe (**te + PZ**) dem Verb vorangestellt:

a) Negation bei Verben mit Absolutiv/Ergativ-Konstruktion: te + PZ I. Serie

esun – „kommen“ (Absolutiv-Konstruktion)

(3) Mt. 5.17

ma fikirba-nan, te zu are-z pasbesan zaḳoḅox
 NEG meinen:IPV-2PL dass ich:ABS kommen:PERF-1SG auflösen:INF Gesetze:DAT2.PL

je pexambargox, pasbesan **te-z are** zu, amma tamesunenḳ.
 oder Prophet:DAT2.PL auflösen:INF NEG-1SG kommen:PERF ich:ABS sondern Erfüllen:BEN.SG.

„Glaubt nicht, dass ich gekommen bin, die Gesetze oder die Propheten aufzulösen; ich bin nicht gekommen, um (sie) aufzulösen, sondern um (sie) zu erfüllen.“

uksun – „essen“, **u 'ǵsun** – „trinken“ (Ergativ-Konstruktion)

(4) Mt. 11.18

šetabaxṭinte are-ne Ioan, **te-ne ukša, te-ne**
 denn kommen:PERF-3SG Iohannes:ABS.SG NEG-3SG essen:PRS NEG-3SG

u 'ǵsa; va' ex-ḳun-i: šeta boš žin-ne bu.
 trinken:PRS und sagen-3PL-IMPF dieser:GEN.SG in Dämon:ABS.SG-3SG sein:PRS

„Denn Johannes ist gekommen, er isst nicht (und) trinkt nicht; und sie sagten: ‚Er ist besessen.‘“

²⁰ A. Harris, o.c., S. 117.

b) Negation bei Verben mit Dativ-Konstruktion: *te* + PZ II. Serie

buqsun – „wollen“ (Dativ-Konstruktion)

(5) Mt. 1.19

Iosif	gena	šeṭa	iśu,	ič	doğriluğa	göra	te-ṭu
Josef:ABS.SG	aber	dieser:GEN.SG	Mann:ABS.SG	eigen	Ehrlichkeit:DAT1.SG	wegen	NEG-3SG
buqi	äškär-ba-ne-i,		bu-ṭu-qi		čapkin		
wollen:AOR	offenbar-machen-3SG-IMPf		wollen:-3SG-AOR		heimlich		
barqa-ne-i	šoṭux.						
verlassen-3SG-IMPf	dieser:DAT2.SG						

„Josef aber, ihr Mann, wollte sie wegen seiner Ehrlichkeit nicht in Schande bringen, wollte sie (aber) heimlich verlassen.“

andaxbesun – „fühlen, wahrnehmen“ (Dativ-Konstruktion)

(6) Mt. 7.3

va' eka-n	un	be'gsa	vi	viče	pin	boš	bu
und was:ABS.SG-2SG	du:ERG	sehen:PRS	dein	Bruder:GEN.SG	Auge:GEN.SG	in	sein:PRS
kačupax,	amma	kotiğax	vi	pin	boš	buoṭux	te-va
Splitter:DAT2.SG	aber	Balken:DAT2.SG	dein	Auge:GEN.SG	in	seiend:DAT2.SG	NEG-2SG

andaxbesa?

wahrnehmen:PRS

„Und warum (wtl. ‚was‘) siehst du den in deines Bruders Auge befindlichen Splitter, aber nimmst den Balken, der in deinem Auge ist, nicht wahr?“

Vor allem bei ***ababaksun*** „wissen“ zeigt sich häufig eine lautliche Verschmelzung des Personalzeichens mit dem Verbanlaut: ***te+z+aba-i*** (< ***te+za*** + ***aba-i***):

ababaksun – „wissen, kennen“ (Dativ-Konstruktion)

(7) Mt. 7.23

va' tevaxta	ababakeṣtal-zu	šeṭgo:	za	sal	te-z	aba-i
Und dann	bekennen:FUT1-1SG	dieser:DAT1.PL	ich:DAT1	einmal	NEG-1SG	kennen:IMPf
efa'x.						
ihr:DAT2						

„Und dann werde ich ihnen bekennen: ‚Ich habe euch nicht einmal gekannt.‘“

c) Negation bei Verben mit Genitiv-Konstruktion

te + ṭa + bu – „haben“ (Genitiv-Konstruktion)

(8) Mt. 13.12

šeṭabaxṭinte	ši-te	bu-ṭai,	šoṭu	tadeğal-le		
Denn	wer:GEN.SG.CPL	sein:PRS-3SG	dieser:DAT1.SG	gegeben_werden:FUT1-3SG		
va' abuzbakeğal-al-le.	ši-te	te-ṭa	bu,	šoṭxo		
und mehr_werden:FUT1-FOK-3.SG	wer:GEN.SG.CPL	NEG-3SG	sein:PRS	dieser:ABL.SG		

aqəǵal-le	šono-al,	eǵka-te	bu-ǵai.
abnehmen:FUT1-3SG	dieses:ABS.SG-FOK	was:ABS.SG-CPL	sein:PRS-3SG

„Denn wer hat, dem wird gegeben werden, und er wird mehr haben; wer (aber) nicht hat, dem wird auch das genommen, was er hat.“

B) Beispiele mit nachgestellter externer Negation:

I. Kombination: V & te+PZ

Die Morphemgruppe mit der Negationspartikel kann dem Verb folgen, behält dabei jedoch ihre interne Struktur **te +PZ** bei. Dies betrifft vor allem die Verbindung mit dem Futur auf **-al**:

(9) Mt. 12.20

qarǵo	qoçbakio	xa' xa' eǵal	te-ne	va'	kuin	bakal
Rohr:DAT1.PL	geknickte:ABS.SG	zerbrechen:FUT1	NEG-3SG	und	Rauch:ABS.SG	werden:PTZ
zägäräg	çapbakal	te-ne.				
Docht:ABS.SG	auslöschen:FUT1	NEG-3SG				

„Das geknickte Rohr wird er nicht zerbrechen, und den rauchenden Docht wird er nicht auslöschen.“

II. Sonderfälle – inadjazente Verbindung

A. Harris bestimmt die Positionierungen der Morphemgruppe **NEG+PZ** als infigiert, präfigiert oder suffigiert. Dabei weist sie darauf hin, dass die Verbindung der Morphemgruppe und des verbalen Stamms mit TAM-Marker bei vorangestellten und nachgestellten Positionierungen adjazent ist: zwischen das Negationsmorphem (inkl. Klitika, d.h. Personalzeichen) und den Verbstamm (inkl. Affixe und Klitika) kann nichts anderes treten.²¹

In den Evangelien stehen die Morphemgruppe **te + PZ** und der Verbalstamm normalerweise adjazent, wobei die Morphemgruppe dem Verb unmittelbar folgt oder vorangeht; es sind jedoch einige Fälle anzutreffen, wo die verbale Struktur mit adjazenten Konstituenten durch ein anderes Satzglied (hier die Personalpronomen **jan** „wir“ und **zax** „mich“) aufgespalten wird. Dabei ist zu beobachten, dass die Negation nicht den gesamten Satz, sondern eine Konstituente desselben betrifft (im Sinne der „Standard-Negation“) und ein Kontrastfokus anzunehmen ist („nicht in deinem Namen“, „nicht ihr, sondern ich“). Vgl.:

(10) Mt. 7.22

bixaǵuǵ!	vi	çien	te-jan	<u>jan</u>	pexambarluǵbesai?
Gott:ABS.SG	dein	Name:ERG.SG	NEG-1PL	wir:ABS	weissagen:IMPF

„Herr, haben wir nicht in deinem Namen geweissagt?“

²¹ A. Harris, o.c., S. 117.

(11) Jo. 15.16

va^ˈn **te-nan** zax   **çaqpe**,   amma   zu-z   çaqpe
 ihr:ERG NEG-3PL ich:DAT2   erwählen:PERF   sondern   ich:-1SG   erwählen:PERF
 efa^ˈx   va^ˈ   lazxe   efa^ˈx.
 ihr:DAT2   und   bestimmen:PERF   ihr:DAT2

„Nicht ihr habt mich erwählt, sondern ich habe euch erwählt und bestimmt.“

C) Beispiele mit infigierter Negation (Partikel *te* als Infix: V - *te* + PZ - LV)

Auch dann, wenn die Partikel *te* infigiert wird, bleibt die Verbindung *te* + **PZ** fest:

(12) Mt. 12.7

ägänä-te   va^ˈ   ababakai-va^ˈx   eka   pesuna: irähmluğ-za
 wenn-CPL   ihr:DAT1.PL: wissen:IMPF-2PL   was:ABS.SG   Sagen:DAT   Barmherzigkeit:ABS.SG.-1SG
 buqsa,   qurbanluğ   **te**,   tevaxta   **kibät-te-nan-bo**   günähkargo.
 wollen:PRS   Opfer:ABS.SG.   NEG   dann   verdammen-NEG-2PL-FUT2   Sünder:DAT1.PL

„Wenn ihr wüsstet, was das heißt (Hosea 6,6): ‚Mir gefällt Barmherzigkeit, nicht das Opfer‘, dann würdet ihr die Sünder nicht verdammen.“

3.1.1.2 Negierte Kopula

Kopulaverhältnisse werden im Udischen regelmäßig durch die Verbindung des Prädikatsnomens (Substantiv, Adjektiv, Pronomen, Zahlwort, Partizip) mit einem Personalzeichen gebildet, die eigentliche (verbale) Kopula kann dabei fehlen. Vgl. *un Xristos-nu* ‚Du bist Christus‘ (wtl. ‚Du Christus-du‘) vs. *zu bu-zu sum karxesunun* ‚ich bin das Brot des Lebens‘ mit Kopula *bu*.

Die Partikel *te* kann Kopulasätze negieren, indem sie in Verbindung mit dem Personalzeichen eine adjazente Verbindung mit dem Prädikatsnomen bildet. Dabei ist natürlich nur die externe Negation möglich. Die Morphemgruppe *te* + **PZ** wird dem Nomen vorangestellt oder nachgestellt.

a) Negierter Kopulasatz mit Substantiv

(13) Jo. 1.20

šetin   ababakes-ne-di   va^ˈ   te-ne   kul_aqi   va^ˈ   ababakes-ne-di
 dieser:ERG.SG   bekennen:-3SG-AOR   und   NEG-3PL   leugnen:AOR   und   bekennen:-3SG-AOR
 te   zu   **Xristos**   **te-z.**
 CPL   ich:ABS   Christus:ABS.SG   NEG-1SG

„Und er bekannte und leugnete nicht, und er bekannte: ‚Ich bin nicht der Christus.‘“

Vgl.

(14) Mt. 26.63

un-nu   Xristos,   ğar   bixoi?
 du:ABS-2SG   Christus:ABS.SG   Sohn:ABS.SG   Gott:GEN.SG

„Du (also) bist Christus, der Sohn Gottes?“

b) Negierter Kopulasatz mit Adjektiv

(15) Mt. 14.16

amma Isusen   pi-ne   šoṭġo: **lazum te-ne**   šoṭġo   taisun.
 aber Jesus:ERG.SG   sagen:AOR-3SG   dieser:DAT1.PL   nötig   NEG-3SG   dieser:GEN.PL   Gehen:ABS.SG

„Aber Jesus sprach zu ihnen: ‚Ihr Fortgehen ist nicht nötig.‘“

(16) Mt. 10.24

šäġird   **abuz te-ne**   učiṭelaxo,   va^ʿ   nökar   **abuz te-ne**   ič
 Jünger:ABS.SG   mehr   NEG-3SG   Meister:ABL.SG   und   Knecht:ABS.SG   mehr   NEG-3SG   eigene

aġaxo.

Herr:ABL.SG.

„Der Jünger ist nicht mehr als der Meister und der Knecht ist nicht mehr als sein Herr.“

c) Negierter Kopulasatz mit Numerale (substantiviert)

(17) Mk. 10.8

va^ʿ   lačaġa-ne-ci   ič   čubġol,   va^ʿ   ba-ġan-ki   pa^ʿ   lašag
 und   sich_verbinden-3SG-AOR   eigen   Frau:KOM.SG   und   werden-3PL-AOR   zwei   Körper:ABS.SG
 so,   tetär-te   šonor   **po^ʿ**   **te-ġun,**   amma   sa   lašag-ne;
 ein:ABS   wie-CPL   dieser:ABS.PL   zwei:ABS   NEG-3PL   sondern ein   Körper:ABS.SG-3SG

“Und er verband sich mit seiner Frau, und die zwei Körper wurden eins, so dass diese nicht (mehr) zwei sind, sondern ein Körper.“

d) Negierter Kopulasatz mit Personalpronomen

(18) Mt. 12.30

šu-te   **zaxol**   **te-ne,**   šono   bez   düšmān-ne;   va^ʿ   šin-te
 wer:-CPL   ich:KOM   NEG-3SG   dieser:ABS.SG   mein   Feind:ABS.SG-3SG   und wer:ERG.SG-CPL

te-ne   girbesa   zaxol,   šeṭin   pas-ne-besa.
 NEG-3SG   sammeln:PRS   ich:KOM   dieser:ERG.SG   zerstreuen-3SG-PRS

„Wer nicht mit mir ist, der ist mein Feind; und wer nicht mit mir sammelt, der zerstreut.“

Die Negationspartikel **te** wird zusammen mit dem Personalzeichen normalerweise dem Nomen nachgestellt, es gibt aber auch Fälle, wo die Morphemgruppe dem Nomen vorangestellt wird. Die alternativen Positionierungen der Morphemgruppe sind nicht frei vertauschbar, sondern tragen eine pragmatische Funktion in sich, die wir unten in einem anderem Abschnitt behandeln werden.

3.1.1.3 Negation koordinierter Verben im Satz

In Sätzen mit mehreren Verben, die sich auf ein gemeinsames Subjekt beziehen, werden die Verben einzeln negiert. Dabei gilt es zwei Fälle zu unterscheiden: einfach aneinandergereihte negierte Verben und durch die Konjunktion *va* ‘,und‘ verbundene negierte Verben.

(19) Mt. 6.26

šotǵon   **te-ǵun**   **bisťa,**   **te-ǵun**   **exbesa,**   **te-ǵun**   **girbesa**   hambarxanina.
 dieser:ERG.PL   NEG-3PL   säen:PRS   NEG-3PL   ernten:PRS   NEG-3PL   sammeln:PRS   Scheune:DAT1.SG
 „Sie säen nicht, sie ernten nicht, sie sammeln nicht in der Scheune.“

Die Markierungsnotwendigkeit hängt bei den einzelnen Verben von verschiedenen Faktoren ab, die als sprachspezifisch anzusehen sind oder typologischen Charakter haben.

Zu den sprachspezifischen Faktoren gehören folgende morfo-syntaktische Eigenschaften des Udischen:

- a) Bei der internen Negation tritt das Negationsmorphem *te* als Infix auf, daher muss das Verb separat negiert werden;
- b) bei der externen Negation ist der Skopus der Morphemgruppe *te* + **PZ** entscheidend, der im Udischen relativ beschränkt ist; deshalb ist die Morphemgruppe mit dem zugehörigen Verb normalerweise adjazent verbunden;
- c) die spezifischen Kongruenzregeln des Udischen: Die Verben kongruieren mit dem Subjekt im Absolutiv, Ergativ, Dativ oder Genitiv je nach ihrer Konstruktion, dementsprechend ist das Subjekt im Verb durch die Personalzeichen der I. Serie (bei der Absolutiv- und Ergativkonstruktion), der II. Serie (bei der Dativ-Konstruktion) oder der III. Serie (bei der Genitiv-Konstruktion) markiert. Wenn nun Verben mit unterschiedlicher Verbalkonstruktion mit einem gemeinsamen Subjekt verbunden sind, werden sie durch unterschiedliche Personalzeichen markiert, die aber im Falle der Negation mit der Negationspartikel *te* eine Morphemgruppe bilden. Daher wäre es morphosyntaktisch unmöglich, verschieden konstruierende Verben durch ein gemeinsames Negationselement zu negieren. Dies gilt für das folgende Beispiel, wo die beiden Verben im Hauptsatz zwar ein gemeinsames Subjekt haben, aber unterschiedlich strukturierte Verbalphrasen bilden:

(20) Jo. 3.20

šetabaxtinte har pis baltin **te-ṭu** buqsa xaš va^ʿ
denn jeder schlecht:ABS.SG tuend:ERG.SG NEG-3SG wollen:PRS Licht:ABS.SG und
te-ne taisa xašnuč, te ma-qa-n qaeci šeta
NEG-3SG gehen:PRS Licht:ALL.SG CPL NEG-OPT-3SG offenbar_werden:AOR dieser:GEN.SG
ašurux.
Werk:ABS.PL

„Denn jeder Übeltäter hasst (wtl. ‚mag nicht‘) das Licht und geht nicht zu dem Licht, damit seine Werke nicht offenbar werden.“

Hier hat das erste Verb (*buqsun* ‚wollen‘) eine Dativ-Konstruktion mit dem entsprechenden Personalzeichen (**-ṭu-**), im zweiten Fall handelt sich um ein intransitives Verb (*taisun* ‚gehen‘) mit absolutivischem Personalzeichen (**-ne-**). Bemerkenswerterweise steht dabei das Subjekt der gesamten Konstruktion im Ergativ (*pis baltin* ‚Böses Tuender‘) und nicht im Dativ 1, was auf die generelle Tendenz des Udischen weist, *verba sentiendi* wie transitive Verben zu behandeln. In typologischer Hinsicht wäre zu erwarten, dass das explizite Subjekt im Kasus mit dem nächststehenden Verb kongruiert.

3.1.2 Syntaktische Negation (die Negationspartikel *te* als selbständiges Element)

3.1.2.1 Negation anderer Satzglieder im Satz

Die Verwendungspalette der Partikel **te** ist ziemlich breit. **te** kann, wie gesagt, als der Hauptmarker der Negation im Udischen gelten; es erscheint dabei nicht nur als ein grammatisches Morphem, das die durch das Verb ausgedrückte Handlung negiert, sondern kann auch als selbständige Partikel fungieren. Dabei kann sich **te** auf verschiedene Satzglieder oder Satzteile beziehen. Deshalb ist dieses Element auf der syntaktischen Ebene separat zu betrachten.

te kommt nur in Deklarativ- und Fragesätzen vor. In Deklarativsätzen kann **te** außer dem Verb andere Satzglieder wie z.B. Subjekte, Objekte oder Ergänzungen, Adverbien oder sogar ganze Phrasen negieren:

(21) Mk. 14.29

ägänä bütin moğaregai-ḡun, amma **zu** **te**.
wenn alles:ABS.SG aufgestachelt_werden:IMPF-3PL aber ich:ABS NEG

„Wenn (auch) alle sich ärgern, (so) doch ich nicht!“

(22) Mt. 7.29

šetabaxtinte   šetin   zom-ne-bsai   šotğox,   etär-te   ixtiär
denn   dieser:ERG.SG   lehren-3SG-IMPF   dieser:DAT2.PL   wie-CPL   Macht:ABS.SG

bu,   amma **šetär** **te**   etär   kăgzabaor   va'   fariseux.
sein:PRS   aber   so   NEG   wie   Schreiber:ABS.PL   und   Pharisäer:ABS.PL

„Denn er lehrte sie, wie es in seiner Macht steht, jedoch nicht so, wie die Schriftgelehrten und Pharisäer.“

(23) Lk. 22.35

va'   pi-ne   šotğo: evaxte zu   jaqa-z-besai   efa'x
und   sagen:AOR-3SG   dieser:DAT1.PL   als   ich:ERG   senden-1SG-IMPF   ihr:DAT2

torag-nuţ,   hävgä-nuţ,   lapčın-nuţ,   tevaxta va'n   sa
Beutel:ABS.SG-NEG   Tasche:ABS.SG-NEG   Schuhe:ABS.SG-NEG   dann   ihr:ERG.2PL   ein

zadda   baxtin qan   kamasiluğ   zaṗ-nan-peı?   šotğon   žuğab-qun-bi:
etwas:GEN.SG   für   und   Mangel:ABS.SG   ziehen-2PL-IMPF   dieser:ERG.PL   antworten-3PL.AOR

eçalun   **boş**   **te.**
etwas:GEN.SG   in   NEG

„Und er sprach zu ihnen: ‚Als ich euch ausgesandt habe ohne Geldbeutel, ohne Tasche und ohne Schuhe, habt ihr da etwa jemals an irgendetwas Mangel gehabt?‘ Sie antworteten: ‚An nichts.‘“

(24) Jo. 7.28

va'   zu   are-z   zu   **zaxol**   **te,**   amma
und   ich:ABS   kommen:PERF-1SG   ich:ABS   ich:KOM.SG   NEG   sondern

dogri-ne   zax   jaqabio   maṗux-te   va'
wahrhaftig-3SG   ich:DAT2.SG   Gesandter:ABS.SG   dieser:DAT2-CPL   ihr:DAT1

te-va'   aba.
NEG-2PL   wissen:PRS

„Aber nicht aus mir selbst heraus bin ich gekommen, sondern in Wirklichkeit der, der mich gesandt hat, den ihr nicht kennt.“

(25) Mk. 10.27

Isusen,   šotğo   laxo   be'gi,   pi-ne: adamargoenḵ mono
Jesus:ERG.SG   dieser:GEN.PL   auf   schauen:AOR   sagen:AOR-3SG   Mensch:BEN.PL   dieser:ABS.SG

koṗ-ne   amma **bixogoenḵ**   **te.**
schwer-3SG   aber   Gott:BEN.SG   NEG

„Jesus schaute sie an (und) sprach: ‚Für die Menschen ist das schwer, aber nicht für Gott.‘“

(26) Mk. 14.36

va'   pi-ne: avva   baba!   bütün   venkena   oxari-ne;
und   sagen:AOR-3SG   Abba   Vater:ABS.SG   alles:ABS.SG   du:BEN   leicht-3SG

taša   žamnu   zaxo   iša;   amma **zu**   **buqalo**   gena **te,**
nehmen:IPV   Kelch:DAT1.SG   ich:ABL   nahe   aber   ich:ABS   wollend:ABS.SG   doch   NEG

un buqalo gena.
 du:ABS wollend:ABS.SG doch

„Und er sprach: „Abba, Vater! Alles ist leicht für dich; nimm den Kelch von mir weg; doch nicht ich bin der Wollende, (sondern) du bist der Wollende!““

In allen hier angegebenen Beispielen ist die Positionierung der Partikel *te* streng geregelt: sie wird der negierten Satzkonstituente oder Phrase nachgestellt.

3.1.2.2 Satznegation

In der udischen Bibel sind Beispiele anzutreffen, in denen sich die Partikel *te* nicht nur auf ein Satzglied oder eine Phrase, sondern auf einen ganzen Satz bzw. eine ganze Proposition bezieht. Hier hat die Partikel *te* die Funktion einer Satznegation wie in folgendem Beispiel:

(27) Lk. 13.8-9

ağa!	barta	šoṭux	me	usen-al,	zu	šoṭu
Herr:ABS.SG	lassen:IPV	dieser:DAT2.SG	dies	Jahr:ABS.SG-FOK	ich:ERG	dieser:DAT1.SG
kaś-zu-ḳo	va ^ʿ	peinen	buṭ-zu-ḳo.	ečo-a		be ^ʿ ge ^ʿ n
graben-1SG-FUT2	und	Dünger:ERG.SG	bedecken-1SG-FUT2	bringen:FUT2-3SG.INT		schauen:KJ.1PL
bühār;	ägänä te,	tevaxṭa	ṭesa	usena	bo-n-ṭo	šoṭux.
Frucht:ABS.SG	Falls NEG	dann	anderes Jahr:DAT1.SG		hauen:-2SG-FUT2	dieser:DAT2.SG

„Herr, lass ihn noch dieses Jahr, ich werde ihn umgraben und mit Dünger bedecken, um zu sehen, ob er doch noch Frucht bringen wird; wenn nicht, dann wirst du ihn im nächsten Jahr fällen.“

Die Partikel *te* steht hier in einem Bedingungssatz und negiert den ganzen vorherigen Satz (*ečoa bühār* „ob er Frucht bringen wird“). Der Inhalt „*Falls diese Bedingungen nicht zutreffen sollte*“ wird auf die negierte konditionale Konjunktion reduziert (***ägänä te*** „falls nicht“) und bildet mit der folgenden Apodosis (*tevaxṭa ṭesa usena bonṭo šoṭux* „dann wirst du ihn im nächsten Jahr fällen“) ein Konditionalgefüge (im Realis).

Das gleiche Prinzip –Satznegation durch die Partikel *te* – kann man auch in einem anderem Fall, diesmal in einem Fragesatz, beobachten:

(28) Mk. 12.14

ixṭiar-re	te	tada-jan	Ḳesaria	dövži,	joxsam	te?
Recht:ABS.SG-3SG	CPL	geben:KJ-1PL	Kaiser:DAT1.SG	Steuer:ABS.SG	oder	NEG

„Ist es Recht, dass wir dem Kaiser Steuern zahlen sollen, oder nicht?“

Wie man sieht, steht die Partikel *te* bei der Satznegation am Ende und schließt den betreffenden Satz ab. Dabei ist bemerkenswert, dass die Negationspartikel *te* sowohl im Hauptsatz als auch im Nebensatz auftreten kann.

3.3 Syntaktisch-pragmatische Analyse der Partikel *te*

Betrachten wir die Funktionen von *te* als selbständige Partikel auf der syntaktischen Ebene, so stellt sich heraus, dass die Verwendung dieses Elements in verschiedenen Satztypen möglich ist, nämlich sowohl in deklarativen als auch in Fragesätzen.

3.3.1 Die Partikel *te* in Deklarativsätzen

In Deklarativsätzen negiert die Partikel *te* bestimmte Satzglieder oder wird als Satznegation verwendet:

(29) Mk. 10.27

adamarǵoenḵ	mono	kož-ne	amma	bixoǵoenḵ	te.
Mensch:BEN.PL	diese:ABS.SG	schwer-3SG	aber	Gott:BEN.SG	NEG

„Für die Menschen ist das schwer, aber nicht für Gott.“

(30) Lk. 22.58

usin	oša	q̄eiritu,	šoṭux	aḵi,	pi-ne:	un-al	šoṭǵoxo-nu.
bald	danach	andere:DAT1.SG	dieser:DAT2.SG	sehen:AOR	sagen:AOR-3SG	du:ABS-FOK	dieser:ABL.PL-2SG
amma	Peṭren	pi-ne	me	adamara:	te.		
aber	Petrus:ERG.SG	sagen:AOR-3SG	dieser	Mensch:DAT1.SG	NEG		

„Bald danach sah ihn ein anderer (und) sprach: ‚Auch du bist einer von denen.‘ Aber Petrus sprach zu diesem Menschen: ‚Nein.‘“

3.3.2 Die Partikel *te* in Fragesätzen

- Bei Entscheidungsfragen, als negative Antwort:

Bei Entscheidungsfragen (ja-nein-Fragen) sind zwei Möglichkeiten zu erwarten: eine positive Antwort mit *ja* oder eine negative Antwort mit *nein*. Die Partikel *te* tritt dabei als negative Antwort auf. Dabei kann der Satz auf die Partikel *te* reduziert (Beispiele 31, 32) oder auch pragmatisch explizit markiert werden (Beispiele 38, 39):

(31) Jo. 1.21

vaʻ	xabar-qun-aḵi	šoṭxo:	eḵa?	un	Ilia-n?
und	antworten-3PL-AOR	dieser:ABL.SG	was:ABS.SG	du:ABS	Ilia:ABS.SG.-2SG
šetin	pi-ne:	te.			
dieser:ERG.SG	sagen:AOR-3SG	NEG			

„Und sie fragten ihn: ‚Was (dann)? Bist du Elia?‘ Er sprach: ‚Nein.‘“

- *Bei Alternativfragen:*

(32) Mk. 12.14

ixt̄iar-re	te	tada-jan	Ḳesaria	dövži,	joxsam	te?
Recht:ABS.SG-3SG	CPL	geben:KJ-1PL	Kaiser:DAT1.SG	Steuer:ABS.SG	oder	NEG

„Ist es Recht, dass wir dem Kaiser Steuern zahlen sollen, oder nicht?“

Vgl.:

(33) Lk.20.22

ixt̄iar	bu-ne	ja	tada-jan	xarž	Ḳesaria,	joxsam	te?
Recht:ABS.SG	sein:PRS-3SG	wir:DAT1	geben:KJ-1PL	Tribut:ABS.SG	Kaiser:DAT1.SG	oder	NEG

„Ist es Recht, dass wir dem Kaiser Tribut zahlen sollen, oder nicht?“

- *Bei rhetorischen Fragen:*

(34) Mk. 4.21

va´	pi-ne	šoṭḡo:	šet̄abaxt̄inte	ešča	čiraḡax	laxa-ḡun
und	sagen:AOR-3SG	dieser:DAT1.PL	denn	bringen:PRS	Kerze:DAT2.SG	hinstellen:KJ-3PL

leḡerun	oḡa	je	taxṭa	oḡa?	šet̄abaxt̄in	te-ne,	te
Scheffel:GEN.SG	unter	oder	Bank:GEN.SG	unter	weswegen	NEG-3SG	CPL

laxan	šoṭux	šamdanun	laxo?
hinstellen:INF	dieser:DAT2.SG	Leuchter:GEN.SG	auf

„Und er sprach zu ihnen: ‚Bringt man ein Licht (etwa) dafür, damit man es unter den Scheffel oder unter die Bank setzt? Nicht (eher) dafür, um es auf den Leuchter zu setzen?‘“

(35) Lk. 11.35

metār	be´ḡa:	xaš,	mano-te	vi	boš-ne,	be´inqluḡ	te?
so	schauen:IPV	Licht:ABS.SG	welcher:ABS.SG-CPL	dein	in:-3SG	Finsternis:ABS.SG	NEG

„So siehe: ist nicht das Licht, das in dir ist, Finsternis?“

- *Bei Bestätigungsfragen*

Ein besonderer Gebrauch der Partikel *te* ist in Fragesätzen zu beobachten, die die Sprecherintention zum Ausdruck bringen. Derartige Fragesätze vertreten affirmative Sätze, die aus der Perspektive des Sprechers eine starke positive Zustimmung erwarten lassen.

(36) Mk. 8.23

šet̄in,	ḡač̄iṭa	kexo	biḡi,	ta-ne-šeri	äizixo	ṭoš
dieser:ERG.SG	blind:GEN.SG	Hand:ABL.SG	nehmen:AOR	hinausführen-3SG-AOR	Dorf:ABL.SG	vor

va´	č̄u-ne-pi	šet̄a	pin	laxo,	la-ne-xi	šet̄a	laxo
und	speien-3SG-AOR	dieser:GEN.SG	Auge:GEN.SG	auf	legen:-3SG-AOR	dieser:GEN.SG	auf

kex	va´	xabar-re-aḡi	šoṭxo:	a-va-ḡsa	te?
Hand:DAT2.SG	und	fragen:-3SG-AOR	dieser:ABL.SG	sehen:-2SG-PRS	NEG

„Er nahm den Blinden bei der Hand (und) führte ihn hinaus vor das Dorf, und spie auf sein Auge, legte die Hand auf ihn und fragte ihn: ‚Du siehst (doch, oder) nicht?‘“

Hier repräsentiert der Fragesatz eindeutig einen illokutionären Sprechakt, mit dem Christus den Blinden auffordert, zu sehen. Durch derartige Fragen wird eine gewisse Erwartung seitens des Sprechers ausgedrückt. Die Frage ist hier als direkte Rede realisiert (sog. **tag-Question**), und durch den Gebrauch der Negationspartikel wird eine positive Erwartung vermittelt: *avaksa te?* ‚Du siehst (doch), nicht wahr?‘ (vgl. georg. *xedav, ara?*).

Bei Bestätigungsfragen besteht die Struktur des Satzes aus einer Basis-Proposition mit positiver oder negativer Assertion und einer polar umgekehrten Tag-Question, wobei sich zwei Möglichkeiten ergeben:

1. Positives Statement + negative Tag-Question:

Diese Kombination impliziert die Erwartung einer positiven Antwort.

2. Negatives Statement + positive Tag-Question:

Diese Kombination impliziert die Erwartung einer negativen Antwort.

Ein Beispiel für eine rhetorische Frage mit negativer Antworterwartung stellt der folgende Satz dar:

(37) Mk. 4.21

šetabaxtinte	ešča	čirağax	laxa-ğun	leķerun	oqa	je
denn	bringen:PRS	Kerze:DAT2.SG	hinstellen:KJ-3PL	Gefäß:GEN.SG	unter	oder
taxta	oqa?					
Bank:GEN.SG	unter					

„Bringt man ein Licht (etwa) dafür, damit man es unter ein Gefäß oder unter die Bank setzt? Nicht (eher) dafür, um es auf den Leuchter zu setzen?“

In den Evangelien finden wir zwei Beispiele, die den bisher gegebenen Regeln zu widersprechen scheinen. In beiden Fällen ist das Verb in einem Fragesatz mit der einfachen Partikel *te* verbunden, wobei es sich um rhetorische Fragen mit negativer Antworterwartung handelt; diese wird bemerkenswerterweise an beiden Stellen explizit ausgeführt:

(38) Lk. 12.51

fikirbesa-nan te	va ^ˈ n, zu	are-z	tada-z	očala
meinen:PRS-2PL CPL	ihr:ERG ich:ABS	kommen:PERF-1SG	geben:KJ-1SG	Erde:DAT1.SG
dinžlug?	te	ex-zu	efa ^ˈ	
Frieden:ABS.SG	NEG	sagen:PRS-1SG	ihr:DAT1	

„Meint ihr, dass ich gekommen bin, um Frieden auf die Erde zu bringen? Nein, sage ich euch.“

(39) Lk.13.2-3

fikir-ran-besa te va 'n, me Galileianux günähkär-ğun-i bütün
 meinen:-2PL-PRS CPL ihr:ERG.PL diese Galiläer:ABS.PL Sünder:-3PL-IMPF alle

Galileiangoxo, te metär čärčäröz-ğun-bake? **te**, **ex-zu** **efa'x**;
 Galiläer:ABL.PL CPL so leiden:-3PL-PERF NEG sagen:PRS-1SG ihr:DAT2

„Meint ihr, dass diese Galiläer (größere) Sünder waren als alle anderen Galiläer, weil sie so gelitten haben? Nein, sage ich euch.“

Die Annahme, dass **te** hier die Negationspartikel sei, ist aus zweierlei Gründen unwahrscheinlich: Zum einen würde man erwarten, dass sie das Personalzeichen (-nan/ -ran- „ihr“) an sich binden müsste (***fikirbesa te-nan** oder ***fikir-te-nan-besa**), zum anderen sollte die Frage bei negativer Antworterwartung nicht selbst negiert sein. Der im Kontext unmittelbar folgende Satz suggeriert eine andere Lösung:

(40) Lk. 13.4-5

joxsam **fikir-ran-besa**, te te muğeççe adamar
 oder meinen:-3PL-PRS CPL dieser achtzehn Mensch:ABS.SG
 ... bütüntxo günähkär-ğun-i Ierusalima karxaltxo boš?
 alle:ABL.PL Sünder:-3PL-IMPF Jerusalem:DAT1.SG lebend:ABL.PL in
te, **ex-zu** **efa'**
 NEG sagen:PRS-1SG ihr:DAT1

„Oder meint ihr, dass die achtzehn Menschen ... (größere) Sünder gewesen sind als alle (anderen Menschen), die in Jerusalem wohnen? Nein, sage ich euch.“

Hier ist **te** eindeutig als die nach Verben wie *fikirbesun* „meinen“ zu erwartende, mit **te** „nicht“ nur zufällig homonyme Konjunktion „dass“ zu erkennen (Complementizer). Bei den Beispielen (38) und (39) ergibt sich dabei das Problem, dass das auf **te** folgende Element, *va 'n*, das als das Subjekt des Fragesatzes fungierende Personalpronomen „ihr“ ist, das in dem untergeordneten Inhaltssatz keinen Platz hat. Wie diese Fälle zu erklären sind, muss deshalb offen bleiben.

3.4 Syntaktisch-Pragmatische Negation

3.4.1 Negationsverfahren als Mittel der Fokusmarkierung

Die Positionierung der Negationspartikel **te** im Verhältnis zum Verb (vorangestellt vs. nachgestellt) scheint im Udischen eine bestimmte semantisch-pragmatische Funktion zu haben. Nach unseren Beobachtungen tritt die mit Personalzeichen verbundene Negationspartikel vor dem Verb auf, um einen Fokus zu markieren. Grundsätzlich wird der

Fokus im Udischen durch die augmentative Fokuspartikel **-al** „auch, sogar“ markiert, die als Suffix an das fokussierte Wort angehängt wird, z.B.:

(41) Lk. 22.58

un-**al** šotǵoxo-nu.

du:-FOK dieser:ABL.SG-2SG

„Du bist auch (einer) von denen.“

In einem negierten Satz:

(42) Mt. 5.13

šono	eǵal- al	lazum	te-ne.
Diese:ABS.SG	etwas:ABS.SG-FOK	nützlich	NEG-3SG

„Es ist zu (aber) auch gar nichts (mehr) nütze.“

Darüber hinaus gibt es im Udischen aber auch andere morphologische Verfahren, um einen Fokus zu markieren. Es ist bekannt, dass die Personalzeichen nur in bestimmten Fällen außerhalb des Verbs auftreten, nämlich dann, wenn ein bestimmtes Satzglied fokussiert wird. Das Personalzeichen wird in solchen Fällen an eben dieses Satzglied angehängt.

(43) Mt. 26.62

eǵa- ǵun	vi	laxo	ispattǵbesa?
was:ABS.SG-3PL	du:GEN.SG	auf	bezeugen:PRS

„Was (nun) bezeugen diese gegen dich?“

Die Eigenschaft des Udischen, die Fokussierung durch das Anhängen der Personalzeichen an das zu fokussierende Element zu markieren und nicht durch dessen Stellung im Satz, trifft auf die externen Negationsfälle gut zu. Die Negation zieht gewissermaßen die Personalzeichen an sich, ist also selbst als fokussiert zu betrachten. Dies ist am besten in Sätzen zu beobachten, in denen beide Fälle von Fokussierung (im Kontrast) vorhanden sind:

(44) Jo. 15.16

va´n	te-nan	zax	čakpe,	amma	zu-z	čakpe	efa´x.
ihr:ERG	NEG-2PL	ich:DAT2.SG	erwählen:PERF	sondern	ich:-1SG	erwählen:PERF	ihr:DAT2.PL

„Nicht ihr habt mich erwählt, sondern ich habe euch erwählt.“

Allgemein müssen wir annehmen, dass jede Umpositionierung der Partikel *te* gegenüber der Normalstellung als eine Fokusmarkierung zu deuten ist. So wird z.B. bei negierten Kopulasätzen die Morphemgruppe **NEG+PZ** normalerweise nachgestellt; wenn sie statt dessen vorangestellt wird, markiert sie den Fokus des Prädikatsnomens. Besonders auffallend

ist dies bei rhetorischen Fragen. Dabei ist bemerkenswert, dass die Morphemgruppe **te + PZ** in der gesprochenen Sprache in solchen Fällen prosodisch stark markiert ist.

(45) Mt. 12.23

mono	te-ne	Xristos	gar	Davidi?
dieser:ABS.SG	NEG-3SG	Christus:ABS.SG	Sohn:ABS.SG	David:GEN.SG

„Ist dieser nicht Christus, der Sohn Davids?“

(46) Jo. 4.29

take-nan,		be'ga'-nan	adamarax,	mařin-te	pe-ne	zax
hingehen:IPV-2PL		sehen:IPV-2PL	Mensch:DAT2.SG	dieser:ERG-CPL	sagen:PERF-3SG	ich:DAT2
bütin,	eķķa	be-zu:	řono	te-ne	Xristos?	
alle:ABS.SG	was:ABS.SG	machen:PERF-1SG	dieser:ABS.SG	NEG-3SG	Christos:ABS.SG	

„Kommt (und) seht (hier) den Menschen, der mir alles gesagt hat, was ich getan habe; ist der nicht der Christus?“

Vgl. fokusneutral:

(47) Jo. 1.20

řetin	ababakes-ne-di	va'	te-ne	kulaři	va'	ababakes-ne-di,
dieser:ERG.SG	bekennen:-3SG-AOR	und	NEG-3SG	leugnen:AOR	und	bekennen:-3SG-AOR
te	zu	Xristos	te-z.			
CPL	ich:ABS.SG	Christus:ABS.SG	NEG-1SG			

„Und er bekannte, und er leugnete nicht, und er bekannte: „Ich bin nicht der Christus.““

Es gibt jedoch ambige Fälle, in denen die Positionierung der Morphemgruppe **NEG+PZ** schwer bestimmbar ist: Da sie zwischen zwei Satzgliedern steht, kann sie sich auf beide beziehen. Im folgenden Satz gibt es solche zwei Möglichkeiten: entweder bezieht sich die Morphemgruppe **NEG+PZ** auf das Subjekt und ist dabei, wie erwartet, nachgestellt (*zu te-z* „nicht ich bin...“), oder sie bezieht sich auf den nominalen Teil des Kopulasatzes und ist dabei dem Prädikatsnomen vorangestellt (*te-z Xristos* „nicht Christus bin ich“), das dadurch fokussiert ist. Der implizierte Kontrast wird deutlich durch die Konjunktion *amma* „sondern“, die den folgenden positiven Satz einleitet. Die semantisch-pragmatische Analyse dieses Satzes wird auch im russischen und deutschen Paralleltext deutlich, die die Konjunktionen *no* bzw. *sondern* verwenden.

(48) Jo. 3.28

...	zu	te-z	Xristos,	amma	zu	jařabaki-z	řeta	beř.
...	ich:ABS	NEG-1SG	Christus:ABS.SG	sondern	ich:ABS.SG	senden:AOR-1SG	dieser:GEN.SG	vor

... *не я Христос, но я послан пред Ним.*

„... Ich bin nicht der Christus, **sondern** vor ihm gesandt worden.“

Die Positionierung der Morphemgruppe **NEG+PZ** scheint somit eine deutliche pragmatische Funktion in Udischen zu haben; diese Frage bedarf jedoch einer ausführlichen Erforschung, der wir eine andere Studie widmen werden.

3.5 Semantisch-Pragmatische Negation

Wie wir schon oben kurz erläutert haben, kann eine Proposition auf zwei verschiedene Weise verneint werden: explizit oder implizit. Eine explizite Verneinung erfolgt durch grammatische oder lexikalische Mittel:

a) durch Negationsmorpheme:

(49) Mt. 7.23

za   sal   **te-z**   **abai**   efa'x.
 ich:DAT1   einmal NEG-1SG   kennen:IMPF   ihr:DAT2.PL

„Ich habe euch nicht einmal gekannt.“

b) durch die Negationspartikel:

(50) Mk. 10.27

adamargoenķ mono   kož-ne   amma **bixogoenķ**   **te.**
 Mensch:BEN.PL   dieser:ABS.SG   schwer-3SG   aber   Gott:BEN.SG   NEG

„Für die Menschen ist das schwer, aber nicht für Gott.“

c) durch spezifische Indefinitpronomen in Verbindung mit der Negation:

(51) Mt. 11.27

bütün   tadeci-ne   za   bez   babaxo,   **šukala**   te-ťu
 alles:ABS.SG   übergeben:AOR-3SG   ich:DAT1   mein   Vater:ABL.SG   jemand   NEG-3SG

aba   ğarax   babaxo   žoķ.
 wissen:PRS   Sohn:DAT2.SG   Vater:ABL.SG   außer

„Alles ist mir übergeben von meinem Vater, (und) niemand kennt den Sohn außer dem Vater.“

Die Verneinung einer Affirmation kann aber auch pragmatisch wiedergegeben werden. Rhetorische Fragen können trotz ihrer syntaktisch-affirmativen Struktur ein Gegenteil der Äußerung implizieren, wie z.B. in folgendem Satz:

(52) Jo. 3.4

jeni   ba-ťu-ko   šoťu   páumži   kārān   baes   nana
 etwa   können-3SG-FUT2   dieser:DAT1.SG   zweiter   Mal   hineingehen:MASD1   Mutter:GEN.SG

bukune   iči   va'   bakes?
Bauch:DAT1.SG   eigen   und   geboren_werden:MASD1

„Kann er denn etwa ein zweites Mal in seiner Mutter Leib hineingehen und geboren werden?“

Hier liegt eine konventionelle Implikatur vor: Die Frage „*Kann ein Mensch denn etwa wieder in seiner Mutter Leib hineingehen und geboren werden?*“ drückt eine implizierte Äußerung aus, die eine Negation enthält. Solche rhetorische Fragen werden im Udischen durch ein spezifisches pragmatisches Element, die Partikel **jeni**, markiert. Auch die ausführliche Funktion dieser Partikel muss separat erforscht werden und stellt ein Thema für eine weitere Untersuchung dar.

Zusammenfassung

Die Negationspartikel **te** hat im Udischen ein breites Verwendungsfeld. Die funktionale Distribution der Partikel **te** erstreckt sich von der Negation eines Satzgliedes bis hin zur Satznegation. Dennoch sind einige Beschränkungen auf verschiedenen Sprachebenen zu beobachten:

1. Die Negationspartikel **te** kann beliebige Satzglieder bzw. Wortarten negieren.
2. Auf der morphologischen Ebene fungiert die Partikel **te** als verbundenes Element:
  - a. sie negiert das Verb; dabei verbindet sie sich mit Personalzeichen und bildet eine feste Morphemgruppe **te+PZ**, die in drei Positionen (intern, extern-vorangestellt und extern-nachgestellt) vorkommen kann;
  - b. außer dem Verb kann sie auch andere Satzglieder negieren, wobei sie normalerweise dem negierten Satzglied folgt.
3. Die Funktionalität der Partikel **te** bei der Verbnegation ist TAM-relevant und auf bestimmte Modus beschränkt: sie kommt nur bei indikativischen Konjugationsparadigmen vor. Bei Kondizional- und Prohibitivparadigmen wird die Negationsfunktion durch andere Negationspartikeln abgedeckt.
4. Der Skopus der Partikel **te** scheint auf der morphosyntaktischen Ebene ziemlich eingeschränkt zu sein. Die Verbindung ist in der Regel adjazent: zwischen die Negationspartikel (inkl. Personalzeichen bei Verben) und das negierte Satzglied kann nichts anderes treten. Bei koordinierten Satzgliedern bedarf das Udische einer separaten Negation der einzelnen Satzglieder.

5. Auf der syntaktische Ebene wird die Partikel *te* für die Satznegation verwendet, jedoch ist ihre Verwendung dabei auf Deklarativ- und Fragesätzen beschränkt.
6. Auf der syntaktisch-pragmatische Ebene scheint die Partikel *te* eine spezifische Funktion zu haben: die Umpositionierung der Partikel *te* kann bei negierten Satzgliedern fokusrelevant sein.

Abkürzungen

ABS	Absolutiv	GEN	Genitiv	KOM	Komitativ
ABL	Ablativ	FOK	Fokus	MASD1	Masdar1
ALL	Allativ	FUT1	Futur1	NEG	Negation(spartikel)
AOR	Aorist	FUT2	Futur2	OPT	Optativ
BEN	Benefaktiv	IMPF	Imperfekt	PERF	Perfekt
CPL	Complementizer	INF	Infinitiv	PL	Plural
DAT1	Dativ1	INT	Interrogativ	PRS	Präsens
DAT2	Dativ2	IPV	Imperativ	PTZ	Partizip
ERG	Ergativ	KJ	Konjunktiv	SG	Singular

Literatur

- Bežanov, S. / Bežanov, M.: Gospoda Našego Iisusa Xristosa Svjatae Èvangelie ot Mattheja, Marka, Luki i Ioanna. Na ruskom i udinskom jazykax. Tiflis 1902 (= Sbornik materialov dlja opisanija męstnostej i plemen Kavkaza, 30)
- Dahl, Ö.: Negation; in: Jacobs, J. / von Stechow, A. / Sternefeld, W. / Vennemann, Th. (eds.): Syntax, ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Berlin-New York 1993
- Dirr, A.: Grammatika udinskago jazyka. Tiflis 1904 (= Sbornik materialov dlja opisanija męstnostej i plemen Kavkaza 33/4)
- Gippert, J.: Endangered Caucasian Languages in Georgia. Linguistic Parameters of Language Endangerment; in: Harrison, D.K. / Rood, D.S. / Dwyer, A. (eds.), Lessons from Documented Endangered Languages. Amsterdam 2008, 159-194
- Harris, A.: Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax. New York 2002
- Klima, E.L.: Negation in English; in: Fodor, J. / Katz, J. (eds.), The structure of Language: Reading in the philosophy of Language. Englewood Cliffs 1964
- Pančvize, V.: Uduri enis gramatikuli analizi. Tbilisi 1974
- Payne, J.R.: Negation; in: Shopen, T. (ed.): Language typology and syntactic description. Vol. I: Clause structure. Cambridge 1985

Schiefner, A.: Versuch über die Sprache der Uden. St. Petersburg 1863 (= Mémoires de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, VIIe série, Tome VI, No. 8)

Schulze, W.: Die Sprache der Uden in Nord-Azerbaidžan. Wiesbaden 1984

Stockwell, R. / Schachter P. / Partee B.: The major syntactic structure of English. New York 1973

Žeiranišvili, E.: Udiuri ena. Tbilisi 1971

Xevsur shrine invocations: iconicity, intertextuality and agonism

Kevin Tuite, Université de Montréal¹

1. Pxovi and its traditional religious system

Medieval Georgian chroniclers refer to a highland province called Pxovi (or Pxoeti), which corresponds to the territory of today's Pshavi and Xevsureti. The ancient toponym is relevant not only to historians but also to ethnologists as a means of capturing the social, cultural, economic and linguistic features common to the Xevsurs and Pshavians. Of particular interest to us here is the distinctive Pxovian religious system, elements of which may have been shared with the Chechen and Ingush communities to the immediate north before the spread of Islam into these areas in the 18th and 19th centuries. Unlike the neighboring East Georgian highland districts, Pxovi remained largely outside of the lowland feudal system. Although the Pxovians were nominally vassals of the king, they had no local aristocracy. Also conspicuously absent from Pxovi were Orthodox churches. During the Tsarist period, in the course of a campaign to (re)convert the highland tribes to Orthodoxy, several churches were constructed in Pshavi and Xevsureti, but these were later abandoned or incorporated into traditional shrine complexes.

Although neither feudalism nor Orthodoxy could be said to have implanted itself on the ground in Pxovi, both institutions influenced the belief system, sociopolitical organization and religious practice of the Pshavians and Xevsurs. In earlier work, I argued that the key notions of feudalism — hierarchy, land tenure, the patron-vassal relation — provided the structural armature for conceptualizing the relation between the supernatural and human orders, and the relationship of both to the land (Tuite 2002, 2004). Pxovian “cosmological feudalism” is almost invisible on the ground. Highland communities give the appearance of being almost entirely egalitarian, but in fact the human residents speak of themselves as the “vassals” (*qma*) of supernatural overlords called “children of God” (*gvtišvilni*), themselves subordinate to God the Director (*morige gmerti*), a remote being who never appears to men and to whom no shrine is dedicated. Many of the Pxovian *gvtišvilni* bear the name of St. George, the Christian

---

¹ I am delighted to be among those invited to contribute to this collection honoring my friend and colleague Jost Gippert. I hope this study of language, verbal art and music will prove a worthy birthday gift for someone who excels in all three domains.

saint whose cult enjoys exceptional popularity throughout Georgia. Also numbered among the *gvtišvilni* are *Იopala*, *Iaqsari* and *Იirkuši*, legendary heroes said to have been elevated to divine status by God for their service slaying the ogres (*devi*) who once dominated the territory of P̄xovi. The “children of God” are believed to have selected the locations, outside and often high above the inhabited areas, where the shrine complexes are found. These are referred to by the P̄xovians as *xati* or *žvari*, terms that in standard Georgian signify “icon” and “cross” respectively, but in highland use can denote the sacred object itself, the shrine in which it is housed, and even the supernatural being to whom the shrine is dedicated. Each Pshav and Xevsur commune has a shrine complex in the name of its patron divinity, which one could compare to the castle where the feudal overlord resides, as well as secondary shrines dedicated to subordinate or special-function deities.

Overseeing the shrines and officiating at ceremonies are religious specialists I will designate by the term “priest”, although the local terms for them are *xervisberi* “elder of the valley” in Pshavi, and *xuci* or *xucesi* “senior” in Xevsureti. Unlike the practice elsewhere in Georgia, where folk-religious ceremonies are entrusted either to actual Orthodox priests, heads of households or local men who have learned how to perform the rituals, P̄xovians priests are selected from specific lineages in each commune. Furthermore, they must be called personally by the *gvtišvili* believed to be the divine patron of their community. The call to service typically comes in the form of a dream, a feverish illness with hallucinations, or, in some cases, strange, unfortunate incidents that alert the candidate that he has been targeted by the shrine deity. The diagnosis is confirmed by a “reader” (*mkitxavi*) or another priest. At this point, one of the most striking episodes in the vocation narrative occurs: the candidate says no. I have interviewed about a dozen priests in Pshavi and Xevsureti; the vocation narratives of many others have been recorded by earlier generations of ethnographers. Each of these individuals has described in horrifying detail the tragedy they brought upon themselves and their families by their insistence on fighting against the patron divinity’s will rather than accepting their fate. The seventeen head of cattle that *PeᲥre GogoᲥuri* lost after being called to succeed his father as *xucesi* (see below) is an enormous loss for a highland peasant, but it pales besides the death of a child, shortly after followed by that of his wife, which one Pshavian priest blames on his stubborn and ultimately futile resistance to the shrine’s initial call to service. Once he assumes his office, a P̄xovian priest takes on a considerable burden, for which he receives little if any recompense. He must sacrifice a large number of animals — usually over several years — in order to purify himself with their blood. He must also abstain from certain foods for life, and avoid the proximity of women for several weeks before shrine

ceremonies. Furthermore, the entire responsibility for the correct performance of the rituals falls on his shoulders, in the knowledge that any error, even if unintended, could bring down the wrath of the divine patron upon himself and his community.²

At the beginning of the 20th century, Pxovi was densely settled. In the early years of Soviet rule, Maḳalatia (1935) counted over 3500 residents in Xevsureti, and 2500 in Pshavi. In the early 1950s, nearly the entire population of Xevsureti was forced by the Soviet Georgian government to leave their villages and move to communities in lowland eastern Georgia, in an arid region close to Azerbaijan. Although some families moved back to Xevsureti after the policy was reversed two decades later, most did not remain year-long, returning with their livestock to their lowland homes each winter. The 1989 census counted 652 residents of Xevsureti, less than a fifth of the number 60 years earlier. In Pshavi the number of year-round residents appears to be considerably lower, especially in the villages upriver from Shuapxo.

Despite the drastic decline in population, however, at least a dozen shrine priests are still in service in Pshavi, and as many, if not more so, in Xevsureti. While the full annual cycle of ceremonies described by ethnographers such as Sergo Maḳalatia (1935) and Aleksī Očiauri (1988) are no longer performed in most communes, the midsummer festival known to Xevsurs as *Atengenoba* and in Pshavi as *Seroba* is still an occasion for Georgians of Pxovian ancestry to return to the highlands for several days of banqueting, dancing, horse racing and other activities. In the course of the festival, offerings in the form of bread, candles, bread and sacrificial animals (sheep and bulls) are presented to the shrine by individual petitioners, and new “vassals” are placed under the patronage of the commune’s “child of god”. Presiding over these rituals is the priest who receives the offerings, announces the beginning and end of ceremonies at each sacred site (usually by ringing a bell), and pronounces the invocations which are to be analyzed in this paper.

2. Xevsur liturgical chant

At the beginning of ceremonies, and when receiving offerings and sacrificial animals, the priest pronounces an invocation naming the divine patron of the shrine and other divinities, and usually including a mention of the offering, the individual(s) who brought it, and the purpose for which it is offered. In Pšavi and almost all other highland regions, as far as I can

---

² T. Očiauri (1954) describes a second category of shrine official who was likewise believed to receive his vocation directly from his divine patron. The oracle (*kadagi*) periodically underwent a sort of possession by the deity, who spoke to his vassals through the oracle’s mouth. Oracles seem to have been more common in Xevsureti than in Pshavi. The last one died in the 1980s, so, regrettably, I have no first-hand experience of oracular speech.

tell, the invocations are spoken. In addition, Pšavian priests tend to deliver the invocations in a low voice, sometimes barely audible. The practice of the Xevsur *xucesi* is strikingly different. Large portions of the invocations are chanted, not spoken, including a section that is recited at an extremely rapid pace, double the ordinary speaking rate. I have encountered no examples of sung invocations or high-speed recitation in other areas of the northeast Georgian highlands.

The local term commonly used to designate shrine invocations is *xucoba* (“priesthood, priestly activity”). The *xucoba* is performed by the priest over offerings made by members of the community to their divine patron. The text of the invocation is slightly different according to the type of ritual during which it is performed. These include (1) evening and morning rituals (called *natel-bneli* “light-dark” or *žamni* “canonical hours”), where candles, beer and bread are offered to a sequence of deities; (2) individual offerings (*samsaxuri* “for the servant”, *samešvlo* “for the helper”); (3) collective offerings for the commune and its guests (*saerto samxveçro* “common [offering] for the petitioners”); (4) purificatory and healing offerings (*sanatlavi* “baptismal”). Alongside beer (or other alcoholic beverages), bread and beeswax candles, sacrificial animals (bulls and sheep) are also presented on most of these occasions.

The corpus of Xevsur *xucoba* to be analyzed here consists of published texts as well as recordings made in the field. The earliest texts were recorded at Xaxmaṭi in 1882 and 1889 (Kiknaže et al 1998: 23-4, 27); Ġuli (Važa-Pšavela 1889) and Čirdili (Šaniže 1915: 50-1). Pre-war Soviet-period texts include that transcribed by Maḡalattia (1935: 208-9); and texts from Arxoṭi, Roška, Bacaligo and Uḡan-Qadu collected by A. Očiauri in the 1930s. The author’s recordings of Xevsur liturgical chant were collected during field expeditions to Xevsureti in the summers of 1996 and 1999. During the 1996 field trip, I made audio recordings of the initial part of the invocation performed by *xucesi* Gaga Činčarauli at Ġvtismšobelis Žvari of Gudani, during the midsummer Atengena festival, 21 July 1996. The following day I had the privilege of being allowed to witness a blood-purification (*ganatvla*) ritual for women performed at Xaxmaṭis Žvari by shrine priest Vepxia Ketelauri (22 July 1996).³ During the Atengena festival at Aṭabe, 23-24 July 1999, I was able to make video recordings of four complete invocations performed by the *xucesi* Peṭre Gogočuri. As he recounted in an interview with the author, Gogočuri was born in 1944 in the village Aṭabe,

³ Unfortunately, neither of the 1996 recordings yielded a complete text. At Gudani, most of the invocation was drowned out by the ringing of the shrine’s bell, whereas much of the Qaqmat’i invocation is uninterpretable due to the background noise of a nearby stream.

where his father was serving as *xucesi*. In 1951, Peṭre and his family, along with most of the Xevsur population, were forcibly resettled in lowland villages in southeast Georgia, not far from the Azerbaijan border. As a young man, Peṭre regarded himself as neither a religious believer nor a Communist, and took no interest in the shrine rituals performed by his father. In the 1970s many Xevsurs returned to their highland villages. In 1976, Peṭre dreamt that his father, who had passed away some years earlier, and other deceased priests had chosen him as *xucesi*. Shortly afterwards, his livestock began to die off in large numbers; in a single week he lost 17 animals. Gogoṭuri sought the advice of seers (*mḱitxavi*), who told him that these events were a sign that he must go into the service of the Ḳvirae shrine at Aṭabe, as his father had before him. Without any preparation, Peṭre began officiating at the Atengena summer festival that same year, in 1976. In his words, the prayers and chants “came and came” of their own accord (*tviton movida da movida*). An elderly priest confirmed that Gogoṭuri’s *xucoba* was correctly performed, “not a single word too many nor too few”.

3. Textual structure

The textual structure of Xevsur shrine invocations is similar in certain respects to the invocations performed at shrine ceremonies in neighboring regions of Northeast Georgia (Pšavi, Tuṣeti, Mtiuleti, Gudamḳari, etc.). What is unique to Xevsur *xucoba* is the inclusion of two chanted sections: the *Dideba* (Gloria) and the rapidly intoned *Ḳurtxeba* (Blessing). The invocations I recorded in the field and the published examples from earlier times can be divided into four sections according to their textual and melodic features.

3.1 *Maqseneba* (“Remembrance”)

The initial segment of the invocation mentions the categories of offerings, the deities to whom they are offered, and the petitioner(s). The following example, the opening lines of the evening offering ritual at the Ḳvirae shrine at Aṭabe (pronounced by Peṭre Gogoṭuri, 23 July 1999), begins with the enumeration of five “cups-and-chalices” and “candles-and-offerings” — mugs filled with beer brewed for the occasion, beeswax candles and round loaves of bread — presented to a series of divinities.⁴ The first offering is dedicated to Ḳvirae, the divine patron of the Aṭabe commune, who occupies a special position in the Pšav-Xevsur pantheon. He is represented as an intermediary between God, at whose court his tent is pitched, and the

---

⁴ The number of offerings and named deities can go well beyond five, to ten or more. See the examples from the 1930s in Ḳiknadze et al (1998: 17-18, 29, 36, 39-40, 44, 46).

“children of God”. The second offering is presented to Ber-Baadur, the patron of Gudanis Jvari, the most powerful shrine of Xevsureti, and by extension the protector of all Xevsurs. The following two dedications are to local divinities — most villages and even many uninhabited spots are believed to have their particular “Place-Mother” — whereas the fifth offering refers to the shrine at Xaxmaṭi, dedicated to St. George and the “sworn sisters” whom, according to legend, he captured during a raid in the underworld. The importance of the Xaxmaṭi shrine goes well beyond the frontiers of Xevsureti, as indicated by its designation as a “place of worship for believers and unbelievers” (*ržulian-uržulo salocavi*), where nominally Muslim Chechens and Ingush presented offerings alongside nominally Christian Georgians.

ğytisaganamc gagimaržvebis šenis gamčenisagan dido kvirae mağlis ğytis moğarveo.
Be victorious through God, through your creator, great Kvirae, whose tent is by High God

çina çika-baržimze da santel-saçirze šen gadidas ğmertma šen gagimaržvas šen šeni gamčeni morige ğmert
gadidebs da gazrivlebs ar moğičqens ar moğizulebsac.
*With the first cup-and-chalice, candle-and-offering may God glorify you. Your creator God the Ordainer
glorifies and strengthens you; he will not hate you, nor reproach you.*

šen šen mexveçur taobit dašturebs nu maiçqen an nu maižuleb.
Do not reproach, do not hate the shrine assistants who implore you.

meore çika-baržimze sağmto bero baaduro ğubistavs svetis angelozo, šen gadidas ğmertma šen gagimaržvas.
*With the second cup-and-chalice, may God glorify you, Divine Ber-Baadur, Angel of the Column [of light] atop
Ghubi; may he give you victory.*

mesame çika-baržimze medarbaseo angelozo, šen gadidas ğmertma šen gagimaržvas.
With the third cup-and-chalice, may God glorify you, Angel of the Hall; may he give you victory.

meotxe çika-baržimze adgilis dedav, cixis meçverev angelozo šen gadidas ğmertma šen gagimaržas.
*With the fourth cup-and-chalice, may God glorify you, Place-Mother, Angel on the top of the fortress; may he
give you victory.*

mexute çika-baržimze giorgi nağvrspirisao, giorgis nazardno ržulian-uržulo salocavno, tkven gadidnat ğmertma
tkven gagimaržvas.
*With the fifth cup-and-chalice, candle-and-sacrifice may God glorify you, Giorgi Naghvrispirisa, (the ‘sworn-
sisters’) raised by Giorgi, worshipped by believers and non-believers; may he give you all victory.*

tkven tkveni gamčeni morige ğmertma gadidebst da gazrivlebst, ar moğičqenst ar moğizulebst da tkven tkven
mexveçur taobit dašturebs nu maiçqent an nu maižulebt.
*Your creator God the Ordainer glorifies and strengthens you; he will not hate you, nor reproach you; and do not
reproach, do not hate the shrine assistants who implore you.*

3. 2 *Dideba* (“Gloria”)

After completing the *Maqseneba*, the priest makes a sign of the cross and intones the *Dideba* (literally “Gloria”). The text is notably similar to invocations recorded in Pšavi, in that the initial sequence reflects the hierarchical structure of the Pxovian divine order: After an opening glorification of God, *Kvirae* — whose special status was mentioned above — is

invoked, followed by the shrine patron and/or the “children of God” (sometimes called “angels”) as a collectivity. The offering(s) and petitioner(s) are then mentioned, followed by a prayer, of variable length, asking that the offering-bringer be granted peace, safe travel, success in hunting, increase of family and livestock, a good harvest, and so forth. Some *Glorias*, especially in Pshavi, conclude with a plea for pardon should the shrine priest or member of the commune cause offense to the divinities, even if through an unintentionally-committed fault during the ritual performance. One distinctive feature of the Xevsur *Dideba* — besides the fact that it is sung rather than spoken — is the invocation of what appears to be a supernatural entity known under the epithets of “Day of Today” (*dġe dġesindeli*) and “Angel Accompanying the Sun” (*mzis mġoli angelozi*). Bardaveliġe (1957: 2-5; 1959) interpreted the frequent mention of these epithets in Xevsur *xucoba* texts, in second position directly following God, as evidence of a female solar divinity ranked between God and Kvirae in the ancient Kartvelian pantheon.⁵

Here are the opening lines of the *Dideba* as performed by Peġre Gogoġuri during the morning invocation at Aġbe, 24 July 1999. Each line begins on the upper chanting pitch, then drops a fourth (to the tonic?) at the point marked by a slanted line (/). Gogoġuri’s melodic units vary from about 21 to 33 syllables in length; those chanted by Ćinġarauli and Ketelauri in 1996 are shorter. Interestingly, the melodic units do not always follow the grammatical or thematic structure of the chanted text; pauses can occur in the middle of a phrase or even between segments of a compound word.

dideba ġmertsa madli ġmertsa / dġes dġesindelsa rġul-kristiantasa mzesad,
Glory to God, thanks to God. / To the Day of this Day, the Sun of believing Christians,

mzis mġol angelozsa dideba / gamarġveba šenda dido kvirae,
the Angel accompanying the sun, glory. / Victory to you, great Kvirae,

maġlis ġvtis moġarveo, naxsenebnġ angeložno / garigebul ġika-barġimze da santel-saġirze tkven gadidnast,
whose tent is by High God, commemorated angels, / by the ordained cup-and-chalice, candle-and-offering may God glorify you all,

ġmertma tkven gagimarġvas tkven tkveni / gamġeni morige ġmertġ gadidebs gaġrivlebst, ar mogiġġenst
may God give you all victory. Your / creator God the Ordainer glorifies and strengthens you, he will not reproach you,

ar mogizulebs tkven tkven mexveġur taobit / daġturebs nu maicġent nu maizulebt rasac,
nor will he hate you. Those who implore you, / the shrine assistants, do not reproach, do not hate them.

mġarze da gulze geġaxdan gexveġebodan / imaze gaugonidit rasa ġġalobas
With shoulder and heart, they call upon you, they implore you; / what mercy they ask of you, make it known,

⁵ The limited distribution of both epithets, and the absence of shrines specifically dedicated to either the “Day of Today” or “Angel Accompanying the Sun”, renders the status of their referents as autonomous deities doubtful. According to Bardaveliġe, these epithets either occur directly before, or even appear to take the place, the name of Kvirae, which makes me wonder if in fact they refer to him.

getq̄vebodan tkven gamčens, morige ġmerts; gamautxovidit / taobit q̄acis mexveçurni uқан magat q̄udrošig
tell it to your creator, God the Ordainer. Dismiss / these men who implore you (assistants) back to their homes

3.3 *Ḳurtxeba* (Blessing)

After concluding the *Dideba*, or sometimes a few words before the end of this segment, the priest breaks into a far more rapid chanting pace, beginning on the lower or tonic note, then rising a minor third at the point marked by a (/), then tailing downward by roughly half-step intervals back to the tonic. The initial syllables of each melodic unit are intoned at a slower rate, then the pace accelerates quickly, ending in a nearly-unintelligible blur of syllables at the end. Even native speakers have difficulty making out more than the occasional word or phrase. As was the case with the *Dideba*, the melodic units of the *Ḳurtxeba* often end in the middle of a syntactic constituent. Gogoçuri's chanting units are about 90 syllables long, and last 9-10 seconds, yielding an articulation rate up to 10 syllables/sec, a pace comparable to that of the fastest rap performers.⁶ While intoning the *Ḳurtxeba*, Gogoçuri's eyes were directed downward and half-closed, his arms were held crossed over his waist and his hands were occasionally seen to tremble. In terms of its textual content, the *Ḳurtxeba* gives the impression of a garbled potpourri of snippets from the Orthodox liturgy, the gospels and the psalms. Here is the conclusion of the *Dideba* and beginning of the *Ḳurtxeba* from the 24 July 1999 morning ritual:

tkvena gasamaržod ġvtis q̄arze sasa/xelod tkven tkven mexveçurta taobit dašturta magat tav-q̄udros
for your victory, at God's court on be/half of those who implore you, the shrine assistants, for their homes,

žalapobisa orpex-otxpexisa / kudosan-mandilosnisa našvral
household, two-footed, four-footed, / hat-wearing and scarf-wearing (male & female), for their work,

namušavlisa mešveli / [ALLEGRO] mçqalobeli mlxeneli mxoišnebeli sanamde iq̄av bačono dğes
their labor, be their helper / mercy-giver, comforter, hope-giver, for as long as you are— Lord, today

dğesa xsnilobaj o žvarsa q̄urtxeuloba q̄urtxeulšia ġmertiao upali aça marodisamde uқunisamde / šagviçq̄alen
čven țovelni sanebao

today is a non-fasting day. Blessing to the cross in the sanctuary. God is lord now and forever, for eternity / Have mercy on us all. Trinity

çmindao gvaxonen da gvaxurtxe da gulo uržuloebao gavedria suli čven ġmertsa mamasa mamao da ġmertio
 čveno romeni xar catašia da agretve kveq̄anatašia mogvešvi da mogveție / čveni p̄uri arsobilta rac upalma
 magvišana. nu šegviq̄van sabnelta.

⁶ The articulation rate of the tobacco auctioneers studied by Kuiper & Tillis (1985) ranged from 5 to 10 syllables per second. The rapper Twista earned a mention in the Guinness Book of Records with a recorded rate of 11.2 syll/sec.

Holy [Trinity], absolve us and bless us (of our) unbelieving heart. / Our soul prays to you God the Father. Our Father and God, which art in the heavens and likewise on the lands, release us and forgive us. Our bread of existence that the lord brought us, do not bring us into darkness.

3.4 Conclusion

After completing the *Ḳurtxeba*, the priest either resumes chanting as in the *Dideba* (especially the in morning and evening prayers), or switches directly to his speaking voice. In the concluding section he asks that the offering be brought to God's court, and once again mentions the petitioners:

[**chanted**] naçiri žamni šasrulebulni šen dğeni / dğeobani garigebuli čika-baržimi dido kviraev
The offering and liturgy (are) completed for you, the days / and feastdays, the ordained cup-and-chalice, great Kviraev

mağlis ġvtis moķarveo šena samtsavrod / šen gasamaržod šen šen mexveçurta
whose tent is by High God, as your due, / for your victory. Those who implore you,

aťabes temisa soplisa qelosan / [**spoken**] qeldebulisa qel-mxriv natlulisaj iķadre aiťane ġvtis ķarze maiqmare
Atabe clan and village, the (shrine) officials, / the selected ones, those with (anointed) hand and side. Dare [to approach God], bring [offerings] to God's court, and make use of them.

4. Entextualization, templates and illocutionary force

The *xucoba* has many characteristics which point to its being the product of what Bauman & Briggs call "entextualization": "the process of rendering discourse extractable, of making a stretch of linguistic production into a unit, a *text*" (1990:73). However the *xucoba* might have been initially entextualized, its textual autonomy is reinforced with every performance by its ritual framing, repeatability (the four performances by Gogoçuri which I recorded on 23-24 July 1999 are very similar, and the *Ḳurtxeba* sections are essentially identical), and performance features setting it aside from ordinary speech (the priest's posture and orientation, chanting, the extremely rapid pace of the *Ḳurtxeba*).⁷ Furthermore, there is a clear separation of roles between rank-and-file members of the commune and those authorized to perform the *xucoba*, an authorization underlined by the dramatic nature of a shrine priest's call to service, and the spontaneous manifestation of the ability to perform the text correctly.

Highly entextualized discourse is typically characterized by formal features of the text itself, as well as its mode of performance. Texts of this kind commonly manifest the regimenting

---

⁷ Cp. Malinowski (1935 II: 222) on the "coefficient of weirdness" setting performances of Trobriands garden magic off from ordinary speech.

effects of templates which limit, to varying extents, the range of variation from one performance to another. At one extreme are totally-entextualized utterance-types such as the Pater Noster or the American pledge of allegiance, which in principle are to be recited verbatim. Each performance nonetheless differs to some degree from any of the others, due for the most part to inevitable performance contingencies and personal indexicals (the individual performer's voice and gestures). Memory lapses and transmission flaws can bring about more significant changes, which — if not corrected — can result in textual alteration. Most literary and speech genres allow for greater variability and creativity. At one end of the scale of constraint on variation are heavily-entextualized genres such as fill-in-the-blank form letters and prayers; toward the other end are poetic frames (with fixed line lengths and rhyme schemes, but otherwise relatively few restrictions on textual content), and more loosely-structured speech genres — employee-client interactions, for example — which have fairly routinized openings and closings.

With regard to the Xevsur *xucoba*, the concepts of entextualization and genre can be applied not only to the ritual performance as a whole, but also to its principal segments. Each of the four sections described earlier has distinctive textual and performance features that set it off from the others. Furthermore, in the performances I observed, Peṭre Gogoçuri made a manual gesture in front of his chest (a folk version of the Orthodox sign of the cross) at the transition between these segments, which betokens a degree of awareness of the modular nature of the *xucoba*, as a second-order genre comprising a sequence of primary genres.⁸ What I find particularly noteworthy is the apparent relation among the generic features of each segment, the explicitness of its illocutionary function, and the poetics of its formal structure, represented as iconic templates of differing scope and linguistic level of instantiation. By the term “templates”, I denote restrictions on the arbitrary deployment of form on the syntagmatic plane, which manifest what Jakobson defined as the poetic function: the “project[ion of] the principle of equivalence ... into the axis of combination” (Jakobson 1960: 358). Some projections of equivalence operate at a local level, such as assonances and rhymes within a phrasal unit, whereas other parallelisms operate over longer sequences or even the performance of the genre as a whole.

---

⁸ Šaniže (1915: 50) likewise noted the execution of a sign of the cross before the *Dideba* and *Ḳurtxeba* sections of a *xucoba* performed at Čirdili in 1911.

The poetic function in Jakobson’s sense can be understood as the ordering of textual material according to a diagrammatic schema imposed on the syntagmatic plane. Diagrammatic-poetic templates can be detected in each section of the *xucoba*, albeit with interesting differences in terms of the textual range over which the projected equivalences occur. The diagram is one of the types of iconicity recognized by Peirce; the more commonly-recognized type, the image, also emerges in the form of what I will call analog intertextuality, to be discussed below with respect to the *Ḳurtxeba*. The poetics of the *xucoba* is summarized in the following table. The nature of the templates, as well as the other correlations shown in the table, will be presented in the following paragraphs.

Section	Performance	Illocution	Generic rigidity	Poetics (iconic templates)
<i>Maqseneba</i> , Conclusion	spoken (Conclusion may be partly sung)	explicit (2 nd person, optative)	standard beginning and ending; middle specific to offering-type	LARGER-SCALE PARALLELISM 1. lists 2. refrains, repetitions
<i>Dideba</i>	chanted	explicit (2 nd person, imperative & optative)	nearly verbatim, with fill-in-the-blank marking of offering type and petitioner	MID-RANGE PARALLELISM 1. homeoteleuton 2. morphological-lexical pairings
<i>Ḳurtxeba</i>	chanted rapidly, eyes closed	implicit (performance of sacred text)	verbatim	ANALOG INTERTEXTUALITY LOCALIZED PARALLELISM 1. syllabic quantity 2. phonetic parallelism

4.1 The poetics of the *Maqseneba* and *Dideba*: diagrammatic iconicity

The initial (*Maqseneba*) and final sections show the most variation, in accordance with the type of offering. Gogočuri’s *Maqseneba* can itself be subdivided into four segments: (1) an opening invocation of the shrine’s patron divinity; (2) a description of the offering(s); (3) a request that Ḳvirae not reproach the petitioners, even as God does not reproach him; (4) a request to take the offerings to God’s court. The conclusion to the *xucoba* is similar in form and content to the fourth segment of the *Maqseneba*, and is considerably abridged in the last two performances by Gogočuri in comparison to the first two.

With respect to poetics, one notes the deployment of elaborate, multi-layered diagrammatic templates in the *Maqseneba*, especially in the middle section of the evening performance of 23 July and its (nearly-exact) re-enactment the following morning. Nested within the larger structure of the list of five cups-and-chalices and the divinities to whom they were offered are the more localized parallelisms within the refrain *šen g-a-did-as ġmertma šen ga=g-i-maržv-*

as! (May God glorify you, may he give you victory).⁹ Other parallelisms as well run through this section of the *xucoba*, as can be confirmed by a close inspection of the excerpt cited in section 3 above.

The text of Gogočuri's *Dideba* varies far less from performance to performance. Except for sporadic mentions of the offering type and petitioner — and what appears to have been a memory lapse — the text is repeated verbatim.¹⁰ The *Dideba* is chanted, and even though the melodic contours do not necessarily conform to the syntactic structure of the texts, a certain rhythmicity is achieved by the relatively consistent length of the melodic units in terms of syllabic quantity and duration. At a more local level, two other poetic devices appear in the *Dideba* texts in my corpus. One of these is homeoteleuton, the repeated use of identical suffixes in segment-final position. The rich suffixal morphology of Georgian makes two- and three-syllable rhymes of this kind easy to come by, but in the *xucoba* the most extensive use of homeoteleuton is in the *Dideba*, which is punctuated by long sequences of 2nd-person imperative verb forms in *-idi(t)* as in the following excerpt from Gogočuri's performance:¹¹

mṭerze nadirze qel maumart <u>idit</u>	<i>Aid their hand against enemies, game animals.</i>
mṭers misdevdan mičivn <u>idit</u>	<i>When they pursue the enemy thither, lead them;</i>
mosdevdan gamasčivn <u>idit</u>	<i>when they pursue them hither, guide them here.</i>
šin mšvidobit šamasčivn <u>idit</u>	<i>Bring them home in peace.</i>
zapxulobay mšvidobit gadmačriv <u>idit</u>	<i>Pour out summer for them in peace.</i>
stvel rgebisa šamaučen <u>idit</u>	<i>Bring down a profitable harvest for them.</i>
qeli sakmis naoplar žvar daučeri <u>idit</u>	<i>Bless the work of their hands, their sweat,</i>
znata baraka daučoli <u>idit</u>	<i>Send them along with abundance of grain.</i>

That homeoteleuton is specific to the Xevsur *Dideba* as a genre, and not only Gogočuri's verbal style, is shown by parallel passages from elsewhere in the corpus, such as the following from a 1911 *xucoba* from Čirdili recorded by Šaniže (1915: 50):

es zapxulobaj mšvidobisa gadmaačri <u>idi</u>	<i>Pour out a summer of peace for them.</i>
---	---

⁹ Interestingly, the phonetic parallelism cuts across the grain of the morphological structure: the first /ga/ sequence comprises the 2nd-person prefix and a version vowel, whereas the second corresponds to a perfectivizing preverb.

¹⁰ The initial performance of the *xucoba* on the morning of 24 July was intended to be an exact repeat of the ritual of the preceding evening, in honor of the shrine assistants (*daštur*). So I was told by Peṭre Gogočuri's younger brother as I began filming the performance. In fact, there were some minor differences between the two enactments, most notably the omission of an entire sentence of 14 words in the *Dideba* of the morning ritual.

¹¹ Imperatives in *-id-* do not occur in standard modern Georgian. This stem form may be related to the permansive and "mixed conjunctive" forms attested in the medieval literary language (Saržvelaže 1984: 454). The final *-t* distinguishes the 2nd-plural from the singular.

qarisa-d' qel-mqris namašvralš žvar dauçeridi
baraka dauṭanidi

*Bless the work of their bulls, hands and shoulders,
Let them take away abundance.*

A second poetic device characteristic of the *Dideba* as a genre is the deployment, in the final segment, of a sequence of morphological-lexical doublets culminating in a final triplet (or even quadruplet). The doublets are pairings of semantically complementary terms marked by the same morphological and often phonetic features. Here is an example from Gogoçuri, followed by a parallel passage from a 1930s performance recorded at Ghuli by A. Oçiauri (Kiknadze et al 1998: 47):

magat tav-çudros žalapobisa, orpex-otxpexisa, kudosan-mandilosnisa, našvral-namušavlisa

for their home-&-household, two-footed-&-four-footed, hat-wearing-&-scarf-wearing (male & female), work-&-labor

mešveli mcqalobeli mlxeneli mxoišnebeli sanamde iqav [Aṭabe 1999]

for as long as you are their helper, mercy-giver, comforter, hope-giver

magit tav çudrot žalapobisad, kacisad, sakonisad, orpex-otxpexisad, kudosan-mandilosnisad, našvral-namušavlisad, bedisad bolosad, çurta msmeneltad

for their home-&-household, man, cattle, two-footed-&-four-footed, hat-wearing-&-scarf-wearing, work-&-labor, fate, end, for those who listen,

mešveli mcqalobeli cağmamdegi iqav [Çuli, 1930s]

be their helper, mercy-giver, upright-stander

4.2 The poetics of the *Ḳurtxeba*: digital and analog intertextuality

Compared to the other sections of the *xucoba*, the *Ḳurtxeba* is distinctive in a number of respects; indeed it stands out as a highly-marked, even athletic, genre of verbal performance. Accounts by Georgian linguists and ethnographers emphasize the extreme rapidity of the chanting, and the strange nature of its content, which comes across as an incoherent sequence of garbled or misremembered excerpts of Orthodox Christian materials. Asked by the young Važa-Pšavela to explain the difference between the *ḳurtxeba* and the Orthodox liturgy, which Važa's father was then attempting to revive among the Xevsurs, the *xucesi* of Ghuli told the story of the last Orthodox priest who remained in Xevsureti after the "Tatars" overran lowland Georgia many centuries earlier. When he heard the news that Georgia had been conquered by infidels, the shock drove him mad, and so he taught a mixed-up version of the liturgy to the Xevsur shrine priests (Važa-Pšavela 1889). The *Ḳurtxeba* does in fact contain textual materials traceable to the Georgian Orthodox liturgy and the Old Georgian Bible, as

well as text of unknown provenance. The *Ḳurtxeba* transcriptions in the corpus, of which the oldest date back to the 1880s, vary considerably from one another, but comparison among them reveals a common pool of citations from Orthodox sources, echoes of which turn up in most examples in the corpus. Here is the sequence of identifiable references in Gogočuri's *Ḳurtxeba*; similar orderings occur elsewhere in the corpus:

BIBLICAL AND LITURGICAL REFERENCES IN THE *ḲURTXEBA*

1. Introduction (beginning of the Orthodox canonical hours [*žamni*])
2. *Pater noster* (probably also from the *žamni*)
3. *šavčirav/šavčirat gmertsa* “I will offer / let us offer to God” (source unclear)
4. Psalm 146:8
5. Miracle of the loaves (Mt 14: 20-1)
6. Wedding at Cana (Jn 2: 1-11)
7. *dabali amaḡldeboda maḡali dabaldeboda* “Low made high, high made low” (Lk 14:11?)
8. *samni manani qarmani* (probably < Mt 14:21)
9. *baḡ(a)da* “garden”? “Baghdad”? (source unknown)¹²

Juxtaposition of these passages with their probable sources demonstrates the varying degrees to which the Xevsur versions have been modified in the course of oral transmission. As early as 1915, Šaniže brought attention to the rhythmic structure of the Xevsur “Lord’s Prayer”, which in his view had been refashioned to conform to the octosyllabic meter prevalent in highland Georgian folk poetry (Šaniže 1915: 50-51). In the version performed by Nadira Arabuli at Čirdili in 1911, elements of the Pater Noster had been reworked into seven octosyllabic lines, most of which them divided 4+4 (a line-shape called *maḡali šairi* in Georgian poetry). Gogočuri’s version, and indeed most of those attested in the corpus, is strikingly similar to Arabuli’s with regard to both wording and syllabic quantity (save for a final word or words in Gogočuri’s text which cannot be made out clearly). As illustrated in the following table, the Xevsur versions resemble each other far more closely than any of them resembles its Georgian Orthodox source. Although I have yet to carry out a thorough “ethno-stemmatics” of the *Ḳurtxeba*, at present the most likely explanations for these similarities would be the existence of a single oral Urtext from which all the attested variants derive, convergence among once more disparate *Ḳurtxeba* variants, or a combination of the two processes.

¹² One potential clue to the source of this mysterious vocable is the invocation of the “defender-protector angels of Baghdad” (*baḡdadis mcvelo-mparvelo angelozebo*) in a *Dideba* recorded at the Pšavi shrine of Iaxsar in 1986 (Ḳiḡnadze et al 1998: 120).

Orthodox version	translation	N. Arabuli (Chirdili 1911)	P. Gogočuri (Aṭabe 1999)
mamao čveno [5] romeli xar cata šina [8] čmida iḡavn saxeli šeni [9] movedin supeva šeni [8] iḡavn neba šeni [6] vitarca cata šina [7] egreca kveḡanasa zeda [9] puri čveni arsobisa [8] momec čven dḡes [4] da momiṭeven čven [6] tanadebni čvenni [7] vitarca čven miṭevebt [8] tanamdebta mat čventa [7] da nu šemiḡvaneb čven gansacdelsa [11] aramed miḡsnen čven borotiṣagan. [11]	Our Father <u>[and God]</u> which art in the heavens, holy be thy name. may-come thy kingdom, may-it-be thy will, as in the heavens, so upon the earth. <u>[release and pardon us]</u> Our bread of existence give us today, <u>[which the lord gave us]</u> and pardon us our trespasses, as we forgive those who trespass on us. And do not bring us to temptation / <u>[darkness?]</u> but deliver us from evil	mamao <u>da ḡmerto</u> čveno [8] romeni xar catašia [8] agre xoḡanatašia [8] <u>mogvišvi da mogviteve</u> [8] puri čveni arsobilta [8] <u>rac upalma mogvitana</u> [8] nu šegviḡvan gansacdelsa [8]	mamao <u>da ḡmerto</u> čveno [8] romeni xar catašia [8] agre kveḡanatašia [8] <u>mogvišvi da mogvitie</u> [8] čveni puri arsobilta [8] <u>rac upalma magvitana</u> [8] nu šegviḡvan <u>sabnelta(?)</u> [7?]

Another Biblical reference detected in most of the *Kurtxeba* texts is Psalm 146:8. Here is the verse as found in the standard Old Georgian edition of the Psalms, juxtaposed to the corresponding passages from Arabuli's and Gogočuri's *xucoba*:

[Psalm 146:8]

romel-man   še=mos-n-is   ca-ni   ḡrubl-ita   da
who-ERG   clothes-3sg   sky-PL   cloud-INS   and

gan=umzadis   čwima-j   kveḡana-sa,
prepares-3sg   rain   land-DAT

romel-man   aḡmo=a-cen-is   tiva-j   mta-ta   da   mčvane   samsaxurebl-adḡac-ta
who-ERG   grows-3sg   hay   mountains-&   green   for-service   men-DAT

“[God] who clothes the skies with clouds and prepares rain for the land; who makes hay grow on the mountains and greenery for the benefit of men.”

[Arabuli; Čirdili 1911]

romen-ma **da**=ḡ-mos-en   ca-ni   ḡrubl-ita,   **kveḡana-ni**   **mčvanil-ita**,
who-ERG   clothed-2sg   sky-PL   cloud-INS   land-PL   greenery-INS

čvima   **gardmo**=a-mzad-e   kveḡana-ta   zeda
rain   across-prepared-2sg   lands-DAT   upon

[Gogočuri; Aṭabe 1999]

romen-ma   **da**=mos-en   ca-ni   ḡrubl-it da   **kveḡana-ni**   **mčvanil-it**   da
who-ERG   clothed-2sg   sky-PL   cloud-INS-&   land-PL   greenery-INS   and

čvima   **gada**=a-mzad-e   kveḡana-ze
rain   across-prepared-2sg   land-on

“You who clothed the skies with clouds and the lands with greenery, and prepared rain across the land.”

In addition to the nearly-identical wording in the Xevsur passages — which supports the arguments for an oral Urtext and/or convergence mentioned above — one notes the deployment of textual elements from the source in parallel morphosyntactic frames, a reworking comparable to, albeit less extensive than, the octosyllabic Pater Noster discussed previously:

Morphosyntactic framing:

[ca-**ni** ġrubl-**it(a)**-(da)] [kveqana-**ni** mčvanil-**it(a)**-(da)]

[w-NomPL x-INS-(and)] [y-NomPL z-INS-(and)]

Considerable portions of the *Ḳurtxeba* texts look as though they were stitched together from scattered scraps of the Old Georgian liturgical corpus by someone who lacked an adequate grasp of its grammatical conventions. There is also a smattering of what seem to be genuine nonsense vocables, the widespread occurrence of which make them worthy of a closer look. One such uninterpretable sequence is *sḳani sḳanale* and its variants, attested in at least nine *Ḳurtxeba* texts from as many villages. The vocables are followed by more or less coherent references to the “waters of the Jordan” and the transformation of wine:

Aṭabe 1999	Ghuli 1889 (Važa)	Čirdili 1911	Sulis xucoba, c. 1933	Arxoṭi, c. 1940	Xaxmaṭi 1980
<i>sḳani sḳanale</i> [2+3]	<i>sḳani sḳanare</i> [2+3]	<i>sḳai sḳanale</i> [2+3]	<i>sḳani sḳanale</i> [2+3]	<i>sḳana sḳanale</i> [2+3]	<i>sḳani sḳanare</i> [2+3]
čqalši ordane “in Jordan water” [2+3]	čqals iordane “to/at Jordan water” [1+4]	čqalsi vardane [2+3]	čqals iordane [1+4]	čqalši vardane [2+3]	čqals iordane [1+4]
ġvino gadacvale “you changed wine” [2+4]	čqali ġvinod gadascvale “you changed water into wine” [2+2+4]	ġvinod gadacvale “you changed it into wine” [2+4]	ġvino gadmoscvale “you changed wine” [2+4]	ġvino gadascvale “you changed wine” [2+4]	ġvino da ar <i>masale</i> “wine and not stuff (?)” [2+2+3]

Examination of the six recensions given in the table reveals, first of all, the strongly similar rhythmic and phonetic framing of the nonsense vocables and the following phrase: both consist in five syllables, with identical vowels in most of the syllables and a degree of assonance. The phrase referring to the changing of wine, or water into wine, suggests a possible source for this segment of the *Ḳurtxeba*: the miracle of the Wedding at Cana, described in John 2: 1-11. The Old Georgian gospel text might even yield the ultimate source of *sḳani sḳanale*: the phrase (*korçli iġo*) *kanas galileaajsasa* [Jn 2:1] “(there was a wedding) in Cana of Galilee”, which would have been truncated to five syllables, and — having been

shorn of its meaning and reduced to an analogically-encoded phonetic contour — taken on internal assonance and the vocalism of the following phrase.

Whatever the initial form might have been, the nonsense vocables *škani škanale* give the appearance of being the output of a sort of “hocus-pocus” transformation, that is, the refashioning of uninterpretable or misheard text to conform to lexico-imagistic and poetic templates. A second instance of what appears to have been digital-to-analog encoding of Old Georgian lexical material as nonsense words is the phrase *manani qarmani* and its variants, which appears in nearly as many *Ḳurtxeba* texts as *škani škanale*. These two vocables are preceded by the adjective *sam-ni* “three-PL” and followed later in the phrase by 3rd-plural forms of the verbs “sit” and “eat”, a syntactic context which permits segmentation of the nominative-plural suffix /-ni/ from both vocables, leaving the quasi-roots *mana-* and *qarma-*. Here are some examples from Gogočuri’s *Ḳurtxeba* and other texts from the corpus:

[Aṭabe 1999]

romeni that-NOM	sam-ni 3-PL	<u>mana-ni</u> <i>mana</i> -PL	<u>qarma-ni</u> <i>qarma</i> -PL	sxedan sit-3pl	<u>čamen</u> eat-3pl
magat them	arcas neither	šeergineboda be.good-3	arca nor	šeššineboda be.afraid-3	

“which three *mana q’arma* sit and eat; it would neither do them any good, nor would they be afraid”

[Važa 1889]

rom that	sam-ni 3-PL	<u>manan-ni</u> <i>manan</i> -PL	<u>qarman-ni</u> vassal-PL	isxdes sat-3pl
ṗursa bread-DAT	<u>sčamdes</u> ate-3pl	mat them	ar not	šaerginebode be.good-3

“which three *manan* vassals (members of shrine community) sat and ate bread; it would not do them any good”

[sulis xucoba c1933 Maḳalatia 1935:209]

romel-nic that-NOM	sam-ni 3-PL	<u>qarma-ni</u> <i>qarma</i> -PL	<u>marma-ni</u> <i>marma</i> -PL	smen da drink-3pl	<u>čamen</u> eat-3pl
magat them	ṭablisa-gan table-from	aras nothing	šegvergineboda be.good-3-1pl		

“which three *qarma marma* drink and eat from their table; it would do us no good”

The cooccurrence of the three underlined lexical elements within the same phrase in the *Ḳurtxeba* texts points to a possible source, in this case the Miracle of the Loaves and Fishes:

[Mt 14:21]

xolo	romelta	čames	iqvnes	mama-ni	xut atas,
but	who-ERG:PL	ate-3pl	were-3pl	father-PL	five thousand
tvinier	qrm-eb-isa	da	ded-eb-isa		
beside	child-PL-GEN	and	mother-PL-GEN		

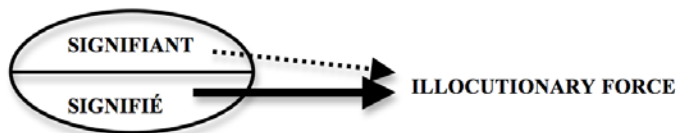
“And they that had eaten were about five thousand men, beside women and children”

Reinforcing this hypothesis is a garbled reference to the same Biblical episode several lines earlier in Gogočuri’s *Ḳurtxeba*: *upalma xutasatas dažgvna* “The Lord sated five hundred thousand”.

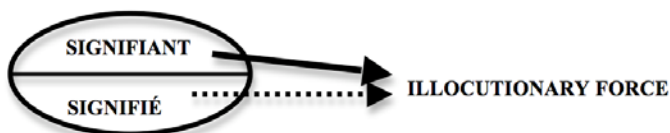
4.3 Intertextuality and illocutionary force

As mentioned above, the *Ḳurtxeba* stands apart from the other sections of the Xevsur *xucoba*. Among its distinctive features is its pronounced intertextual relation to the Orthodox liturgy and Bible. Two modes of relation have been identified, which can be characterized as lexical (or digital) and phonetic (or analog) intertextuality. In the first mode, lexical materials from the source have been appropriated and transmitted intact; more precisely, their meanings have been more or less accurately retained even when their forms have been adapted to the grammar of the Xevsur dialect (for example, the Old Georgian verb form *šemiqvaneb* (*čven*) “lead us in”, which contains an archaic 1st-exclusive object marker and a present-stem suffix not used in the modern form of this verb, has been “corrected” to *šegviqvan* in the Xevsur versions of the Pater Noster). In the second mode, analog intertextuality, the meaning of particular lexemes seems not to have been understood at the moment of initial appropriation from the Orthodox liturgy, or perhaps later in the course of oral transmission, and only the phonetic contour was passed on. Both lexically- and phonetically-transmitted materials were modified to conform to diagrammatic-poetic templates: either locally, as in the case of *sḵani sḵanale*, or at somewhat wider scale, as illustrated by the octosyllabic Lord’s Prayer. My impression from hearing the *Ḳurtxeba* performed by three different priests is that these localized poetic parallelisms are undetectable by listeners: the utterance rate is too rapid, and pauses often cut through poetically-regimented textual segments (in three of the four renderings of the Pater Noster by Gogočuri, he broke off a chanted line halfway through an octosyllabic unit). The only likely function of diagrammatic restructuring is mnemonic. The memorability of poetry has often been remarked on, but in the case of the *Ḳurtxeba*, the poetic structure would appear to be for internal use only.

Another significant characteristic that sets the *Ḳurtxeba* apart from the rest of the *xucoba* is the absence of explicit performatives, as these are understood in Austinian speech-act theory. The other three sections abound in 2nd-person verbs in the imperative or optative mood, overtly addressed to Kvirae and a host of other divinities, who are directed by the priest to be glorified, receive the offerings, and bestow various favors upon the petitioners. With respect to the components of the linguistic sign, the illocutionary force associated with performances of the *Maqseneba* and *Dideba* is carried primarily by the meanings of the utterances, their Saussurean *signifiés*, although not entirely. The utterance form (*signifiant*) also contributes to the efficacy attributed to performances of these sections of the *xucoba*: the repetition of certain phrases, the chanting of the *Dideba*. In the following diagram, the large arrow indicates that the illocutionary force of the utterance is principally derived from its meaning:¹³

The *Ḳurtxeba*, by contrast, has no explicit framing as a speech act. Verb forms of all persons, tenses and moods occur. The divine being most often mentioned in this section is *upali* “the Lord”, a Christian epithet for Jesus that appears nowhere else in the *xucoba*. (Although many Pxoian divinities bear names drawn from Orthodoxy — notably St. George, the Archangel and the Mother of God — the figure of Jesus is conspicuously absent from the highland Georgian pantheon). The absence of explicit performatives should not be taken as an indication that the *Ḳurtxeba* has little or no illocutionary force. Rather, the force inheres in the text as a whole, in much the same sense that readings from the Gospels in the liturgy are believed to have a special efficacy because of what the text is rather than what it says¹⁴.

¹³ Form contributes to the illocutionary force of ordinary performatives as well. Polite, deferential requests are almost always longer, and make use of metapragmatically less transparent linguistic forms, than baldly direct imperatives (cp. Silverstein 2003).

¹⁴ Recall that in the Catholic liturgy of earlier times, the Gospels could only be read at Mass by clergymen of a certain rank, and the laity crossed themselves and remained standing during the reading.

In other words, the *significant* makes an important contribution to the illocutionary force attributed to utterance-types such as the *Იurtxeba*. The relative importance of the two components of the sign can be somewhat equivalent (e.g. Latin liturgical texts and formulae in pre-Vatican-II Catholic practice, where the language and precise wording are crucial for the speech act to be effective, or “felicitous”, to use Austin’s expression). A more extreme case is represented by *abracadabra*-like magical formulas, which have uninterpretable phonetic shapes, and therefore no *signifié* of the conventional kind. The illocutionary force, therefore, derives almost entirely from the *signifiant* alone; indeed, formulas of this kind are sometimes believed to have efficacy even when used in ignorance of their function.

5. Melody and pitch

I measured the melodic features of the sung portions of the *xucoba*, using the Tartini 1.2 musical-analysis software.¹⁵ The performances of all three priests in my audio database were analyzed, as well as excerpts from five *Dideba* performances — two of which include portions of the following *Იurtxeba* — which are included in the sound track to the documentary film *Xevsureti* (1995), made under the direction of the visual anthropologist Mirian Xucishvili of the Georgian National Museum.¹⁶ The *xucoba* recordings were made at Xaxmaṭi (two), Likoḳi, Moḳmao and Arxoṭi, and date from the period between 1961 and 1980. Although the sound quality is not optimal, it is sufficiently good that the melodic contours and approximate pitch levels can be determined.

When chanting the *Dideba*, each of the eight priests in the sample sings the first part of each line on a stable high pitch, then drops a fourth to what might be considered the tonic. At the end of each line, the pitch rises approximately a minor third, then tails downward about a half-step. In a variant ending, used occasionally by Ketelauri, Gogoḳuri and the unnamed priest recorded in the Likoḳi Valley, the line-final note drops a 4th rather than a minor second. The first part of each line of the *Იurtxeba* is chanted on what was identified above as the “tonic” pitch. Two of the priests recorded by the National Museum attacked the first syllable of the line on the same high pitch as in the *Dideba*, then slid immediately down to the tonic. About ten to twenty syllables from the end of the line, the pitch rises a minor third, then goes down by about half-step intervals. As for vocal technique, I noted that Gogoḳuri, and

¹⁵ For more information about this program, see www.tartini.net.

¹⁶ For a description of the documentary film, see the catalog of the Museum’s film collection at http://www.museum.ge/News_Images/film/katalogi%20ganaxlebuli.pdf

occasionally Ketelauri, sang the tonic note of the *Dideba* in such a way that the lower octave could be heard. I do not have enough information to judge whether this diphonic effect was specifically intended by the singer.

As noted above, the melodic templates are almost entirely independent of the textual content. In the four performances by Peṭre Gogočuri, the pauses at the end of the melodic line in the *Didebaj* and *Ḳurtxeba* often did not coincide with syntactic divisions within the text, and some even occurred word-internally. Furthermore, the placement of the pauses varied from one performance to another, even when they occurred on the same day. To illustrate, here are the opening three lines of the *Didebay* from each of Gogočuri's four performances. The pitch drop and line end occurred at the same point in the first line, but diverged in the following lines.

I/II/III/IV. dideba ḡmertsā madli ḡmertsā / dḡes dḡesindelsa ržul-kristiantasa mzesad,
Glory to God, thanks to God. / To the Day of This Day, the Sun of believing Christians,

I. mzis mḡol angelozsa dideba / gamaržveba tkvenda,
the Angel accompanying the sun, glory. / Victory to you-all,

II. mzis mḡol angelozsa dideba / gamaržveba šenda dido ḡvirae,
the Angel accompanying the sun, glory. / Victory to you (sing.), great Kviraē

III. mzis mḡol angelozsa dideba / gamaržveba šenda dido
the Angel accompanying the sun, glory. / Victory to you (sing.), great

IV. mzis mḡol angelozsa dideba / gamaržveba šenda dido ḡvirae, maḡlis ḡvtis
the Angel accompanying the sun, glory. / Victory to you (sing.), great Kviraē, High God's

I. naxsenebnḡ angelozno garigebul / čika-baržimze da santel-saçirze tkven gadidnast,
commemorated angels, by the ordained / cup-&-chalice, candle-&-sacrifice may God glorify you-all

II. maḡlis ḡvtis moḡarveo, naxsenebnḡ angelozno / garigebul čika-baržimze da santel-saçirze tkven gadidnast,
whose tent is by High God, commemorated angels, / by the ordained cup-and-chalice, candle-and-offering may God glorify you-all,

III. ḡvirae, maḡlis ḡvtis moḡarveo, moxsenebul / samešvlo-samsaxurze šen gadidas,
Kviraē, whose tent is by High God, by the commemorative / servant-offering may God glorify you,

IV. moḡarveo, moxsenebul samešvlo-/samsaxurze šen gadidas, ḡmertma šen gagimaržvas
tent-dweller, by the commemorative servant-/offering may God glorify you, give you victory

Perhaps the most remarkable similarity shared by Gogočuri, Činčarauli and Ketelauri, and the five priests heard in Xucishvili's documentary film, is their near-coincidence in absolute pitch

as well as melody. The starting pitch of the *Dideba* for all eight performers was within a whole step above or below the A below middle C (220 Hz). Here are the chanting melodies for the three priests I recorded in the field, as accurately as they can be represented in standard Western musical notation (the key signatures represent my impression of where the tonic would be situated):¹⁷

Gudani,
Chincharauli

Qaqmati 1996, Ketelauri

Atabe 1999, Gogoch'uri: didebay

Atabe 1999, Gogoch'uri: k'urtxebay

Since priests almost never chant together, this remarkable coincidence demands an explanation. It might well be the case the remarkable ability for rote memorization required of shrine priest also extends to absolute pitch, in the sense that the son or nephew of a priest, listening to the *xucoba* of the person he will one day be called to succeed, would mentally record a veridical impression of the performance that includes approximate pitch levels. On one occasion, however, I had the privilege of witnessing the confirmation of the vocation of a Xevsur shrine priest. The priest in service at a neighboring shrine had dreamt that the time had come for the son of the previous priest, who had died some time earlier, to assume his father role. The message in the dream was then confirmed by the drawing of lots. Without much time to collect himself, the new priest, who seemed very reluctant, was handed a chalice filled with beer and called upon to begin the *xucoba*. When he began to falter, the experienced priest from the nearby village coached him by calling out the initial words of each line, and accompanying him in the performance. Perhaps some Xevsur priests acquired their chanting pitch in this manner.

¹⁷ Assuming that the playback of the field recordings on the soundtrack did not distort the pitch too drastically, the starting tones for the *Dideba* are a slightly sharp B3 (Likok̄i), B♭3 (Moçmao), a sharp A3 (Xaxmaṭi I), a flat G♯3 (Xaxmaṭi II), and a sharp G3 (Arxoṭi)

6. Agonism and the vocation of the shrine priest

In recent work I have begun exploring the significance of agonism in Georgian culture (Tuite 2005, 2009). Agonistic display is competitive, but is constrained by strict conformity to culturally-prescribed ground rules. The agonist's primary goal is to gain honor and the respect of the other participants. Foreign visitors to Georgia have commented extensively about what I term "positive agonism", the competitive display of strength, skill, or quantity — the last-named variety manifesting itself as lavish amounts of food laid before guests, excessive generosity, long-winded banquet toasts, and the consumption of inhuman quantities of wine. Less often remarked upon, but of equal if not greater importance for understanding the Georgian ethos, is "negative agonism", the display of restraint, self-control, and endurance. In the context of Georgian banqueting, this is the reverse side of the coin of excessive drinking: the banqueter must consume as much wine, or even more, than the others at the table, but without getting drunk or showing signs of impaired speech or singing ability.

Among the Xevsurs, however, negative agonism was elevated to the status of a cult. A man showed self-mastery (*tavšekaveba*) by risking death in battle without outward signs of fear. A woman demonstrated the same virtue by bearing the agony of a difficult childbirth without crying out.¹⁸ Both sexes were expected to bear unflinchingly the excruciating pain of traditional surgical interventions (including trepanation, which was performed — without anesthesia — as recently as the 1940's). Furthermore, young Xevsur men and women regularly submitted to explicit testing of self-mastery in special contexts. Young men, for example, frequently fought duels with each other using swords and small shields. The goal, however, was not to kill or gravely wound the opponent, but rather to control one's sword strokes so as to cut him lightly on the face or hand. Perhaps the most extraordinary test of one's *tavšekaveba* was the premarital relationship known as *şorproba*, a special, emotionally intense friendship between a young woman and man, which was practiced among the Xevsurs up to the beginning of the Soviet period. The couple was permitted, and indeed encouraged, to spend the night together, laying side by side and caressing each other. But any physical consummation of the relationship was strictly forbidden, nor were they allowed to marry each other when they came of age (Baliauri 1991; Tuite 2000, 2008).

---

¹⁸ According to a Xevsur proverb, "a man is tested by the sword, and a woman by the childbirth hut". Aside from ethnographic accounts and the writings of Važa-Pšavela and Tedoraže (1930), my analysis of negative agonism draws upon interviews with the ethnographer Tinatin Očiauri (July 2001) and her brother Giorgi (March 2005). One of the key words in highland descriptions of self-mastery is *cda*, a polysemic verb encompassing the senses of "test, attempt, experiment", and also "wait for sb/sthg"

Seen against this cultural background, the vocation of the Xevsur shrine priest can be described as a call to exemplify the ideals of agonism in both its positive and negative forms. On the positive side, the display of skill and quantity, there is the verbal art of the *xucoba*, culminating in the virtuoso performance of the 10-syllable/second *Ḳurtxeba*, as well as the large body of specialized ritual knowledge that he is expected to master. His capacity for restraint and self-mastery is regularly put to the test as well. A shrine priest is expected to maintain an exceptionally high degree of purity, which compels him to abstain from certain foods (pork, poultry and eggs, among others), bathe regularly in icy rivers (even in winter), and avoid the proximity of women for weeks at a time before major shrine festivals. But undoubtedly the greatest, indeed ultimate, agonistic display occurs at the very beginning of the priest's career, at the moment he receives his initial call to service. Rather than meekly accept a vocation that has been the lot of his lineage for countless generations, he refuses, and sets his will in opposition to that of the divinities themselves. Like Amirani, the mythic hero chained within a mountain for having dared challenge the strength of the lord of the universe, the young Xevsur knows that his arm is too short to box with God, and that he, and quite likely his family as well, will pay dearly for his obstinacy. It is this seemingly hopeless and pointless struggle of wills, even before he begins to perform his duties as a priest, that, more than anything else, will mark him as worthy to intercede between the worlds of men and gods.

References

- Baliauri, Natela. 1991. *Ḳorproba xevsuretḡi*. [Ḳorproba in Xevsureti]. Tbilisi University Press
- Bardavelidze, Vera. 1957. *Drevnejḡie religioznye verovanija i obrjadovoe grafičeskoe iskusstvo gruzinskix plemen*. Tbilisi: Mecniereba
- Bardaveliḡe, Vera. 1959. Kartveli ḡomebis aḡralur ḡvtaebata panteonis ganvitarebis uzvelesi sapexurtagani (One of the oldest stages of the evolution of the pantheon of astral deities of the Georgian tribes). *Masalebi sakartvelos etnografiisatvis* X: 157-171
- Bauman, Richard and Charles L. Briggs. 1990. Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59-88
- Jakobson R. 1960. Closing Statement: Linguistics and Poetics, *Style in Language* (ed. Thomas Sebeok), 350-377
- Ḳiḡnadze, Zurab, Xvtiso Mamisimediḡvili & Ḳriḡḡan Maxauri (ed.) 1998. *Ḳvar-xaḡḡa sadideblebi* (Shrine invocations). Tbilisi: TSU polḡloriḡḡikis ḡatedris ḡromebi 2
- Kuiper, Koenraad & Tillis, Frederick. 1985. The Chant of the Tobacco Auctioneer. *American Speech* 60 # 2, 141-149
- Maḡalatia, Sergi. 1935. *Xevsureti*. Tbilisi: Sakartvelos geograpiuli sazogadoeba

- Malinowski, Bronislaw. 1935. *Coral Gardens and Their Magic: A Study of the Methods of Tilling the Soil and of Agricultural Rites in the Trobriand Islands, vol II. The Language of Magic and Gardening*. Routledge
- Očiauri, Aleksi. 1988. *Kartuli xalxuri dgeobebis kalendari: xevsureti. (arxoṭis temi)*. (The calendar of Georgian folk holidays: Xevsureti. Arxoṭi commune). Tbilisi: Mecniereba
- Očiauri, Tinatin. 1954. *Kartvelta uṗvelesi sarṗmunoebis iṣṭoriidan* (From the history of the ancient religion of the Georgians) Tbilisi: Mecniereba
- Sarṗvelaze, Zurab. 1984. *kartuli salṭeraṭuro enis iṣṭoriis ṣesavali* (An introduction to the history of the Georgian literary language). Tbilisi: Ganatleba
- Šaniṣe, Aṗaṗi. 1915/1984. *Kartuli ṗiloebi mtaṣi*. “Georgian mountain dialects”. *Txulebani tormeṭ ṭomad, I*. Tbilisi: Mecniereba
- Silverstein, Michael. 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23 #3-4, 193-22
- Tedoraze, Giorgi. 1930. *Xuti ṗeli pṣav-xevsureṭṣi* (Five years in Pṣav-Xevsureti). Tbilisi: Sil. Tavartkilazis gamocema
- Tuite, K. 2000. “Anti-marriage” in ancient Georgian society. *Anthropological Linguistics* 42 #1: 37-60
- Tuite, K. 2002. Real and imagined feudalism in highland Georgia. *Amirani* #7; 25-43
- Tuite, K. 2004. Lightning, sacrifice and possession in the traditional religions of the Caucasus. *Anthropos* 99: 143-159 (Part I), 481-497 (Part II)
- Tuite, K. 2005. The Autocrat of the Banquet Table: the political and social significance of the Georgian supra. Paper read at the Conference on Language, History and Cultural Identities in the Caucasus, Malmö University, Sweden
- Tuite, K. 2008. The Banner of Xaxmaṭis-Ṗvari: Vaṗa-Pṣavela’s Xevsureti. *Der Dichter Vaṗa-Pṣavela. Fünf Essays*, Ekaterina Gamkrelidze, ed. Würzburg: Königshausen & Neumann; 11-38
- Tuite, K. 2009. Extreme banqueting: positive and negative agonism at the Georgian supra. Paper read at the Central Eurasian Studies Society, 10th Conference, University of Toronto
- Vaṗa-Pṣavela 1889/1994. Xevsuruli korṗili (A Xevsur wedding). *txulebani, V. pṗesa, pṗubliciṣṭuri da etnograpiuli ṗerilebi*. Tbilisi: Sakartvelo

Le texte du Sinai géorgien N 13 est-il le modèle du Sinai 35?

Bernard Outtier, Paris

J'ai eu l'honneur et la joie de participer à nombre d'expéditions avec le Prof. Dr. Jost Gippert, en Arménie, en Géorgie, à Sainte-Catherine du Sinai, et j'ai pu apprécier son inépuisable énergie, la précision de son travail et sa générosité à partager sur le site TITUS les textes des littératures anciennes, en particulier du Caucase.

Je souligne ici la précision de l'analyse codicologique menée sur les manuscrits Sainte-Catherine du Sinai géorgien N 13 et N 55, dans la superbe édition des Palimpsestes albaniens du Caucase du Mont Sinai¹. Cette description précise et rectifie bien des points de la description publiée dans le Catalogue du nouveau fonds géorgien de Sainte-Catherine².

Dans sa description, après avoir noté l'étroite parenté textuelle liant les trois recueils monastiques Sinai géorgien 35, Sinai géorgien 25 et le Sinai géorgien N 13+55, J. Gippert s'exprime prudemment en ces termes: « All this seems to suggest that the text of Sin. N 13 represents the draft (model) of Sin. 35 rather than a copy of the latter manuscript. » Il n'est pas question ici du Sinai géorgien 25, que Tzagareli datait des VIII-IXe siècles, et G. Garitte du Xe siècle (I. Djavakhichvili ne donne pas de date). Grâce à la belle découverte de Lali Djghamaia³, nous savons maintenant que le manuscrit 35 a été copié à Saint-Sabbas en 907 (ou, plutôt, semble-t-il, 906, d'après le jour de décès du patriarche Elie III: samedi 4 octobre). Les deux autres manuscrits paraissent avoir été copiés au Sinai; ils sont tous deux en écriture minuscule, alors que le Sinai 35 est en majuscules. La minuscule du N13 + 55 me paraît la plus récente des trois écritures: sa façon de suspendre le *ბ* au-dessus du *ს* (voir trois exemples sur la fig. 16, ligne 5) est encore inconnue au Sin. 25, ou, du moins, la plus rapide.

Pour ce qui est du texte, il est clair que le Sin. 25, qui n'a d'Ammonas que la lettre trois, ne peut être le modèle du Sin. N 13+55. Reste donc à étudier la relation entre les manuscrits Sin.

---

¹ The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, ed. Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé (Monumenta palaeographica Medii Aevi, Series ibero-caucasica), Turnhout: Brepols 2008, t. I, I, p. 2-29.

² Catalogue of Georgian manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, prepared by Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, Lily Khevsuriani and Michael Kavtaria, Athènes: Ministère grec de la culture- Fondation du Mont Sinai, 2005.

³ მანანა დვალი, ლალი ჯღამაია, მეათე საუკუნის პატერიკის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ, მრავალთავი VI, 1978, 72-80.

35 et Sin. N 13+55. Mais, puisque la lettre trois est aussi contenue dans le Sin. 25, on me permettra d'éditer ici les trois manuscrits: leur orthographe à chacun est si caractéristique qu'il vaut la peine de les lire tous trois.

Sin. 35 46 ra წ(მი)დ(ი)სა ამ(ო)ნადსი მესამეჭ

Sin. 25 50 r ამონადსივე გ~

Sin. N 13 ამონადსივე გ-

35 §1. - ს(ა)ყ(ოარე)ლთა მაგათ სიხაროვლი ო(ფ)ლისა მიერ.

25 საყუარელთა მაგათ ო(ვფ)ლისა მიერ სიხარული.

N13 63v საყუარელთა მაგათ ძმათა ო-ისა მიერ სიხარული.

35 ს(ა)ყ(ოარე)ლნო ძმანო ჩემნო, იცით თქ(ოე)ნცა რ(ამეთოვ) ვინადთგან რჩოლისა

25 საყუარელნო ძმანო ჩემნო, იცით თქ(უე)ნ 50vრ(ამეთუ) ვინადთგან რჩულისა

N13 საყუარელნო ძმანო ჩემნო ო-ისა მიერ იცით თქ-ნ რ(ამეთუ) ვინადთგან მცნებისა იგი

35 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-ოვც ს(ოვ)ლსა მას, რ(ომე)ლი რჩოლსა 46 rb გარდასროვლ

25 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-ოვ სულსა მას, რ(ომე)ლი რჩულსა მას გარდასრულ

N13 გარდასლვად იქმნა, ვერ ძალ-უვც სულსა მას, რ(ომე)ლი რჩულსა მას გარდასრულ

35 არს, ვ(ითა)რძცა ადვილად იცნა ღ(მერთ)ი, ოკოეთო არა განაშოროს თავი თოისი

25 ა. ვ. ა. ი. ღ. უკუეთუ ა. გ. თ. თუისი

N13 ა. ვ. ა. ი. ღ. უკვეთუ ა. გ. თ. თვისი

35 კაცთაგან და ყ(ოვ)ლისა ამისგან ზრ(ოვ)ნვისა. რ(ამეთოვ) მაშინ იხილოს ბრძოლად

25 კ. და ყ. ა. ზრუნვისა რ- მ. ი. ბძოლად

N13 კ. და ყ. ა. ამოღსა ზრუნვისა 64 რ- მ. ი. ბრძოლად

35 იგი განწყობილი

25 იგი განწყობილი მისა მიმართ მოცალედ. ხ(ოლო) რ(ა)ჟ(ა)მს იხილოს ბრძოლად იგი

13 იგი გ. მისა მიმართ მოცალედ ხ- რ(ა)ჟ(ა)მს იხილოს ბრძოლად იგი

35 წინააღმდგომთა მათ თოისთა და სძლოს ჟამად-ჟ(ა)მ(ა)დ

25 განწყობილი. წინააღმდგომთა მათ თუისთა და ს. ჟ.

N13 om წინააღმდგომთა მათ თვისთა +და მიაქციოს და ს. ჟ.

35 მომავალთა მათ ზ(ედ)ა ბრძ(ო)ლათა, მაშინ დ(აე)მკვიდრის მის თანა ს(ოვ)ლი

25 მომავალსა მათ ზ(ედ)ა ბრძოლათა მაშინ დაემკვიდრის მის თანა ს(უ)ლი

N13 მომავალთა მას ზ(ედ)ა ბრძოლათა. მაშინ დაემკვიდრის მის თანა სული

35 წ(მიდა)დ და გარდაექცის სიხაროვლად და მხიაროლებად და შოებად. ოკოეთოვ

25 წ(მი)დ(ა)დ და გარდაექცის სიხაროვლად და მხიარულებად და შუებად უკუეთუ

N13 ღ-დ და შრომად იგდ გ. სიხარულად და მხიარულებად და შვებად: ოვკვეთუ

35 კოალად იძლის ბრძოლათა მათ შინა, მაშინ მოიწინიან მის ზ(ედ)ა მწოვხარებანი და

25 კუალად იძლის ბრძოლათა მათ შინა 51 r მაშინ მოიწინიან მის ზ-ა მწუხარებანი და

N13 კვლად იძლის ბრძოლათა მათ შინა მაშინ მოიწინიან მის ზ-ა მწუხარებანი და

35 ორვანი და სხოადცა მრავალი და მრავალსახეც სიმძიმე.
25 ურვანი(bis) და სხუადცა მ. და მრავალსახე სიმძიმე.
N13 ურვანი და სხუადცა მრავალი და მრავალსახე სიმძიმე:

§2 ამისთოსცა წ(მიდა)ნიცა იგი პირველნი მამანი ოდაბნოთა ადგილთა გ(ა)ნყენებოლ
25 ამისთოსცა წ(მიდა)ნი იგი პ. მ. უდაბნოთა გ(ა)ნყენებულ
N13 ამისგამო წ-ნიცა იგი პირველნი მამანი ჩ-ნი უ. ადგილთა განყენებულ

35 იყვნეს, გინა თო ელია თეზბელი, გინა დ(ო)ვ(ან)ე ნ(ა)თლის-მცემელი, 46 va გინა თო
25 იყვნეს: გინა თუ ე. თ. გინა: დ. ნ. მ. : გინა: თუ
N13 იყვნეს: თუ ელია თეზბელი გინა იოჰანე ნათლის-მცემელი: გინა თუ

35 სხოანი იგი მ(ა)მ(ა)ნი. ნოჲ ჰგონებთ, ვ(ითარმე)დ რ(ომე)ლნი-ესე კაცთა შ(ორი)ს
25 სხუანი იგი მ. ნუ ჰ. ვ. რ. კ. შ.
N13 სხუანი იგი მამანი: ნუ ჰგონებთ ვ(ითარმე)დ რ(ომე)ლნი-ესე კაცთა შ(ორი)ს

35 იქცევიან მ(ა)რთ(ა)ლნი, კაცთა შ(ორი)ს ყოფითა წარიმართეს სიმართლეს, ა(რამე)დ
25 ი. მრავალნი კ. შ. ყ. წ. სიმართლეს: ა.
N13 არიან მართალნი კაცთა შ(ორი)ს ყოფითა წარიმართეს სიმართლეს: ა(რამე)დ

35 მრავალი დაყოფებად ყვეს პირველ(ა)დ და მოიღეს ძალი იგი საღმრთოდსა მის
25 მ. დაყოფებად ყ. პ. და მ. ძ. იგი ს. მ.
N13 მრავ[ლი] დაყოფებად ყვეს პირველად [და მო]იღო ძალი იგი საღმრთოდსა [მის

35 მ(ა)დლისად, და მაშინ ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კ(ა)ცთა შ(ორი)ს, სავსენი
25 მ. და მ. ღ. მ. იგინი კ. შ. ს.
N13 მ.]64v და მაშინღა ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა იგინი კაცთა შ(ორი)ს სავსენი

35 ყ(ოვ)ლითა ს(ა)თნობითა, რ(აფთ)ა მოლოაწე ექმნენ კ(ა)ცთა და ჰკორნებდენ
25 ყ. ს. რ(ა)თა მ. ე. კ. და ჰკურნებ 51v დენ N13
ყ(ოვ)ლითა სათნობითა რ(აფთ)ა მოლოაწე ექმნენ კ(ა)ცთა და ჰკურნებდენ

35 მათსა მას ოძლორებასა, რ(ამეთოჯ) მკორნალნი იყვნეს ს(ოვ)ლთანი და შემძლ(ებელ)
25 მ. მ. უძლორებასა რ- მკურნალნი ი. სულთანი და შ.
N13 უძლორებასა მას მათსა: რ- მკუ. იყვნეს სულ. და შემძლებელ

35 იყვნეს
25 იყუნეს
N13 იყვნეს

35 კორნებად მათისა მის ოძლორებისა. ამის სამკრისაგ(ა)ნ დ(ა)ყ(ოვ)დებისაგ(ა)ნ
25 კურნებად მ. მის]- უძლორებისა ამის საკმარისათუის დაყოფებისათუის
N13 კუ. მათისა მის უძლორებისა: ამის საკმარისათუის დაყოფებისაგან

35 გამოიყვანნის და კ(ა)ცთა მოავლინნის: ხ(ოლო) მოავლინნის მაშინ, ოდესცა ყ(ოვე)ლი
25 გ. და კ. მოუვლინნის ხ- მოავლინის მ. ო. ყ.
N13 გამოიყვანნის და კაცთა მოავლინნის: ხ- მოავლინნის მაშინ ოდესცა ყ(ოვე)ლი

35 ოძლორებად მათი გ(ა)ნკორნებ(ოჯ)ლ არნ. რ(ამეთოჯ) შეოდლებელ არს ვ(ითა)რმცა
25 უძრულებად მ. განკურნებულ არნ რ– შეუძლებელ არს ვ.
N13 უძლურ. მათი განკურნებულ არნ რ– შეუძლებელ არს: ვ(ითა)რმცა

35 ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კ(ა)ცთა აღსაშენებელად და აქონდამცა რადმე
25 ღ. მოავლინა კ. აღსაშენებელად და აქუნდამცა რადმე
N13 ღ(მერთმა)ნ მოავლინნა კაცთა აღსაშენებელად და აქვნდამცა რადმე

35 ოძლ(ო)რ(ე)ბ(ა)დ. 46 vb ხ(ოლო) რ(ომე)ლნი მოვლენედ პირველ სროჯლ-ყოფისა
25 უძრულებად : ხ– რ. მ. კ. სრულ-ყ.
N13 უძლუ. ხ(ოლო) რ(ომე)ლნი მოვლენედ პირველ სრულ-ყოფისა

35 თოისითა ნებითა მოვიდიან და არა ღ(მრთ)ისადათა. რ(ამეთოჯ) ღ(მერთ)ი ეტყოის
25 თუისითა ნ. მ. და არა ღ(მრთ)ისადათა რ– ღ–ი ეტყუის
N13 თვისითა ნებითა მოვიდიან და არა ღ(მრთისა)დათა. რ(ამეთოჯ) ღ(მერთ)ი იტყვის

35 ეგევითართა მათთვის: ”მე არა წარვაავლინებდ, და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი.
25 ეგევითართათუის: ”მე არა წარვაავლინებდი და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი
N13 ეგევითართა მათთვის: ”მე არა წარვაავლინებდ მათ და იგინი რბიოდეს” და შემდგომი ამისი:

35 ამისთოის ვერცა თავნი თო(ი)სნი დაიმარხნიან ცოცხლად და ვერცა სხო(ჯ)დ
25 ამის52რთუის ვ. თ. თუისნი დ. ც. და]- ვ. სხუად
N13 ამისთვის ვერცა თავნი თვისნი დაიმარხნიან om om ვერცა სხვად

35 ს(ოჯ)ლი აღაშენიან.
25 სული აღაშენიან
N13 სული აღაშენიან

§3 ხ(ოლო) ღ(მრთ)ისა გამო ვლინებოლთა მათ წ(მიდა)თა განყენებად დაყოდებისაგ(ა)ნ
25 ხ– ღ(მრთ)ისაგან მოვლინებულთა მ. წ. გ. დაყოდებისაგან
N13 ხ– ღ-თისა მიერ მოვლინებულთა მათ წ- თა 65 განყენებად დაყოდებისა მისგან

35 არა ჰნებავენ, იციედ რ(ამეთოჯ) მის გამო იგნეს ს(ა)თნოებანი, ხ(ოლო) რ(ადთ)ა არა ორჩ
25 არა ჰ. ი. რ– მისგან მოიგნეს ს. ხ– რ–ა არა ურჩ
N13 არა ჰნებავენ იციედ რ(ამეთოჯ)მისგან მოიგნეს ს(ა)თნოებანი: ხ(ოლო) რ(ადთა) არა ურჩ

35 ექმნენ შემოქმედსა და მოვიდიან სხ(ოჯა)თა აღშენებისათოის.
25 ე. შ. და]- მ. სხუათა აღშენებისათუის.
N13 ექმნენ შემოქმედსა:om მოვიდიან სხვათა აღშენებისათვის.

§4 აჰა ესერა გაოწყე თქ(ოე)ნ დ(ა)ყო(დე)ბისა ძალი და ნაყოფი.
25 აჰა ე. გაოწყე თქ–ნ დაყოდებისა ძალი და ნ.
N13 აჰა ესერა გაოწყე თქ–ნ დაყოდებისა ძალი და ნაყოფი:

§6 აწ ოკოე გ(ა)ნძლიერდით ღ(მრთ)ისა ჩ(ოე)ნისა მიერ საქმეთა შ(ინ)ა თქ(ოე)ნთა.
25 აწ უკუე განძლიერდით ღ–თისა ჩ–ნისა მ. ს. შინა თქ–ნთა
N13 აწ უკუე განძლიერდით ღ(მრთ)ისა ჩ(ვე)ნისა მიერ საქმეთა შ(ინ)ა თქ(ვე)ნთა:

35 ხ(ოლო) რ(ომე)ლთა დაუტევები(ეს) დ(ა)ყ(ო)დებისა, ძალი ვერ ჰელ-ეწიფების
25 ხ- რ-ლთა დაუტევები(ეს) დაყოდებამ ძალი]- ვ. ჯ. ე.
N13 ხ(ოლო) რ(ომე)ლთა დაუტევები(ეს) დაყოდებამ : om ვერ ჰელ-ეწიფების
35 ვ(ითა)რმცა წარიმართეს და სძლეს ნებასა თოისა, ვერცა წინააღუდგენ გ(ა)წყობილსა
25 ვ-რმცა წ. და ს. ნ. თუისსა და ვ. წინააღუდგენ გ.
N13 რ-ამცა წარიმართეს და სძლეს ნებასა თვისსა: om ვერცა წინააღუდგენ განწყობილსა

35 მათა მიმართ 47 ra ბრძოლასა, ამისთოისცა ვერ დაიმკვიდრეს ძალი იგი ღ(მრთისა)დ
25 მათთა მ. ბ. ამისთუის ვერცა დაიმკვიდრეს ძ. ი. ღ-თისადა
N13 მას მათა მიმართ ბრძოლასა: ამისთვის ვერცა დაიმკვიდრეს ძალი იგი ღ-დ

35 თავთა შინა მათთა, რ(ამეთოჯ) ძ(ა)ლმან ღ(მრთ)ისამან არა დაიმკვიდრის მათ თანა
25 თ. შ. მ. რ- ძ. ღ-თისამან არა დაიმკვიდრის მ. თ.
N13 თავთა შინა მათთა: რ(ამეთოჯ) ძ(ა)ლმან მან ღ-თისამან არა დაიმკვიდრის მათ თანა

35 რ(ომე)ლნი ჰყოფედ ნებასა თავისა თოისისასა. ა(რამე)დ თქ(ოენ) ვნებათა მათ სძლეთ
25 რ-ლნი ჰყოფენ ნ. თ. თუისისა ა-დ თქ-ნ ვ. მ. სძლეთ
N13 რ-ლნი ჰმონებენ ნებასა თავისა თვისისასა : ა-დ თქ-ნ ვნებათა მათ სძლეთ

35 დ[ა]ყოდებითა და განკითხვითა და ყ(ოვ)ლისაგან ბოროტისა სივლტოლითა და
25 დ. და გ. :და ყ. ბ. სივლტულითა და
N13 დაყოდებითა და განკითხვითა და ყ(ოვ)ლისაგან ბოროტისა სივლტოლითა და

35 ესრეჳთ ძალი ღ(მრთ)ისადა თოით მოვიდეს. გ(ა)ნძლიერდით ს(ოვ)ლითა.
25 ესრეჳთ ძ. ღ-თისადა თუით მ. განძრიელდით ს-ლითა:
N13 ესრეთ ძალი ღ-დ თვით მოვიდეს განძლიერდით სულითა

Peut-on répondre maintenant à la question? Dès l'adresse, il semble clair qu'aucun des trois manuscrits n'est copié directement sur un des autres. Sin 35 et Sin 25 ne copient pas Sin N 13, voir, dès la première ligne, la variante de Sin N 13 *commandement* vs *loi* ; et, à peine plus bas: *alors demeure chez lui l'Esprit saint et se change en joie* (Sin 35 et 25) vs *alors demeure chez lui l'Esprit de Dieu et le labour se change en joie* (Sin N 13). Cela est important, car ainsi se devine le nombre de manuscrits anciens de ces textes ascétiques destinés à la *lectio diuina* monastique qui ont disparu.

J'ai présenté les manuscrits avec leur orthographe propre et leur système d'abréviations. L'édition complète, préparée, sera présentée selon l'orthographe classiquement reçue. On notera simplement ici pour N 13 la régularité de son traitement du უ non syllabique par ჯ; d'ailleurs, l'orthographe des trois manuscrits diffère essentiellement par le traitement du უ non syllabique et du ჳ, les deux graphèmes de l'alphabet grec qui n'avaient pas de strict correspondant dans la phonétique géorgienne. Quant à la graphie sporadique იგდ du déictique, je ne me souviens pas de l'avoir rencontrée ailleurs . . .

Le modèle de la traduction géorgienne est clairement le grec: on sait qu'il existe aussi une traduction syriaque, éditée, une traduction arabe, inédite, que je sache, et certaines lettres en arménien et en éthiopien: voir *Lettres des Pères du désert Ammonas, Macaire, Arsène, Sérapion de Thmuis*, Bellefontaine 1985 (Spiritualité orientale n° 42).

Il reste à tenter de donner une traduction: je le fais sur un texte « éclectique ».

Du même saint Ammonas, troisième [lettre]

Aux bien-aimés dans le Seigneur, joie!

1. Mes frères bien-aimés, vous savez vous aussi, que depuis la transgression de la Loi, l'âme qui a transgressé la Loi ne peut facilement connaître Dieu, si elle ne s'éloigne pas elle-même des hommes et de toute distraction. Car alors elle verra la lutte rangée s'exerçant contre elle; or quand elle verra la lutte rangée de ses adversaires et triomphera des luttes qui lui surviennent de temps en temps, alors l'Esprit de Dieu habitera en elle et le labeur se changera en joie et en allégresse (on a ici un doublet: *allégresse et plaisir*, phénomène relativement rare dans les traductions géorgiennes). Si de nouveau elle est vaincue dans les luttes, alors surviennent sur elles des tristesses et des ennuis et beaucoup d'autres (choses) et des désagréments variés.

2. C'est pourquoi les saints premiers Pères aussi s'étaient retirés dans des lieux déserts, soit Élie le Thesbite, soit Jean le Baptiste, soit les autres Pères. Ne pensez pas que les justes qui sont au milieu des hommes ont progressé dans la justice en étant au milieu des hommes: mais ils ont pratiqué d'abord une grande solitude et ils ont reçu la puissance de la grâce divine, et alors Dieu les a envoyés au milieu des hommes, emplis de toutes vertus, pour qu'ils deviennent dispensateurs pour les hommes et guérissent leur infirmité, car ils devinrent médecins des âmes et purent guérir leur infirmité. Dans ce but il les tire de la solitude et les envoie aux hommes; mais il les envoie alors que toute leur infirmité a été guérie. Il est impossible en effet que Dieu les envoie pour édifier les hommes et qu'ils aient quelque infirmité. Mais ceux qui viennent [au milieu des hommes] avant d'être parfaits, viennent par leur propre volonté et non par celle de Dieu. Car Dieu dit au sujet de tels: « Moi, je ne les envoyait pas, et eux couraient, et la suite (Je 23, 21). » A cause de cela, ils ne peuvent ni se garder eux-mêmes, ni édifier une autre âme.

3. Or les saints qui sont envoyés par Dieu ne veulent pas s'éloigner de la solitude, ils savent que c'est par elle qu'ils ont acquis les vertus; mais pour ne pas désobéir au Créateur, ils viennent pour édifier les autres.

4. Voici: je vous ai fait connaître la puissance et le fruit de la solitude.

6. Donc fortifiez-vous en notre Dieu dans vos œuvres. Or ceux qui ont abandonné la solitude ne peuvent progresser et vaincre leur volonté ni résister à la lutte rangée contre eux, c'est pourquoi la puissance de Dieu ne pourra habiter en eux, car la puissance de Dieu n'habite pas chez ceux qui sont esclaves de leur volonté. Mais vous, vainquez les passions par la solitude, le discernement et la fuite loin de tout mal, et ainsi la puissance de Dieu viendra d'elle-même.

Portez-vous bien dans l'Esprit!

B. Outtier
C.N.R.S. Villejuif

Bibliographie

- მ. დვალი, ლ. ჯღამაია, მეათე საუკუნის პატერიკის (Sin-35) ერთი ფრაგმენტის შესახებ, მრავალ-
თავი VI, 1978, 72-80
- Catalogue of Georgian manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai, prepared
by Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, Lily Khevsuriani and Michael Kavtaria, Athènes: Ministère grec
de la culture- Fondation du Mont Sinai, 2005
- The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, ed. Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-
Pierre Mahé (Monumenta palaeographica Medii Aevi, Series ibero-caucasica), Turnhout: Brepols 2008, t.
I, I